

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 1 (406)

Eeskõne <i>Õigusfilosoofia põhijoontele</i> <i>Georg Wilhelm Friedrich Hegel</i>3 <i>Tõlkinud Joonas Hellerma</i>	
Minerva öökulli lendutõus: Eeskõne Hegeli <i>Õigusfilosoofia põhijoontes</i> <i>Joonas Hellerma</i> 18	
Kaitskem <i>erilist</i> inimeses ja looduses, ka kivises <i>Rein Einasto</i> 27	
Immanentsus: Elu <i>Gilles Deleuze</i> 39 <i>Tõlkinud Ott Puumeister</i>	
“Ei saanud ma öö õdusas süles und täis magada”: Unetus muistse Mesopotaamia mütoloogias <i>Andreas Johandi</i> 46	
Luulet <i>Stefan Markovski</i> 100 <i>Tõlkinud Jüri Talvet</i>	
Matemaatika matemaatiku ja füüsiku vaatevinklist <i>Ernest William Hobson</i> 106 <i>Tõlkinud Matti Selg</i>	
Oli selline aeg <i>Tiiu Kuurme</i> 136	

<i>Arvustus: Kogumik sillaehitaja elutööst. Hannu Remes. Ees- ti silda ehitamas: Valik artikleid 1978–2021. (Emakeele Seltsi toimetised nr 79.) Tõlkijad Väino Klaus, Piret Nor- vik ja Eva Velsker. Tallinn: Emakeele Selts, 2022. 282 lk.</i>	
<i>Jüri Valge</i>	163
Abstracts	173
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LIII	
<i>Herbert Normann</i>	181

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused lk 26, 45, 99, 135, 192:

HELEN LOIT MA (1991) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia maali erialal 2013. aastal, 2018. aasta sügisel õppis Indias Dharamsalas, Centre for Living Buddhist Art'i kunstikeskuses traditsioonilist tiibeti budistlikku tankamaali ning lõpetas 2020. aastal Tartu Ülikooli usuteaduskonna religiooniuuringute magistriõppes, praegu vabakutseline kunstnik.

EESKÕNE ÕIGUSFILOSOOFIA PÕHIJOONTELE

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Tõlkinud Joonas Hellerma

Otsene ajend selle põhialuse* väljaandmiseks on tarvidus anda mu kuulajatele käsiraamat loenguteks, mida ma oma ametile kohaselt õigusfilosoofias pean. See õpperaamat on edasine ja ennekõike süstemaatilisem selgitus nendest alusmõistetest, mida selle filosoofiaosa kohta sisaldab ka varasemalt mu loengute juurde mõeldud *Filosoofiliste teaduste entsüklopeedia* (Heidelberg 1817).¹

Vorrede. — G. W. F. Hegel. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. (Hauptwerke in sechs Bänden. Bd. 5.) Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2015, S. 5–17.

*Üldpealkiri on “*Loomuõigus ja riigiteadus põhialustes*. Kasutamiseks tema loengutes. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, korraline professor Berliini Kuninglikus Ülikoolis”. *Toim.*

¹*Filosoofiliste teaduste entsüklopeedia* on Hegeli poolt avaldamiseks mõeldud tekstidest kõige ülevaatlikum esitus tema filosoofiast, mille täiendatud trükid ilmusid lisaks 1817. aastale veel 1827. ja 1830. aastal. Entsüklopeedia on jaotatud kolmeks: loogikateadus, loodusfilosoofia ja vaimufilosoofia. Nendest viimane sisaldab ka peatükki “Objektiivne vaim”, milles on lühikeste paragrahvidena käsitletud ainet, mida Hegel oma 1821. aastal avaldatud *Õigusfilosoofia põhijoontes* pikemalt lahti kirjutas. Selle teksti juurde kuulub ka käesolev eeskõne. Kõik kolm trüki ilmunud entsüklopeedia väljaannet ja *Õigus*-

Kuna see põhialus peab aga trüki ilmuma, et tulla niimoodi suurema publiku ette, annab see võimaluse arendada siin edasi k o m m e n t a a r e, milles algselt mainiti asjaga rohkem või vähem seotud ettekujutusi, edasisi järeldusi ja muud sellesarnast. Vajaliku pikema selgituse oleks need saanud loengutes, et seeläbi teksti abstraktset sisu täpsustada ja tollal käibel olnud ettekujutusi laiemalt käsitleda. Nii on tekkinud hulk üksikasjalisemaid kommentaare, mida kompendiumi eesmärk ja stiil enamasti ette ei näe. Tavapärase kompendiumi sisuks on pigem väljakujunenud teadusala, millele on iseloomulik, kui välja arvata ehk mõned väikesed lisandused siin ja seal, sisu olemuslike momentide kokkutoomine ja korrastamine, mis on sellisena juba pikalt tunnustatud ja teada. Niisugusel vormil on ammu oma kindlaks määratud reeglid ja stilivõtted. Filosoofilisest põhialusest ei oodata niisugust läbilõiget juba seetõttu, et kujutatakse ette, et see, mida filosoofia endaga kaasa toob, on midagi sama väsitavat nagu Penelope kudum, mida tuleb iga päev otsast alata.²

Ennekõike kaldub sinne põhialus tavapärasest kompendiumist kõrvale oma meetodi tõttu, mis moodustab selles juhtiva osa. Selle aluseks on eeldus, et filosoofiline edasimineku viis ühelt materjalilt teisele, teaduslik tõestamine ja spekulatiivne tunnetusviis üleüldse erineb olemuslikult teistest tunnetusviisidest. Arusaamine niisuguse erinevuse paratamatusest saab olla ainus, mis on võimeline filosoofiat välja kiskuma häbiväärsest keelest, millesse ta on meie ajal vajunud. Ollakse küll jõudnud äratundmisele arutunnetuse reeglites sisalduva endisaegse loogika vormide ja reeglite, defineerimise, jagamise ja järeldamise puudulikkusest spekulatiivse teaduse jaoks, aga seda rohkem tunnete kui arusaamise pinnalt, et heita aheldavad reeglid kõrvale ja kõnelda selle asemel meelevaldselt lähtuvalt südamest, fantaasiast või juhuslikust kaemusest; ja kuna neis peavad siiski osalema ka

filosoofia põhijooned olid mõeldud kasutamiseks tema loengutes. See tähendab, et need tekstid pole Hegeli filosoofia täielikud esitused. *Tlk.*

²Odysseuse naine Penelope harutas igal ööl lahti Laertese surilõuendi, mille valmiskudumine oli tingimuseks, et anda positiivne vastus Penelopet kimbutanud kosilastele. Vt Homeros, *Odysseia*, 19. laul, vārsid 137–155. *Tlk.*

refleksioon ja mõttevahekorrad, jätkatakse teadvustamatult põlatud tavapärase järeldamise ja arutlemise meetodiga. — Spekulaatiivse teadmise loomust olen ma üksikasjalikult arendanud oma *Loogikateaduses*.³ Siinses põhialuses on seetõttu ainult aeg-ajalt lisatud vahele selgitusi edasimineku ja meetodi kohta. Konkreetsete ja iseeneses nii mitmekülgsete omadustega esemete juures on jäetud tähelepanuta iga üksikasja loogilise edasimineku tõestamine ja väljatoomine. Seda võib pidada üleliigseks, kuna eeldatakse tutvust teadusliku meetodiga, teisalt langeb see juba iseenesest ära, sest tervik nagu ka tema osade ülesehitus rajaneb loogilisel vaimul. Soovin iseäranis, et seda käsitlust just sellest küljest tõlgendataks ja hinnataks. Sest see, millega siin on tegu, on t e a d u s, ja teaduses on sisu olemuslikult v o r m i g a ühendatud.

Neilt, kes paistavad olema kõige põhjalikumad, võib kuulda, et vorm on midagi välist ja asja suhtes tähtsusetut, see tuleb ainult asjale juurde. Edasi võib kirjanike ja iseäranis filosoofiliste kirjanike tööd näha selles, et avastada t õ d e s i d, avaldada t õ d e s i d ja levitada t õ d e s i d ning õigeid mõisteid. Kui nüüd vaadelda, kuidas selliseid töid tegelikult edendatakse, siis näeme ühelt poolt sellesama vana kapsa ikka jälle uuesti keetmist ja igast küljest uuesti tarvitamist — töö, millel on omad teened südame kujundamisel ja äratamisel, kuid seda võib samas näha tarmuka liiasusena — “Neil on Mooses ja Prohvetid, kuulaku nad neid”.⁴ Ennekõike on mitmeid põhjusi imestada tooni ja pretensiooni üle, mis seejuures kaasneb, nagu oleks maailmast puudu ainult veel neist himuratest tõe levitajatest ja justkui ärakeedetud kapsas uusi ja senikuulmatuid tõdesid tooks, mida ennekõike peaasjalikult “praeguses ajas” järgida tuleks. Ühtlasi aga näeme, et see, mis sellistest tõdedest ühelt poolt välja tuuakse, surutakse alla ja uhutakse ära teise poole samasuguste tõdede esitamisel. Mis nüüd selles tõdede surutises ei ole mitte mitte vana ega uus,

³Vt ka *Loogikateaduse* tõlkekatkendit: G. W. F. Hegel, “Millest peab teadus alguse saama?”, tlk Triin Kallas. — *Akadeemia*, 2007, nr 5, lk 986–997. *Tlk*.

⁴Viide Luuka evangeeliumile. Vt Lk 16:29. *Tlk*.

vaid püsiv, ja kuidas sellest vormitust siia-sinna ekslevast vaatlusest välja pääseda — kuidas teisiti end sellest eristada ja maksmanna panna kui mitte läbi teaduse?

Igatahes on tõde, mis käib õiguse, kõlbluse ja riigi kohta, sama vana, nagu see on avalikult teada ja teatavaks tehtud avalikes seadustes, avalikus moraalis ja religioonis. Mida vajab see tõde edasiseks niivõrd, kui mõtlev vaim ei ole rahul tõe niisuguse lähimal kujul valdamisega, vaid soovib seda ka mõista? Tarvis on saavutada juba iseenesest mõistusliku sisu jaoks ka mõistuslik vorm, et ta seeläbi vabale mõtlemisele õigustatult ilmneks, lähtuaks temast endast ja saavutaks teadmise iseenda sisimast ühendusest tõega. See ei jää pidama eestleitu juurde, olgu selleks siis riigi välispidine positiivne autoriteet, inimestevaheline kokkulepe, sisemiste tunnete ja südame autoriteet või vahetult kinnitust leidev vaimu tunnustäht.

Erapooletu meelelaadi lihtne hoiak seisneb usalduslikus veendumuses pidada omaks avalikult tuntud tõde, rajades sellele kindlale alusele oma tegutsemisviisi ja kindla koha elus. Selle lihtsa hoiaku vastaspoolel kerkib aga juba mainitud raskus, kuidas peaks lõpmatult erinevate arvamuste seast eristama ja leidma seda, mis on neis üldtunnustatud ja kehtiv. Seda segadust on kerge võtta tõsiselt õige ja tõese asja pähe. Kes sellise segaduse üle aga uhkust tunnevad, on tegelikult lõksus, sest nad ei näe metsa puude taga ning kogu käesolev kimbatus ja raskus on ainult nende enda korraldatud. Niisugune kimbatus ja raskus on pigem tõestuseks, et nad taotleavad midagi muud kui üldtunnustatud ja kehtivat, midagi muud kui õiguse ja kõlbluse substantsi. Sest kui seda tõesti soovida ja mitte takerduda üksiku arvamise edevusse ja eripärasse, siis järgitaks substantsiaalset õigust, nimelt kõlbluse ja riigi nõuet, ja juhitaks oma elu sellega ühte. — Järgmine raskus tuleneb aga sellest, et inimene mõtleb ja otsib mõtlemises oma vabadust ja kõlbluse alust. See õigus, nii kõrge, nii jumalik, kui ta ka on, pöördub aga õigusetuseks, kui see ainsana mõtlemisele kehtib ja kui mõtlemine ennast ainult siis vabana teadvustab, kui ta üldtunnustatust ja kehtivast hõlbib ja midagi erilist enda tarvis leiutab.

Kõige kindlamalt juurdub meie aja ettekujutus, et mõtlemise ja vaimu vabadus tõendab ennast ainult kõrvalekaldumise ja vae-
namise kaudu avalikult tunnustatu vastu, riigi suhtes ja
seeläbi näib riigi filosoofia saavat olemusliku ülesande leiutada
ja anda ka uus ja eriline teooria. Kui seda ettekujutust ja
sellele vastavaid püüdeid vaadata, siis peaks arvama, justkui po-
leks maailmas veel ühtegi konstitutsiooni ega riiki ei minevikus
ega nüüdki olemas olnud. Selle asemel peaks justkui nüüd —
ja see nüüd kestab üha edasi — täiesti algusest pihta hakkama,
sest kõlbeline maailm otsekui oleks oodanud sellist nüüdset
väljamõtlemist, rajamist ja põhjendamist.

Looduse osas mööname, et filosoofial tuleb teda tunne-
tada nii, nagu ta on, et kusagil asuv tarkade kivi
asub varjul hoopis looduses eneses, et ta on iseen-
das mõistuslik ja teadmine temast seisneb tema käes-
olevas, tegelikus mõistuses. Mitte pealispinnal ilmnevates
kujudes ja juhustes, vaid tema igaveses harmoonias, mida tuleb
haarata uurides ja selgitades tema immanentset seadust ja
olemust. Kõlbeline maailm seevastu, riik ehk mõistus,
nagu ta eneseteadvuse elemendis ennast teostab, ei saa nautida
seda õnne, et temas mõistust nähtaks, mis on tema elemendis en-
nast jõustanud ja võimule pääsenud, mis temas ennast kinnitab
ja seesmiselt elab. Vaimne universum peab jääma hoopis juhuse
ja kapriisi hooleks, see peab olema jumalast hüljatud.
Sellise kõlbelise maailma ateismi kohaselt on tõene temast
väljaspool ja samal ajal, kuna mõistus siiski peab ka
temas olema, on tõene kõigest midagi kahtlast. Selles on igale
mõtlemisele omakorda õigustus ja isegi kohustus omapoolse al-
gatuse tegemiseks, ent mitte selleks, et otsida tarkade kivi.
Pigem on meie ajastu filosofeerimise tõttu otsimine üleliig-
ne ja igäüks on kindel, et tarkade kivi on just tema elulaadi tagati-
seks. Nüüd sünnib tõepoolest, et igäüks, kes elab riigi tegelikkus-
ses ja oma teadmised ja tahtmised selles rahuldatusena leiab — ja
neid on palju, isegi rohkem, kui arvatakse ja teatakse, sest põ-
himõtteliselt on seda kõik —, et vähemalt need, kes
leiavad riigis teadlikult rahulduse, naeravad iga niisuguse
katse ja seletuse üle ja võtavad neid lõbusamate või tõsisemate,

rahuldavamate või ohtlikumate, tühjade mängudena. See rahutu refleksiooni ja tühisuse sagimine nagu ka sellele osaks saav vastuvõtt ja kokkupuuted teistega oleks nüüd nagu mingi eraldiseisev asi, mis areneb omaenese viisil. Aga see on filosoofia kui selline, mis neis askeldustes on langenud mitmesuguse põlguse ja usaldamatuse saagiks. Halvim põlgustest on see, et igauks oma elulaadi juures, nagu enne öeldud, teab filosoofia kohta kõike ja on võimeline selle üle otsustama. Ühegi teise kunsti või teaduse suhtes ei näidata niisugust viimset põlgust, et arvataks, et teda juba vallatakse.

On tõsi, et see, mis uuema aja filosoofias suurima pretensioonikusega riigi kohta öeldavat näeme, annab igauhele, kellel on lusti kaasa rääkida, veendumuse õiguses samasugust iseendast lähtuvalt kohemaid maksma panna ja sellega koos tõendus, et vallatakse filosoofiat. Selletagi on nõnda nimetatud filosoofia selgelt välja öelnud, et tõde ennast ei saa tunnetada, vaid tõde on see, mida igauks kõlbeliste teemade, ennekõike riigi, valitsuse ja konstitutsiooni kohta omaenese südamest, hingest ja vaimustusest üles laseb kerkida. Mida kõike ei ole selle kohta räägitud iseäranis noortele? Noored ei ole sellest siis ka puutumata jäänud. Ütlemine, et oma dele annab ta unes,⁵ on rakendatud ka teadusele ja sellega on iga magaja ennast Issanda armsaks lugenud. Mida aga nõnda magades mõistena saadi, oli ka hiljem muidugi vaid une saadus. — Niisuguste pinnapealsete filosofoerijate väejuht härra Fries⁶ ei ole kõneldes peljanud anda pidulikul, kurikuulsaks saanud avalikul üritusel riigi ja konstitutsiooni kohta järgmist ettekujutust:⁷

⁵Vt Psalm 127:2 (“Issand annab oma armsatele unes!”). *Tlk.*

⁶Tema teaduse pealispinnalisusest olen ma tunnistust andnud ka *Loogikateaduse* (Nürnberg 1812) sissejuhatuses, lk XVII. [Jakob Friedrich Fries (1773–1843), Saksa filosoof ja Hegeli kaasaegne, nende omavahelisi suhteid iseloomustasid vastandlikud ja riiakad vaated filosoofilistes ja ühiskondlikes küsimustes. *Tlk.*]

⁷Viide Wartburgi pidustustele 1817. aastal, kus tähistati 300. reformatsiooni ja Leipzigi lahingu aastapäeva. Teiste seas osales seal lisaks õpetlastele ligikaudu 500 tudengit kolmeteistkümnest Saksa ülikoolist. Sündmus on ajalukku läinud ka raamatupõletamisega, mille eeskujuks

“rahva seas, kus valitseb ehe ühisvaim, peaks iga avalikke asju puudutav ettevõtmine olema ellu kutsutud altpoolt, lähtuvalt rahvast, iga üksik rahvast kujundav ja avalikkust teeniv saavutus peaks pühitsema elavat ühiskonda, mis on katkematult ühendatud läbi sõpruse pühahela”, ja muud sellesarnast. — See on pinnapealsuse peamine tunnus, mis asetab teaduse ennekõike vahetule tajule ja juhuslikele kujutelmadele, mitte aga mõtete arenemisele ja mõistetele. Teadus laseb riigi kõlbelise mitmekülgse liigenduse iseendas, tema mõistuspärase arhitektoonika, milles eristatakse avaliku elu erinevaid sfääre ja nende õigustusi, esile tulla harmoonias, kus läbi range mõõdu iga püsiv samm, kaar ja tugipost tugevdab tervikut — niimoodi rajatud ehitis volab “südamete, sõpruse ja vaimustuse” pudrus ühtekokku segamini. Nagu Epikurose järgi maailm üleüldse (mis pole muidugi nõnda), tuleks kõlbeline maailm üle anda arvamise subjektiivsele juhuslikkusele ja kapriisidele.⁸ Nii on lihtsa koduravimiga pandud tundele see, mis on mõistuse ja tema aru enam kui tuhandeaastane töö, ja ollakse säästetud mõtlevatest mõistetest juhitud mõistuse sissevaadete ja tunnetuse kogu vaevast. Goethe *Meis tofelles* — sobilik autoriteet — ütles selle kohta enam vähem sama, mida olen ka varem viidanud:

oli Lutheri põletatud paavsti bulla 1520. aastal Wittenbergis, milles Lutherit ähvardati ekskommunikatsiooniga. Wartburgi pidustustest kujunes oluline tähis Saksa rahvusliku ühtsuse liikumises. *Tlk.*

⁸Hegel polemiseerib Epikurosega ka oma *Loengutes filosoofia ajaloo*st, kus ta käsitleb Epikurose kanoonikas sisalduvaid reegleid selle kohta, milline on tõe mõiste ja selle tunnetamise kriteerium. Hegel viitab Epikurose kolmeastmelisele tunnetusteoriale, mis koosneb aistimisvõimest, sellest lähtuvatest antitsipatsioonidest (κρ κ πρόληψις, meeletajudest moodustunud arvamused ja kujutelmad) ja lõpuks selle pinnalt moodustuvatest veendumustest või seisukohtadest (δόξα). Sellist üksnes meeletajudega piirnevat epistemoloogiat peab Hegel triviaalseks ja puudulikuks. Vt G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* II. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2014, lk 301 jj. *Tlk.*

“Teadust ja aru põlga vaid
kingitust suurimat inimesele
nii on kuradile antud sind
ja pead alla andma hukule”.⁹

Sellega lähestikku on vaade, mis võtab endale v a g a d u s e kuju; sest mille kõigea ei ole selline püüdlus ennast autoriseerida üritanud! Jumala õnnistuse ja piibliga on ta aga mõelnud anda suurima õigustuse põlgamaks kõlbelist korda ja seaduste objektiivsust. Vagadus on ka see, kui maailmas üksteise kõrval orgaanilisteks valdadeks hargnenud tõde arendatakse lihtsaks tundepõhiseks kaemuseks. Aga kui see vagadus on õiget laadi, siis loobub ta tunnete vormist niipea, kui ta astub oma sisemusest päevavalguses laotuvasse idee ilmutatud küllusesse ja toob oma sisemisest jumalateenistusest kaasa austuse iseendas ja enda jaoks oleva vastu, seaduste ja tõe vastu, mis on kõrgemal subjektiivsete tunnete vormist.

Siinjuures torkab silma halva südametunnistuse eriline vorm, mis annab endast teada ilukõne kaudu, millesse iga pealispinnalisus laieneb; ja nimelt kõigepealt, et ta seal, kus ta on kõige v a i m u v a e s e m, kõige rohkem v a i m u s t räägib, kus kõneleb kõige elutumalt ja nahksemalt, seal kasutab ta sõna e l u ja j u h i b e l u j u r d e, kus ta avab tühja uhkuse isekust, juhib ta enim huulile sõna r a h v a s. Aga tegelik märk, mida ta laubal kannab, on viha seaduse vastu. See õigus ja kõlblus ja õiguse ning kõlbluse tegelik maailm, mida haaratakse m õ t e t e kaudu ja mis mõtete kaudu saab mõistuspärase vormi, nimelt üldisuse ja erilisuse, on s e a d u s. Seda seadust vaenab põhjusega enim endasse tõmbunud tunne, mis on õiguse asetanud subjektiivse veendumuse südamikku. Õigust k o h u s t u s e ja s e a d u s e vormis tunneb ta kui s u r n u d, k ü l m a r a a m a t u s õ n a ja a h e l a t; sest ta ei tunne ennast neis ära, ta ei ole

⁹Ebatäpne tsitaat Goethe *Faustist*: “Sa ainult mõistust, teadust ma-
na, / mis ainsaks toeks on inimsoole, / ja pettepilte jälgivana / pilk pööra
valevaimu poole — / siis oledki mu võimu all” (tlk August Sang, *Faust*
I, stseen “Töötuba”. Vt J. W. Goethe, *Faust*. Tallinn: Tänapäev, 2005,
lk 69). *Tlk*.

neis vaba, kuna seadus on asja mõistus ja see ei allu tunnetele, et ennast oma enese partikulaarsuses soojendada. S e a d u s on seetõttu, nagu selles õpperaamatus kusagil märgitakse, ennekõike Šibbolet,* mille juures nõndanimetatud rahva eksituses vennad ja sõbrad eralduvad.

Sellal kui kapriiside rabulistika f i l o s o o f i a nime on enesele haaranud ja avaliku arvamuse seisukohale viinud, just nagu filosoofia seisnekski sellesarnases püüdluses, on filosoofiline kõnelemine riigi loomusest muutunud peaaegu põlatavaks; ja õigusmeestele ei saa pahaks panna, kui nad muutuvad kannatamatuks niipea, kui kuulevad juttu riigi filosoofilisest teadusest. Veel vähem maksab imestada, kui valitsused sellisele filosoferimisele lõpuks tähelepanu pööravad, sest meie juures ei ole filosoofia selline nagu kreeklastel, mis eksisteeris privaatse kunstina, vaid avalik, tal on publikut puudutav eksistents, ennekõike või üksiti riigi teenistuses. Kui valitsused sellele alale pühendatud õpetlaste suunas usaldust kinnitavad, jätavad nad hariduse ja filosoofia sisu täiesti unarusse — mitte niivõrd usaldusest kui ükskõiksusest teaduste eneste vastu, sest õppekohti hoitakse ainult traditsioonide pärast (mulle teadaolevalt on Prantsusmaal lastud vähemasti metafüüsika õppetoole ka hingusele minna) —, nii on neile selline usaldamine mitut moodi halvasti kätte tasunud. Ükskõiksuse puhul on aga tulemuseks põhjalikuma tunnetuse hülgameine, mis on niisuguse ükskõiksuse karistus. Kõigepealt sobitub pinnapealsus kõige paremini välise korra ja rahuga, sest ta ei puuduta ega isegi aima asjade substantsi. Sellega pole vähemasti esialgu poliitseilikku muret, kui riik ei tunneta iseendas sügavamat vajadust hariduse ja mõistmise järele ega nõua selle rahuldamist teaduselt. Pealispinnalisus juhatab kõlblust, õigust ja kohustust üleüldse niisuguste põhimõtete suunas, milleks on s o f i s t i d e printsiibid, keda me P l a t o n i juures nii otsustavalt tundma õpime — printsiibid, mis selle, mis on õigus, asetavad s u b j e k t i i v s e t e e e s m ä r k i d e ja a r v a m i s t e, s u b j e k t i i v s e t u n -

*Šibbolet (hbr k *šibbōlet*) on mistahes komme või traditsioon, tavaliselt fraasivalik või ka üks sõna, mis eristab üht inimrühma teisest. Toim.

de ja partikulaarse veendumuse juurde —, printsiipideni, millest tulenevad sisemise kõlbluse ja õiglase südame-tunnistuse, armastuse ja eraisikuvaheliste õiguse lagunemine, aga ka avaliku korra ja riigiseaduste lagunemine. Selliste ilmingute tähendus valitsuste jaoks ei saa viia olukorrani, mille järgi ametlike positsioonide autoriteet ja neile omistatud usaldus on piisavaks aluseks, et nõuda riigilt tegude allika rikkumist, milleks on üldised printsiibid, ja veel enam, nende printsiipide trotsimist, et selle varal valitseda. A n n a b j u m a l a m e t i, a n n a b k a a r u — see on vana ütlemine, mida vaevalt praegu keegi enam tõsiselt võtab.

Filosoferimisviisi ja -laadi tähtsus, mida valitsused nende olude kaudu on taaselustanud, ei saa alahinnata kaitset ja toetust, mida filosoofia stuudium mitmest küljest vajab. Positiivse teaduse, religioosse hingekosutuse ja muu ebamäärase kirjanduse alalt pole välja lugeda mitte üksnes eelmainitud põlgust filosoofia suhtes, millest nad oma mõtete kujundamises maha on jäänud, vaid filosoofia on neile midagi täiesti võõrast. Nad laimavad seda ning kohtlevad millegi täiesti kasutuna. Filosoofia sisu — j u m a l a m õ i s t e v t u n n e t u s ning füüsiline ja vaimne l o o d u s, t õ e t u n n e t u s, on neile midagi narri ja patust. M õ i s t u s, taas kord m õ i s t u s ja lõputult korratud m õ i s t u s on süüdi, alandatud ja neetud. Või vähemasti püütakse näidata, kui ebamugavaks osutuvad suuremale jaole teaduslikule tegevusele mõistete vältimatud nõuded. Kui sellised ilmingud esile kerkivad, soovitakse peatselt anda ruumi mõtetele, mille järgi pole traditsioon selle külje pealt enam piisavalt austusväärne ega küllaldane, et kindlustada filosoofilise stuudiumi s a l l i m i s t ja avalikku olemasolu.¹⁰ Need meie ajastule iseloomulikud etteheited

¹⁰Sarnased seisukohad paistsid mulle ühes kirjas Joh. von Müllerilt (*Werke*, Teil VIII, lk 56), kus teiste asjade kõrval räägitakse Rooma olukorrast 1803. aastal, kui see linn oli prantslaste käes: “Kui küsiti, kuidas läheb avalikel õppeasutustel, vastas professor: *On les tolère comme les bordels* [Neid talutakse nagu bordelle]”. — Niinimetatud m õ i s t u s -õ p e t u s t, nimelt l o o g i k a t, võib veel soovitatavat kuulda, veendumuses, et selle kuiva ja viljatu teadusega enam üldse ei tegeleta, või nagu ikka ja jälle juhtub, seda ainult sisutuks, niisiis mittemidagi and-

ja deklamatsioonid filosoofia vastu pakuvad erilist vaatemängu, mis on ühelt poolt õigustatud pealiskaudsuse tõttu, kuhu see teadus on langenud, aga teiselt poolt juurduvad need samas elemendis, millele nad tänamatult on suunatud. Sest iga nõndanimetatud filosofeerimine, kus peetakse tõe tunnetamist narruseks, on kõik mõtted ja teemad n i v e l l e e r i n u d, samamoodi nagu R o o m a keisri despotismis olid v õ r d s u s t a t u d aadel ja ori, voores ja pahe, au ja autus, tunnetus ja teadmatus. Nii et tõe, seaduste ja kõlbluse mõiste samuti muud ei ole kui arvamused ja subjektiivsed veendumused ja kõige kuritegelikumad põhimõtted on v e e n d u m u s t e n a asetatud seadustega samaväärseks. Kõige paljama ja partikulaarsemad objektid ning põhulaadne materia on samaväärne sellega, mis moodustab kõikide mõtleivate inimeste huvi ja kõlbelise maailma ühendused.

Seepärast tuleb pidada teaduste õ n n e k s — mis on tegelikult, nagu mainitud, a s j a p a r a t a m a t u s — et filosofeerimine, mis tahtis jääda pöörlema iseenda s k o l a s t i l i s s e t a r k u s s e, on asetanud ennast tegelikkusega lähemasse suhtesse, kus tal on tõsi taga õiguse põhimõtete ja kohustustega ja mis elab neist lähtuvas teadvuse päevas ja on selle kaudu jõudnud a v a l i k u murdekohani. Just see filosoofia a s e n d s u h t e s t e g e l i k k u s e g a tekitab arusaamatusi ja nii pöörduvad tagasi selle juurde, mida ma puudutasin varem, nimelt et filosoofia on s ü v e n e m i n e m õ i s t u s l i k k u ja sellega koos k ä e s o l e v a ja t e g e l i k u h a a r a m i n e, mitte t e i s p o o l s u s s e küünitamine, mis peaks asuma jumal teab kus — või mille kohta peaks õieti ütleva, et see asub ühe külgsel ja tühja targutamise eksituses. Järgneva käsitluse vältel olen ma märkinud, et isegi P l a t o n i riik, mis on t ü h j a i d e a a l i n a läinud laialdaselt käibesse, ei haaranud olemuslikult muud kui kreeka kõlbluse loomust; selles teadvusse murdnud s ü g a v a m printsiip sai vahetult ilmne üksnes rahuldamata igatsuse ja seetõttu allakäiguna. Platon otsis sellest igatsusest lähtuvalt

vaks ja mittemidagi rikkuvaks vormeliks peetakse, et selle soovimine mingil juhul kedagi ei kahjusta, nagu see ka millekski kasulik pole.

abi, aga seda, mis pidi tulema kõrgustest,¹¹ suutis ta otsida ainult kõlbluse v ä l i s e s t eripärasest vormist, millega ta lootis allakäigule vastu seista, ent vigastas seeläbi sügavalt oma sisimat sihti, vaba lõpmatut isiksust. Ta tõendas ennast seeläbi siiski suure vaimuna, sest printsiip, mille ümber kõige eristuvam osa tema ideest keerleb, on ühtlasi uksehingeaks, millel liigub eelseisev maailma ümberkujundamine.

Mis on mõistuslik, see on tegelik;
ja mis on tegelik, see on mõistuslik.

Sellel veendumusel on iga erapooletu teadvus, mille sekka kuulub ka filosoofia, ja sellest lähtub nii tema v a i m s e kui l o o d u s l i k u universumi vaatlus. Kui refleksioon, tunne või mis iganes vormis subjektiivne teadvus peab o l e v i k k u t ü h i s e k s, on temast üle ja teab paremini, siis leiab ta ennast ise tühisuses. Kuna kogu tema tegelikkus on ainult olevikus, siis on ta sellisel puhul viimaks ise tühine. Kui aga ümberpööratult on i d e e n a võetav ainult idee, mis pärineb arvamuse ettekujutusest, siis filosoofia kinnitab selle vastu arusaama, et miski pole tõelisem kui idee. See osutub peamiseks juhul, kui tunnetada ajaliku näivustes ja mööduvuses substantsi, immanentset ja igavest, mis on käesolevad. Sest mõistuslik, mis on ideega sünonüümne, milles ta oma tegelikkuses ühtlasi ka välispidisesse eksistentsi astub, tuleb esile lõpmatult rikkalike vormide, nähtumuste ja kujudena. Ta ümbritseb oma südamiku kirju koorikuga, milles teadvus kõigepealt koduneb ja millest mõiste siis läbi tungib, et leida üles sisemine pulss ja tunda seda seejärel tukslevat ka välistes kujudes. Aga lõpmatult mitmekesised vahekorrad, mis selles välispidisesuses olemuse ilmnemise kaudu kujunevad, see lõputu materjal ja selle reguleerumine ei ole filosoofia teemaks. Ta segaks ennast seeläbi asjadesse, mis ei puutu temasse; neis asjades nõuandmisest võib ta ennast säästa; P l a t o n oleks võinud hoiduda ammedele soovitamast püsida lastega alatises liikumises ja neid

¹¹Hegel peab siin “ülevalt” tulemise all silmas kristlikku vabaduse printsiipi, mis oma algses, ent veel välja kujunemata vormis kehastus Jeesuse kuulutuses ja elukäigus. *Tlk.*

pidevalt kätel kiigutada.¹² Samamoodi Fichte passipoliitse i täiustamisest, või nagu seda kutsuti, konstrueerimise st, määrami, mille järgi kahtlusalustele ei pandaks passi mitte ainult vastavat *signalement*'i, vaid maalitaks sinna ka nende pilt. Sedalaadi üksikasjalikkuses ei ole filosoofiast enam jälgegi ja sellise ultratarkuse võib jätta seda enam, et nende lõputute hulka de teemade suhtes peab ennast näitama just kõige liberaalsemana. Seeläbi kaugeneb teadus vihast, mis tabab läbi kõrkusest lähtuva “pareminiteadmise” hulka olukordi ja institutsioone. Selline viha on enamasti omane tähtsusetuile, sest nad leiavad ainult seeläbi enesetunde.

Nii peab siis see käsitlus, niivõrd kui ta sisaldab eneses riigiteadust, seisnema ei milleski muus kui katses käsitada ja esitada riiki kui midagi ise eneses mõistustlikku. Filosoofilise kirjutisena peab ta ennekõike hoiduma konstrueerimast riiki, nagu ta olema peaks. Õpetus, mis temas sisaldub, ei tohi seisneda riigi manitsemises, kuidas ta peaks olema, vaid pigem selles, kuidas peaks tunnetama kõlbelist universumit.

Ἰδοὺ ἡ Ρόδος, ἰδοὺ καὶ τὸ πῆδημα.

*Hic Rhodus, hic saltus.*¹³

Filosoofia ülesanne on käsitada seda, mis on, sest see, mis on, on mõistus. Mis puudutab indiviidi, siis on igaüks niikuinii oma aja laps; nii on ka filosoofia tema aeg hääratuna mõtetes. Seepärast on narrus arvata, et filosoofia läheb oma kaasajast kuhugi välja, nagu indiviid hüppaks üle oma aja, üle Rhodose. Kui teooria tõesti sellest lähtub, ehitatakse maailma, nagu ta olema peab. Ta küll eksisteerib ka nii, aga ainult arvamuses — hapras elemendis, mis laseb kujutleda ükskõik mida.

¹²Vrd Platon, *Seadused*, VII raamat, 789c, 790c–d. *Tlk.*

¹³Fraas pärineb Aisopose valmist tähenduses ‘siin Rhodos, siin [on] hüpe’, mis on levinud nii kreeka- kui ladinakeelses variandis. Sellega rõhutab Hegel, et filosoofia peab mõtestama käesolevat ja tegelikkust maailma siin ja praegu. *Tlk.*

Sama ütlus kõlaks väheste kohendustega nii:

S i i n on roos, s i i n tantsi.¹⁴

Mis seisab mõistuse kui eneseteadvusliku vaimu ja mõistuse kui käesoleva tegelikkuse vahel, mis toda mõistust sellest lahutab ega lase tal leida oma rahuldust, on mingisuguse abstraktsiooni köidik, mida ei ole mõisteteks vabastatud. Tunnetades mõistust kui roosi oleviku ristipuul ja seeläbi rõõmustades, see mõistuslik sissevaade on l e p i t u s tegelikkusega, mille filosoofia tagab neile, kes on lähtunud sisemisest kutsungist m õ i s t a, et selles, mis on substanttsiaalne, ühtlasi säilitada subjektiivne vabadus nõnda, et subjektiivse vabadusega ei seistaks eripärasel ja juhuslikus, vaid selles, mis on iseendas ja iseenda jaoks.

See on ühtlasi ka see, mis muudab konkreetsemaks selle, mida eespool sai nimetatud v o r m i ja s i s u ü h t s u s e k s, sest v o r m on oma konkreetseimas tähenduses mõistus kui mõistev tunnetamine. S i s u on aga mõistus kui kõlbelise ja loodusliku tegelikkuse substanttsiaalne olemus; mõlema teadvustatud identsus on filosoofiline idee. — See on suur kangekaelsus, kangekaelsus, mis teeb inimesele au, mitte midagi oma mõttelaadis omaks võtta, mida ei ole põhjendatud läbi mõtete — ja selline kangekaelsus on iseloomulik just uuemale ajale, olles protestantismi eripärane printsiip. Mida L u t h e r usutunde ja vaimu tunnusemärkide kaudu alustas, on seesama, mida seejärel küpsenud vaim m õ i s t e t e s haarab, et ennast käesolevas vabastada ja ennast selles leida. Tuntud ütlemiseks on kujunenud, et poolik filosoofia juhib jumalast eemale — selle järgi on tunnetamine l i g i n e m i n e tõe —, tõeline filosoofia juhib aga jumalani.¹⁵ Nii

¹⁴Koos eelmise viitega kujuneb sõnamäng: kreeka keeles on roos τὸ ῥόδον, millest võib olla tulenenud ka Kreeka saare Rhodose nimi, ladina *salta* tähendab nii 'hüpet' kui 'tantsu'. *Tlk.*

¹⁵Hegeli teoste toimetajad viitavad sellel kohal mitmele analoogsele kõnekäänule filosoofiaalases kirjanduses, teiste seas Šveitsi õpetlasele Johann Caspar Lavaterile (1741–1801), kellele kuuluvad read: "Poolik filosoofia viib ateismi, täielik kristlusse." (Vt "Anhang". — G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. (Hauptwerke in sechs Bänden, Bd. 5.) Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2015, lk 378.) *Tlk.*

on see ka riigiga. Filosoofia ei rahuldu liginemisega, mis pole ei külm ega kuum ja tuleb seepärast välja sülitada,¹⁶ samuti ei rahuldu ta külma meelega, mis tunnistab, et selles ajalikkuses läheb ainult halvasti või parimal juhul keskpäraselt ja temas pole midagi paremat ja ainult seepärast tuleb tegelikkusega rahu hoida; see on soojem rahu temaga, mille tunnetus loob.

Lisamaks veel ühe sõna *m a n i t s u s e* osas, kuidas maailm peab olema, siis selleks tuleb filosoofia lihtsalt alati liiga hilja. Maailma *m õ t t e n a* ilmneb ta esimest korda ajal, kui tegelikkus on oma kujunemisprotsessi lõpetanud ja valmis saanud. Seda, mida õpetab mõiste, näitab samamoodi paratamatult ka ajalugu, nimelt et alles küpseks saanud tegelikkuses ilmneb ideaal reaalsuse vastaspoolel, ehitades substantsist lähtudes seda reaalsel maailma üles intellektuaalse valla kujul. Kui filosoofia maalib oma halli hallis, siis on üks eluvorm vanaks saanud ja hallina hallis ei saa seda enam noorendada, vaid ainult tunnetada; Minerva öökull alustab oma lendu alles hämaruse saabudes.

Aga nüüd on aeg see eessõna lõpetada; eessõnana oli ta ainult selleks, et rääkida kirjatööst, mille ette ta käib, väliselt ja subjektiivselt. Peaks filosoofiliselt sisust kõneldama, siis saab tunnistada ainult teaduslikke, objektiivseid käsitlusi. Ka autori kriitikute puhul on muud laadi kui asjast enesest lähtuvad teaduslikud käsitlused üksnes subjektiivsed järelsõnad ja juhuslikud kinnitused, mille suhtes tuleb autoril jääda ükskõikseks.

Berliin, 25. juunil 1820.

¹⁶Vt Johannese ilmutus 3:15–16 (“Ma tean su tegusid, et sa ei ole külm ega kuum. Oh oleksid sa ometi külm või kuum! / Aga nüüd, et sa oled leige ja mitte külm ega kuum, sülitan ma su välja oma suust.”) *Tlk.*

MINERVA ÕÖKULLI LENDUTÕUS: EESKÕNE HEGELI ÕIGUSFILOSOOFIA PÕHIJOONTES

Georg Wilhelm Friedrich Hegeli (1770–1831) *Õigusfilosoofia põhijooned* (ilmunud 1820, tiitellehel 1821) on esmatrükkide järjekorras viimane tekst, mille Hegel enda sulest oma eluajal eraldi raamatuna avaldas. Hegeli esimene suurteos oli *Vaimu fenomenoloogia* (Phänomenologie des Geistes, 1807), millele järgnes *Loogikateadus* (Wissenschaft der Logik, 1812–1816) ja *Filosoofiliste teaduste entsüklopeedia põhijoontes* (Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften im Grundriss, 1817),¹ millest viimane oli mõeldud kasutamiseks tema loengutes. Samamoodi oli loengute juurde käsiraamatuks mõeldud *Õigusfilosoofia põhijooned*, mille Hegel avaldas oma professuuri alguses Berliini ülikoolis, kuhu ta saabus 1818. aastal.² Hegel kirjutas kõigile neile raamatutele pikemad või lühemad eeskõned, millest tuntuimad on mahukas eeskõne *Vaimu fenomenoloogiale* ja pikkuselt kompaktsem, ent sisult võib olla kuulsamgi eeskõne *Õigusfilosoofia põhijoontele*. Ehkki Hegel jäi alati rõhutama, et sissejuhatavad eeskõned ei saa anda päriselt edasi tema teoste filosoofilist sisu, on neil siiski tähtis osa selles, kuidas Hegelit on loetud ja tõlgendatud. Nendes tekstides ei rakenda Hegel otseselt spekulatiivset meetodit, aga deklareerib ja selgitab oma filosoofilisi seisukohti ja positsioone proosalisemal viisil, nii et lugejad on otsinud neist võtit Hegeli raskepäraste tekstide mõistmiseks. *Õigusfilosoofia põhijoonte* eeskõne sisaldab seejuures mitmeid laialdaselt ringleva läinud Hegeli mõtteavaldusi, mis on mõjutanud ka tema õigus- ja ajaloofilosoofia kriitilist vastuvõttu. Neist tuntumad on Hegeli seletused filosoofia ülesandest tuua lepitust tegelikkusega ning tegeleda oma ajastu mõtestamisega. Lisaks leidub siin mõnede hinnangute kohaselt

¹ *Filosoofiliste teaduste entsüklopeediat* täiendas Hegel mitu korda, uuen-
datud trükkid ilmusid 1827 ja 1830.

² Hegeli tuntuks rajaneb suuresti tema loengutel, mida ta Berliini ülikooli tööleasumise järel seal kuni elu lõpuni pidas. Need anti pärast Hegeli surma välja tema üliõpilaste poolt ja rajanevad suuresti kuulajate konspektidel. Hegeli enda teksti on neis vaid vähesel määral. Nende seas olid *Loengud maailmaajaloo filosoofiast* (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte), *Loengud esteetikast* (Vorlesungen über die Ästhetik), *Loengud religioonifilosoofiast* (Vorlesungen über die Philosophie der Religion) ja *Loengud filosoofia ajaloost* (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie).

Hegeli kõige poeetilisem metafoor Minerva öökullist, kelle vaatluslend algab ajaloo protsessi küpsemise ja videviku saabumisega. Oma tuntu-selt ei jää alla ka lausepaar “Mis on mõistuslik, see on tegelik; ja mis on tegelik, see on mõistuslik”. See mõttekäik on jäänud põhjustama teravat kriitikat, mis on varjutanud *Õigusfilosoofia põhijooni* selle esmailmumisest saadik. Kujunes arvamus, mille kohaselt oli Hegeli õigusfilosoofia mõeldud õigustama ja kaitsma ilmutumisaegset Preisi riiki, mistõttu sai Hegel halvustava hüüdnime Preisi “riigifilosoofina”. Lause mõjus kriitikutele *status quo* õigustamisena: kui kõik olemasolev on ratsionaalne, õiguspärane ja paratamatu, siis pidi ka tollane Preisi riik olema mõis-tuslik ja filosoofiliselt ideaalne. Siit on alguse saanud Hegeli kui poliitilise konservatiivi ja tagurlase kuvand, mis muude etteheidetega koos tõi Hegelile hilisemates tõlgendustes süüdistused totalitarismis ja riigi ülimuslikkuse rõhutamises üksikisiku ees. Niisugune armutu kriitika täidab näiteks Karl Popperi raamatu *Avatud ühiskond ja selle vaenlased* lehekülgi.

Kehastunud vabadus

Kogu selle keeruka ja mitmetahulise retseptsiooni läbivaatamine ei ole saatesõna piires mõeldav. *Õigusfilosoofia põhijoonte* lähemal lugemisel võib siiski öelda, et Hegel sellist vastuvõttu päriselt ära ei ole teeninud. Hegeli õigusfilosoofia aluseks on vabaduse mõiste, mille kaudu käsitle-takse õiguse, moraali, kõlbluse ja riigi mõistuspärase ülesehituse prob-leeme. Sellisena järgib Hegel traditsiooni, mille eest ta iseäranis tänab Rousseau'd, kes oma *Ühiskondlikus lepingus* näeb ühiskonna asutamise lähtekohana inimeste vaba tahet ja sellest lähtuvat ühiskondlikku lepin-gut. Ka Hegel põhistab oma õigusfilosoofia vabas tahtes:

Õigus rajaneb ülepea v a i m s e l, tema lähim asetus ja lähtepunkt on t a h e, mis on v a b a, nii et vabadus on tema määratlus ja substants ning õigussüsteem teostunud vabaduse vald, mille vaimu maailm iseen-dast esile on toonud kui teise looduse (*Õigusfilosoofia põhijooned*, § 4).

Samas lükkab Hegel ühiskondliku lepingu kui riigiasutamise kujutel-dava lähtekoha tagasi. Vabadus, mis on riigi, selle institutsioonide, va-balt toimiva kodanikuühiskonna, majandusliku läbikäimise ja indiviidi-de eneseteostuse allikaks, ei ole deklareeritav abstraktse ja kokkulep-pelise lepingu varal. Hegeli õigusfilosoofias on vabadusel ka ajalooline külg. Moodne, vabadusel põhinev riik saab tekkida ainult ajaloos pikka-misi väljakujunenud eelduste pinnal. Seda ei saa luua palja tahte varal igasuguses kujuteldavas ajapunktis. Pigemini võiks öelda, et seda saab

realiseerida sobiva ajahetke väljakujunemisel ja küpsemisel. Hegel nägi 19. sajandi esimesi kümnendeid just niisuguse perioodina, mis oli küps uue, mõistusliku ja vaba maailma sünniks. Selle vahetuks taustaks oli õpetlik kogemus Prantsuse revolutsiooni äärmustesse läinud poliitilistest pürgimistest, kus vabaduse nõue muutus iseenda vastandiks ja mandus võimu kuritarvitamises ja terroris. Selle ja paljude teiste ajalooliste kogemuste varal oli aeg küps sügavamaks ja tasakaalukamaks vabaduse mõisteks, mida Hegel oma filosoofias esitada ja tõendada püüab. Just seepärast ei saa filosoofia teha uut teooriat riigist, vaid uurida riigi mõistuslikku ideed, milleks annab Hegelile ainekonna ajalooline kogemus kultuurist ja riiklusest. Selle üle on palju diskuteeritud, kui metafüüsiliselt tuleks tõlgendada Hegeli arusaama mõistuslikkusest. Igatahes on see Hegeli tõlgendamise üks põhiprobleemidest, mida ei ole siin võimalik ammendavalt käsitleda.³ Hegel viitab selles kontekstis sageli vanakreeka filosoofile Anaxagorasele, kes ühena esimestest annab mõistuslikkusele (kr k νοῦς) kosmilise alusprintsipi staatuse (vt Hegel 1994: 37). Kui Anaxagoras, aga ka uusaja filosoofidest näiteks Spinoza väidavad looduse toimimise alusena mõistuslikku jõudu või ratsionaalset jumalikku korda, siis ei ole Hegeli jaoks senine traditsioon suutnud anda ühelt poolt loodust ja teiselt poolt inimlikku ajaloolist maailma ühendavat ja terviklikku käsitlust, kus lisaks loodusele oleks ka kultuuri- ja ajalooline maailm mõtestatud ühes sidusas tervikus. Sellest ka Hegeli etteheide, et vaimne universum, erinevalt looduslikust, on “jumalast hüljatud”, s.t ühiskondlikus sfääris ei oleks nagu võimalik teha loodusseadustega võrreldavaid avastusi või siis tuleks siin piirduda ainult hüpoteetiliste või oletuslike lähtekohtadega. Sellele vastukaaluks arendab Hegel välja mitmetahulise filosoofilise teooria objektiivsest vaimust, mis sisaldab endas “teist loodust” ehk inimtegevusest lähtuvat sotsiaalse maailma filosoofiat. Kui looduslikule korrale on omane sisemine mõistuslikkus, siis inimese tahtest lähtuv kultuuriline ja ühiskondlik tegelikkus väljendab Hegeli järgi küll sedasama mõistuslikkust, ent inimlik maailm on palju rahutum, täis vastuolusid ja eksiteid. Siin ei ilmne midagi ühekorraga ja täielikult, kõik kujuneb ja leiab oma lahenduse pikaldases ajaloolises arengus. Niisugust ajaloolist küpsemisprotsessi käsitleb Hegel kõige ulatuslikumalt *Vaimu fenomenoloogias* ja hiljem *Loengutes maailmaajaloo filosoofiast* ning sellele taustale asetub ka Hegeli käsitlus moodsast riigist.

Muuseas käsitleb Hegel esimese saksa filosoofina kodanikuühiskonda ja selle erinevaid avaldumisvorme ning sellesse kätketud vastu-

³Hegeli nn metafüüsilise ja mittemetafüüsilise tõlgendamisega seotud väiteluse kohta vt Viik 2007, 2010.

olusid (vt Hösle 2017: 124). Nii näiteks leiab Hegel, et ebavõrdsus ja vaesus ei ole ühiskonna majandussüsteemist päriselt kõrvaldatavad. Inimesed on küll võrdselt vabad ennast teostama, ent see ei tähenda, et nad oleksid oma võimetelt ja omadustelt ühesugused. Seega ei ole iseene- sest võimalik kõrvaldada paratamatult tekkivat ebavõrdsust. Need va- jakajäämised tekitavad ühiskonnas puudujääke, mille üheks avalduseks võib olla ka vajadus koloniseerida uusi asumaid.

Riik tervikuna kehastab seejuures suunatust ühisele hüvele, tasakaa- lustades kodanikuühiskonna tasandil tekkivaid sotsiaalseid probleeme. Riik ei tohiks olla inimestest võõrdunud, bürokraatlik ja anonüümne struktuur üksikisiku vastas, vaid inimesed peaksid riiki tunnetama koos- kõlas oma tahtega. Kuigi riik kehastab ühelt poolt omaette tervikuna ko- danike tahet ja ületab niimoodi indiviide (*Õigusfilosoofia põhihooned*, § 258), siis on just moodsa riigi tunnuseks igäühe eripäraste tahtmis- te ja isikuomaduste tunnustamine ja arenda laskmine. Kõik inimesed on oma individuaalses vabaduses samaväärsed ja pole vahet, kas keegi on “juut, katoliiklane, protestant, sakslane, itaallane jne” (*Õigusfilosoofia põhihooned*, § 209). Nii ei ole riigi ülesandeks ainult oma kodanike kaitsmine ja turvamine muserdava loodusliku seisundi eest, nagu leidis näiteks Thomas Hobbes. Riik, vastupidi, on Hegeli objektiivse vaimu teoorias eeldus individuaalse vabaduse igakülgeks teostamiseks, mis looduslikus olukorras sellisena ei ole tehtav.

Need liberaalsed elemendid pole Hegeli õigusfilosoofia tõlgenda- misel alati esile pääsenud, ja nagu öeldud, teose eeskõnel on selles ol- nud oma osa. Sellele vaatamata on eeskõne loetav ka iseseisva kirju- tisena, mis annab aimu Hegeli filosoofilisest mõtlemisest ja selle am- bitsioonidest. Ühtlasi tuleb ilmekalt välja Hegeli filosoofiline tempera- ment, sest eeskõne on lisaks muule suuresti ka vaidluskiri tema kaasaja poliitiliste aktivistide ja filosoofiliste leeridega.

Hegel ja Preisi riigi vastuolud

Hegeli õigusfilosoofiat saatnud poleemikas on oma osa ka selle ilmu- misaegsel kontekstil. Hegelist oli 1818. aastal saanud Berliini ülikooli filosoofiaprofessor, sinna jäi ta oma surmani 1831. aastal. Preisi riigi jaoks, mille pealinn oli Berliin, oli see vastuoluline aeg. Omavahel põr- kusid valgustuslikel ideaalidel põhinev ja reformidele orienteeritud riigikorralduslik suund, mille eestvedajaks olid riigikantsler Karl August von Hardenberg (1750–1822) ja minister Karl Reichsfreiherr vom und zum Stein (1757–1831) (vt Levinger 2013). Preisi riigi reformid, mil- le hulka kuulus ka haridusuuendus ja sellega koos 1809. aastal loodud

Berliini ülikool, tõukusid Napoleoni sõdadele järgnenud reformivajadusest, sest varasem militaristliku kallakuga kuningriik oli osutunud Napoleoni vallutuste suhtes jõuetuks. Aga Hegeli ametisseastumise ajaks Berliinis oli uuenduslikkus juba segunemas reaktsiooniga, mis lähtus Viini kongressi kokkulepetest, kus Euroopa liidrid püüdsid luua uut sõdadejärgset rahvusvahelist süsteemi, mis väldiks edaspidiseid sõdasid ja taltsutaks revolutsioonilisi liikumisi. See tähendas vanadele monarhiatele tugineva tagurliku riikluse tugevnemist ja skepsist liberaalsete reformide vajalikkuse suhtes.

Hegel ei olnud reaktsionäärse Preisi monarhia kaitsja, aga see ei tähenda, et ta oleks olnud Preisi riigi vastu ükskõikne. Tema ilmne poolehoid riigiasjades kuulus Preisi riigi reformaatoritele, mida tõendavad ka kirjavahetused reformaatoritest riigimeeste Hardenbergi ja Steiniga, mille käigus Hegel saatis neile ka eksemplarid oma *Õigusfilosoofia põhijoontest* (Hegel 1986: 515 jj). Eeskõnes rõhutabki Hegel just riigi-reformidele iseloomulike valgustuslike printsiipide, nagu mõistuslikkuse ja seaduslikkuse kesksust riigi ülesehituses. See peab olema aluseks riigi poliitilise elu organiseerimisel, mille suhtes üksikute ametite või võimukandjate omavoli pole aktsepteeritav.

Samal ajal oli reforme pidurdanud konservatiivsele pöördele tekkinud ka vastureaktsioon rahvuslikku ühtsust nõudvate tudengiliikumiste näol, mida keskvoim tajus ohuna. Eeskõnes viidatud Wartburgi pidustused on üks ilming niisugusest tudengiliikumisest. Hegel ei kritiseeri neid liikumisi aga mitte poliitiliste või ideoloogiliste argumentidega, vaid heidab neile ette järjepideva ja loogiliselt rahuldava mõtlemiskultuuri puudumist. Selline mõtlemisvõimetus toodab pigem illusioone ja juhuslikke ettekujutusi, millele ei saa rajada tõsiseltvõetavaid poliitilisi ideid. Ehkki seda on vahel püütud teha, on selle kriitika valguses ilmne, et Hegelit ei saa seostada saksa rahvusliku või natsionalistliku liikumisega, nagu see kujunes tollastes tudengiliikumistes, mis olid ka avalikult antisemiitlikud ja šovinistlikud (Avineri 1972: 122). Tudengirahutuste üheks kulminatsiooniks oli baltisaksa päritolu näitekirjaniku ja literaadi August von Kotzebue atentaat 1819. aastal, kelles tema vastased nägid vanameelset, rahvuslike ja liberaalsete liikumiste vastast konservatiivi. Kotzebuele tehtud atentaat andis aga otsese ajendi vägivalda piiramise ja rahu säilitamise huvides seniste reformide tagasipööramiseks ja keskvoimu tugevdamiseks Preisi riigis. Karlsbadi otsustega (1819) keelati muuseas tudengikorporatsioonid, tugevdati kontrolli ülikoolide üle ja kehtestati tsensuur. Nii jäi Hegeli õigusfilosoofia kahe äärmuse vahele: ühelt poolt tudengiliikumistes kehastunud natsionalistliku suunitlusega ühtsusliikumine, millele teiselt poolt vastandus Preisi riigi monarhistlik

keskvõim. Paatosliku rahvusluse ja autoritaarsusse kalduva keskvõimu vahelises pingeväljas on kirjutatud ka Hegeli õigusfilosoofia eeskõne.

Lepitav filosoofia

Hegeli eeskõne ei ole poliitiline, vaid filosoofiline seisukohavõtt. Seda kannab kõigepealt mure filosoofia unarussejäämise pärast. Ühiskonna- ja riigielu üle diskuteerimisel annab tooni pealispinnaline subjektivism. See tähendab, et avalik väitlus piirdub arvamuste, tundmuste ja pealiskaudsete käibetõdedega, mis ei rahulda filosoofilist arutlemisstandardit. Nii võiks õigusfilosoofia eeskõnet lugeda ka populismivastase traktaadina. Peale selle on tal etteheiteid riigile ja valitsusele, kes ei toeta ega hinda piisavalt filosoofiat kui teadust, mida ülikoolid peaksid edendama. Hegel kurdab siin filosoofia õnnetu käekäigu pärast, sest filosoofiline mõtlemine on pikaldane ja vaevanõudev. Lisaks kannab tema kriitikat ka väitlus kantilikust filosoofiast lähtunud seisukohaga, mille järgi inimtunnetus ei ole võimeline täielikke tõdesid haarama. Nii jäävadki meile paremini või halvemini põhjendatud arvamused ja pooltõed ühiskonnaasjade edendamisel, kus on raske otsustada, kellel on viimaks õigus. Hegeli jaoks ei saa filosoofia aga piirduda problemaatiliste ja hüpoteetiliste tõdemustega, vaid otsida tuleks tõepoolest tõde ennast. Kantiga võrreldes on Hegel inimliku tunnetusvõime osas palju optimistlikum — tõe terviklik tunnetus on filosoofia abil võimalik.

Kas eeskõne annab ka võimaluse aru saada, milles seisneb filosoofiline alternatiiv, mis ei takerduks subjektivistlikku ühekülgssusse? Hegel ise lootis seda väljendada lausepaaris, mis, nagu öeldud, sattus lugejate käes olema hoopis vaidluste allikaks: “Mis on mõistuslik, see on tegelik; ja mis on tegelik, see on mõistuslik”. Hegeli õigusfilosoofia loengute kuulajate loengukonspektide seas leidub üks anonüümse kuulaja konsepteeritud loeng, kus Hegel annab nendele lausetele järgmise laienduse:

Filosoofial on ennekoike tegemist olemasoleva riigiga, ka tema tegelikkusega, aga tema tõelise tegelikkusega, tema sisemise eluga. Mõistuslik on tegelik ja tegelik on mõistuslik. Riik on vaimu ehitis käesolevas ja tema töö on mõistuse oma. Väljakujunemata ja üleküpsenut ei saa tegelikuks nimetada. Läbi väliste ilmingute idee, riigi püsiva tegelikkuse tunnetamine — selle juurde kuulub filosoofia stuudium. (Hegel 2015: 598.)

Selle järgi ei ole “tegelik” mitte kõik eksisteeriv ja reaalne. Hegel samastab tegeliku ainult sellega, mis on mõistuslik. See võib olla aga varjus esmaste nähtumuste ja ilmingute taga, väljakujunemata vormis. Nii-sugust sügavamat ja ühtlasi mõistuslikku tegelikkust otsib ja fikseerib

Hegeli nägemuses just filosoofiline mõtlemine. Tähtis on see, et filosoofia ei tegele abstraktselt konstrueeritud riigiga, vaid lähtub konkreetsest ajaloolisest reaalsusest, “olemasolevast riigist”. See ei tähenda, et olemasolev riik oleks ideaalne. Vastupidi, ta võib olla mõistusliku suhtes ka sügavalt hälbinud. Aga isegi sellisel juhul annab see Hegeli arvates võimaluse olemasoleva maailmaga mingit sorti lepituse leidmiseks, et riiki seejärel järk-järgult arendada ja vabaduse ning ratsionaalsuse ideega suuremasse kooskõlla juhtida. Lepituse motiiv ei piirdu Hegelil seejuures ainult õigusfilosoofiaga. Kuna igasugune riik on osa ajaloolisest reaalsusest, mis jääb alati muutlikuks ja rahutuks, siis peab olema veel midagi, mis lepitab inimest tema ajalikkuse ja surelikkusega, kuna poliitiline reaalsus seda lõpuni teha ei saa. Niisuguse lepituse teenistuses on Hegeli filosoofias kunstid, religioon ja filosoofia, mis tegelevad kõik omal viisil igaveste ja muutumatute tõdede kujutamise, esitamise ja mõtestamisega.

Kuidas aga seejuures mõista Hegeli kujundit Minerva öökullist, kelle lend algab ajalooprotsessi küpsedes, kui seda ei saa enam “noorendada, vaid ainult tunnetada”? Hegeli ajaloofilosoofiat kannab pigemini optimistlik arusaam ajaloos aegamisi edenevast vabaduse ja ratsionaalsuse üha sügavamast ja avaramast teadvustamisest. Selline optimistliku ajaloofilosoofi kuvand tekitab aga raskusi Minerva öökulli kujundi tõlgendamisel, sest Minerva öökulli (ehk tunnetava filosoofi) õhtune lend algab Hegeli sõnul justkui pärast ajaloolise protsessi lõppu, allakäigu veerel. Seda kohta on peetud ka kirjutamisaegsete poliitiliste olude peegelduseks, sest, nagu öeldud, Preisi kuningriigi edumeelsus liberaalsetes reformides oli Hegeli õigusfilosoofia ilmumise ajaks juba raugemas (vt Avineri 1972: 115 jj). Aga siin on kindlasti olemas ka filosoofiline sisu. Hegeli kõrgeimaks tunnetuslikuks ideaaliks on antiigist pärit “tunne iseennast”, mille juurde ta tuleb ka *Õigusfilosoofia põhijoonte* lõpuparagrahvides. Ühe ajaloolise epohhi tunnetamine ja selles sisalduva “tegelikkuse” haaramine annab meile ühtlasi võimaluse sellest ajaloolisest epohhist distantseeruda ja niimoodi sündinud kogemuse varal oma eneseteadvust rikastada. Enamgi veel, see on ühtlasi sisemise uuendamise tingimuseks. Hegel kirjutab oma *Vaimu fenomenoloogia* (1807) lõpulehekülgedel, kuidas vaim peab pärast pikka ajaloolist kujunemisprotsessi lõpuks laskuma iseendasse, “eneseteadvuse öösse”, et seejärel võiks temast esile kerkida uus maailm. See uus on siis aga juba eelnevaga võrreldes oma enesetunnetuses rikkam ja küpsem, vabam ja enesest teadlikum tegelikkus. Niisuguse, viimselt sügavale enesetunnetusele suunatud tarkuse teenistuses peaks seisma hegellik filosoofia, mida sümboliseerib Minerva öökulli lend hämarikus. Hegeli *Õigusfilosoofia põhijoonte* eeskõne, ehkki tihedalt seotud ilmutamisaegse kontekstiga, on

Hegeli enda poolt trükkii toimetatud töödest heaks näiteks tema tekstiloomest, mis on loetav ühe võimaliku maitseproovina Hegeli mitmeta-hulisest, tihedast ja keerukast filosoofiast. Selle avastamine eesti keeles seisab jätkuvalt alles ees.

Joonas Hellerma

Kirjandus

- A v i n e r i, Shlomo 1972. *Hegel's Theory of the Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 1986. Anhang. — *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. (Werke, Bd. 7.) Frankfurt am Main: Suhrkamp
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 1994. *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*. Hamburg: Felix Meiner
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 2015. *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts II*. (Gesammelte Werke, Bd. 26.2.) Hamburg: Felix Meiner
- H ö s l e, Vittorio 2017. *A Short History of German Philosophy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press
- L e v i n g e r, Matthew 2013. The Prussian Reform Movement and the Rise of Enlightened Nationalism. — *The Rise of Prussia 1700–1830*. P. G. Dwyer (ed.). London: Routledge
- V i i k, Tõnu 2007. Ajaloo viimane epohh Hegeli süsteemis: vaimu tegelikustumise ajastu. — *Tuna*, nr 4, lk 4–10
- V i i k, Tõnu 2010. Narratiivsuse roll Hegeli filosoofilises süsteemis: üks täiendus “dialektilise” meetodi mittemetafüüsilise tõlgendamise juurde. — *Studia Philosophica Estonica*, kd 3.1, lk 1–20

HELEN LOIT. Avalokitešvara (2022)

KAITSKEM ERILIST INIMESES JA LOODUSES, KA KIVISES

Rein Einasto

Mõtöluseks:

*Loodusteadlased otsivad tõde,
humanitaarteadlased tähendusi.
Teadmine on märgipõhine,
märgi olemuseks on aga mitmetitõlgenduvus.*

Kalevi Kull (2019: 458)

KAITSMINE on tegevus püsimise tagamiseks nii looduses kui ka ühiskonnas. Järgnevalt käsitlen kaitsmist kuuel tunnetus- ja eluruumitasandil:

- looduse kui *isereguleeruva süsteemi* kaitse — hooliv segamatuse kindlustamine;
- inimese kui *liigi*, *Homo sapiens*'i, inimkonna kultuuri- ja kõlblusvõime kaitse Maal;
- inimese kui *rahvuse*, suurima sotsiaalse subjekti, omariikluse ja paigavaimu kaitse;
- inimese kui *kogukonna* — kodu, pere ja koduküla, kodumaa, alt üles valitsemise kaitse;
- inimese kui *isiksuse* kaitse — indiviidi kaitstuse tagamine isikuvälises elukeskkonnas;
- inimese kui *vaimsuse* enesekaitse siseilmas, eneseks jäämine mõtte ja tunde tasakaalus.

Artikli aluseks on 48. teoreetilise bioloogia kevadkoolis 23. aprillil 2022 peetud ettekanne. Kevadkool toimus 22.–24. aprillil Voo-re puhkekeskuses ja oli pühendatud teemale “Kaitse teooria”.

ERILINE on teistest, ümbritsevast milleski olulises erinev, mitmekesisuse, mitmesugususe alus, eeldus arenguks. Inimese teeb eriliseks tema kõlblusvõime (Vahtre 2018). Erilise puudumine on ühetaolisus, üksluisus, lamedus, arenguvõimetus.

LOODUS on isereguleeruv ökosüsteem, kus kõik on kõigega seotud. Looduse toimimise ja arengu eelduseks ja alusväärtuseks on eluvormide mitmekesisus, elurikkus ja segamatus. Looduskaitse avarlus 1980. aastail kogu elukeskkonna kaitseks (Lotman 2022), seega peaks inimliigis erilise — tema vaimse, eetilise olemuse kaitsmine senisest palju mõjusam olema, et kindlustada inimese arukas ja tasakaalukas toimimine looduses ning õiglus ja õilsus ühiskonnas. Loodus ei saa olla inimese (era)omand, mida müüa ja osta — ei maa ega mets, vesi ega õhk. Inimesel on üksnes looduse kasutusõigus, mitte omamisõigus, sest inimene, ka vaimse olendina, kuulub loodusele, mitte loodus inimesele. Inimsoo suurim loomulik, loodusega koos elav kogukondlik subjekt on rahvus, Harri Moora (1918) väljenduse järgi kultuuriline indiviid.

Siin ei saa mööda Albert Schweitzeri (1972, 1984) elu-eesaukartuse-filosoofiast ega Vladimir Vernadski (1991) noosfääriõpetusest, mis eri külgedest selgitavad, et inimesest on saanud suurim loodust muutev jõud planeedil, kurjakuulutavalt ka esimene ja ainus liik elu miljardeid aastaid kestnud ajaloos, kel on võimalus kollektiivseks enesetapuks ja suure osa looduse surmamiseks. Kõige põhjalikumalt ja mitmetahulisemalt on eesti keeles Vernadskist kirjutanud Rein Veski (2017). Vernadski põhilooming peaks ammu olema eesti lugejale kättesaadav emakeeles. Millal see lünk meie looduskultuuris täidetakse?

LIIGIKAITSE on inimese kui looduse osa kaitse — inimsoo enesekaitse ja samas kogu inimvälise looduse kui eluks vältimatult vajaliku keskkonna kaitse, mis saab eriliseks kultuuri kaudu. Kalevi Kull (2003) rõhutab: loodus ja kultuur ei ole kaks eraldi asja, selle ühendmõiste tarvis oleks oma sõnagi vaja. Inimese liigitunuseks, tema põhiolemuseks on VAIMSUS (*sensu lato*) ja selle toimimise tulemuseks KULTUUR (kogu elulaadi tähenduses). Inimühiskonnas avaldub elurikkus paikkonna looduse omanäolisuses, selle hoidmises ja eripäraste rahvuskultuuride mitmekesi-

suse kindlustamises. Siit tuleneb kultuuri kui inimarengu sihi esimuslikkuse nõue kõigis eluvaldkondades. Majandus on vahend selleks, et kultuurselt elada, poliitika on kunst rahvast (mitte raha!) teenides valitseda. Inimene ei saa enam olla kõigi väärtuste mõõt; selleks on looduse ja inimese harmooniline kooselu, mis praeguses tõejärgses kapitalimaailmas on plahvatanud planetaarseks katastroofieelseks kriisiks. Kestab aina süvenev vastandumine looduse ja inimese, võimu ja vaimu, rikkuse ja vaesuse, vanade ja noorte, vabaduse ja orjuse, korra ja kaose vahel.

Inimese ja looduse kestva kooskõlalise (ebakooskõlalist vältiva) kooselu eeldusi hõlmavaks ühismõisteks võiks kujuneda MAHEKULTUURSUS, mis kaitseks väikesi liigsuurte eest, vähendaks vastandumisi ja suurendaks liigilist kogukondlikku mitmekesisust. Mahekultuurses kooselus on oluline puhtus looduses — mullas, meres, põhjavees, õhus, metsas, põllul, toidus, kehas; puhtus inimhinges, kogu vaimses keskkonnas — ausameelsus, hoolivus, emalikkus; õiglus; loodud väärtuste hoidmine — säästlikkus; vägivallatus Mahatma Gandhi (1969) vaimus — vägivaldsuse vältimine koolikiusamistest suurte sõdade ärahoidmise ni; paigavaim ja kodutunne perekonnast ja kodukülast rahvusriigini, valitsemine alt üles; riigita rahvastele omariikluse seaduslik kindlustamine ülalt (ÜRO) alla; Idamaade muistne tarkus — loobumine kõigest mittevajalikust, eeskätt läänele omasest ületarbisest, ülevõimu taotlustest; kindlasti mõjutamine eeskuju kaudu lapsevanematest riigijuhtideni (Einasto 2017, 2018, 2019, 2020, 2021).

Leonhard Koort on selle ühismõiste meile kõige terviklikumalt, üldistatult sõnastanud nii: mahekultuursus on terviklik loodus-eetiline taju- ja tunnetuspilt looduse ja inimese võimalikust tasakaalukast ja kestlikust kooselust koostoimes; see on paikkondlik, perekondlik, säästlik, esivanemate pärandit, kombeid ja väärtusi järgiv emakeelne elu-, ettevõtlus- ja juhtimisviis; soome-ugri tuhandete-aastane loodustsivilisatsioon ja teaduslikult põhjendatud jätkusuutlikkuse tagaja; ainuke lahendus eesti kultuuri- ja eluruumi kestlikkusele, kogu ökosfääri keskkonnaprobleemidele.

Valdur Mikita väljendus ühel looduskultuuri avalikul arutelul 2016. aastal nii: loodusmaastikud on meie kultuuri nurgakivi. Rohkem kui kunagi varem vajame praegu ühte mastaapset, tervet rahvust puudutavat ideed, mis võimaldaks ühekorraga kaitsta nii Eesti loodust kui ka eesti kultuuri ja nende kaudu Eesti inimest. Selleks ideeks võiks olla mahekultuurne Eesti.

ROHEPÖÖRDE sügavam sisu peakski olema mahekultuursuse sihipärane ja järjekindel elluviimine ülaltoodud tähenduses. Suurimaks takistuseks mahekultuursusele on kasvu piiride ületamine kaugele üle taluvusläve nii tootmises, tarbimises kui ka reostuses, eriti vaimses. Tagajärjeks on teravnev vastandumine inimese ja looduse, võimu ja vaimu, üleilmastumise ja omailmastumise vahel, egokeskse liigkasumi huvides süvenev hoolimatus looduse ja ühishuvide suhtes, liigrikastumine, liiglinnastumine, süvenev vägivald valitsemises, kiiruse kasv raudteel, maanteel, eluteel. Mitte miski liiga suur ei saa olla kestlik meie väikesel planeedil, ei eluslooduses ega inimkultuuris — ei riik, ettevõtte, linn ega põld (Einasto 2021).

Mullu möödus 50 aastat Rooma Klubi esimese raporti *Kasvu piirid* ilmunisest (Meadows jt 1972; tõlge eesti keelde 2022). Selles tõdetakse: kui suurriigid ei võta ette olemuslikke muutusi kogu senises elulaadis, eriti juhtimises, muutub maailm juhitamatuks. Piirangud liigliberaalsetele vabadustele on muutunud möödapääsmatuks (Radermacher 2005). Siin me nüüd oleme, kolmanda aastatuhande, sõdadeta rahuriikluse alguses.

RAHVUSKAITSE põhieeldus on omariiklus. Rahvuse kui loodusliku inimkoosluse põhjaliku käsitlemise esitas juba Johann Gottfried von Herder oma põhiteoses *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast* (1784–1791), vaadeldes inimkonna ajalugu osana looduse ajaloost ja omakultuursete rahvuste kujunemist sõltuvuses elupaiga looduskeskkonnast. Ta vältis vastandust keha ja hinge, looduse ja kultuuri, meelelisuse ja mõistuse ning looduse ja Jumala vahel (Eva Piirimäe sõnastus eestikeelse väljaande saatesõnas).

Tänapäeval mõistetakse rahvust suurima sotsiaalse subjekti — kultuurilise indiviidina — ja rahvusriike poollooduslike

kooslustena. Rahvuse ja rahvusriigi mõiste ajaloolist kujunemist eesti keeleroumis on põhjalikult käsitlenud Harri Moora (1918), Ea Jansen (2004) ja Eva Piirimäe (2007, 2008, 2009, 2021). Rahvuse kestmine üle aegade eeldab iseloomulike rahvusmaastike ja omanäoliste rahvuskultuuride kaitsmist üleilmastuva lamenumise vastu. Jaan Eilart (1988) on sügavmõtteliselt sõnastanud: et saada iseendaks kultuuris (nii nagu looduses), on tarvis aega ja omaetteolekut. Alles siis saame kogutut jagada rahvaste suhtlemise ja kultuurivahetuse igijäävusse. Harri Moora (1918) rõhutab: rahvuse enesekaitses on esimese järgu tähtsusega RAHVUSTUNNE, see eriline, pisut müstiline “meie”-väelisus, hingelt lähedaste omakeelsete ja -meelsete inimkoosluste kokkuhoid. Eksivad poliitikud, kes alavääristavad tunnete (emotsioonide) tähendust ja tähtsust riigi juhtimisel.

Lev Gumiljov (2018) seob etnose olemuse oma põhjalikus monograafias *Etnogenees ja Maa biosfäär* just eluala looduslike iseärasustega, millest suurel määral sõltub eluviis. Elulaadi põhjal eristab ta kahte tüüpi rahvaid. Rändrahvad, karjakasvatajad, elavad steppides piirideta maailmas, kus ränne on eluviisi loomulik osa ja püsivat kodu ei saagi kujuneda. Kui mõnes paigas eluks vajalikud asjad ammenduvad, tuleb mujale liikuda. Seevastu põlluharijad, metsa- ja mereäärerahvad, elavad selgete piiridega maailmas, kus paiksus on paratamatus ja kodu enesestmõistetav, kuhu ikka tullakse tagasi ka ajutiselt eemal olles. Suurimad vallutajad ajaloos on ikka olnud rändrahvad.

Rahvuseks kujunenud riigita rahvaid on läbi aegade kandnud soov vabaneda, püüd eralduda suurtest naabritest, iseseisvaks saada, omariiklus saavutada. Lahkulöömise õigus on rahvusvaheliselt kehtiv inimõigus, mida suurvõimud pole seni soosinud ega tee seda eriti nüüd, uues tõejärgses reaalsuses. Šotlased, katalaaniid, baskid, kurdid jpt tegutsevad kindlas usus, et ükskord tuleb ka nende iseseisvumise aeg, sest seaduspära “liiga suured ei saa kesta” on üldtuntuks saanud. Šovinistliku Vene koloniaalimpeeriumi laastavat surmaheitlust tajume kõik ühe suure sooviga: lõpetada sõjad. Jäädavalt. Siber ei kuulu ei loodus- ega rahvuspõhiselt Venemaale — see on varasemate vägivaldsete vallutussõdade tagajärg — ning peab saama juriidiliselt, majanduslikult ja poliitiliselt

iseseisvaks, Moskvast sõltumatuks, nagu endised lääne koloniaalvaldused Aafrikas said vabaks kunagistest “emamaadest”.

KOGUKONNAKAITSE toetub vahetult paigavaimule ja kodutundele. Eriti õnnestunult on paigavaimus kodutunde sõnastanud Jalase küla vaimne ema Aino Valgma (1997):

Paik, kus eestlase juured [on] kõige sügavamalt maasse kinnitunud ning seal hargnenud juurekaval eesti rahvaks võrsunud, on KÜLAMAASTIK. See ühendab üheks kindlaks kodupaigaks inimesed, kodutalud, õued, külatänavad, õuepuud ja metsasalud, kaevud, allikad, karjakoplid, põllud, heinamaad, metsad, sood ja rabad. Taoline ainulaadne ühendus inimese ja teda ümbritseva looduse vahel on kujunenud paikse põlluharija aastatuhandeid kestnud kooselust oma ümbrusega. Meie tänanegi side kodukohaga toimib tänu eestlaste pärimuslikule elulaadile, kus kodu mõiste hõlmab eluaseme koos seda ümbritseva loodusega. Külainimesele pole loodus üksnes tööpõld ja leivaandja, vaid ka tema elurõõmu, -jõu, tundeelu, eneseteostuse, ilumeele ning tervise allikas.

Mitmetahuliselt ja veenvalt on paiga kaitsevaimust kirjutanud Kalevi Kull (2022). Ta rõhutas juba 2003. aastal: ökoloogiline haritus tähendab paiga tundmist, roheline ajalugu paiga ajalugu. Igaüks on osaline oma paiga loos. Kõitvalt ja meeldejäädvalt on meie loodus- ja pärandkultuurmaastike rikkusest, kodu mõiste avarusest ja sügavusest ning paikkondliku elukäsituse tähendusest väikerahva ellujäämise eeldusena jutustanud ja kirjutanud üks eesti vaimsuse hoidjaid, Tallinna Ülikooli endine õppejõud Leo Villand. Tema “Eesti kultuurmaastiku kõnes” ja teistes tekstides on hingeminevalt väljendunud kodupaiga eripärase looduse ja omanäolise kultuuri püsiväärtuste kaitse ja hoidmise pakiline vajadus, on esile toodud inimtegevuse mõju head ja vead, varemete valu, tegematajätmistele traagilised tagajärjed (Villand 2000, 2012).

Harri Moora (2002) on üldistanud: kodu on meie jaoks ilmselt lahutamatult seotud juurtega, esivanemate elupaikadega, omakeelse ja omameelse keskkonnaga, uskumuste ja traditsioonidega, ainulaadse omanäolise kultuuriga.

Johannes Käis (1996, 2019) tõdeb: kodulugu üldõpetuse alusena põhjendas eluligiduse nõude looduslähedase ümbrusega.

Kodulugu kõigile kohustusliku, eksamiga lõppeva õppeainena on üldhariduskoolis möödapääsmatu kasvukeskkond kodust ja selle kaudu nii isamaa kui ka terve koduplaneedi mõistmiseks, et kujuneks omailm vastukaaluks lamestavale, kodust, isamaast ja emakeelest võõrandavale üleilmastumisele.

Meie esivanematel jätkus tarkust elada hajaasustuse üksik-taludes, looduslähedases kodus, kus tuli ise hakkama saada. Tuulikud ja vesiveskid on olnud meie eellaste väga ammune rahvus-energeetika. Kui edukad oleme meie roheline eluruumi kaitsel liiglinnastumise (suurlinnastumise) vastu, seni veel hoonestamata alade tihehoonestusega täitmise vastu, vajaliku puhkekeskkonna, mõtlusmetsade (Mikita 2017) ja puhkeparkide loomisel ning kord loodu kaitsel (Sooväli-Sepping 2020)? Kas kõnekäänd “kõik suured hädad sünnivad suurlinnades” kehtib ka meie väikeses vabariigis, kus roheline pealinn on teel miljonilinnade hädadesse? Vajame rohkem loodust kultuurikeskkonda ja rohkem kultuuri looduskeskkonda; hoone vales kohas on ehitusreostus (Einasto 2005).

Kuidas on Tallinna rohelises vööndis, Nõmme-Mustamäe maastikukaitsealal lubatud ulatuslik metsarüüste; Maarjamäe pankrannikuga piirneva paeplatoo loopealse, Lasnamäe Põhjamurru ala tihehoonestuslik “täistegemine” uuselamutega, seejuures väärtuslikku ehituspaasi väljamata ja kadakkaera kaitseala kaotades? Arendajate huvi pole mitte teenida rahvast, vaid kasumit. Jüri Lassi idee luua Tallinna rahvuspark ootab endiselt elluviimist. Loodusteadlaste põhjendatud ettepanek muuta väike Ees-ti vabariik tervenisti mahekultuurseks kaitsealaks oleks rohepöörde tões ja vaimus, eeskujuks kogu maailmale.

ISIKUKAITSE on viimasel sajandil toimunud enneolematu tehnilise edenemise kõrval (üleilmse teedevõrgu rajamine ja autos-tumine, lennustumine, satelliitjuhtimine, mobiilside hüppeline areng, raketindus, digirevolutsioon jpm) samuti mitmeti täius-tunud. Humanistlik inimareng väljendub ÜRO inimõiguste üld-deklaratsioonis (10.12.1948), Euroopa inimõiguste konventsioonis (4.11.1950), Aarhusi konventsioonis (1998), Euroopa rohelises kokkuleppes (11.12.2019) jt rohepöörde aluspõhimõtteis, isi-

kuvabaduste ja enesemääramise kultuuris jm. Neid üldinimlikku heaolu taotlemaid leppeid aga sageli ei järgita, eriti ebademokraatlikes riikides. Vabaduse eetiliseks piiriks on teise olendi samasugune õigus vaba olla. Olulised enesepiirangud vabadusele nüüdisaegses “vabas” turumajanduses on möödapääsmatud (Radermacher 2005). Mõtteviisi olulise muutmise vajadust Õhtumaal käsitles põhjalikult Oswald Spengler (1912) juba enam kui sada aastat tagasi.

VAIMSUSE ENESEKAITSE on eneseks jäämine siseilmas, mõtte ja tunde tasakaalu hoidmine, sisemaailma enesekaitse. Olen sügavalt veendunud, et inimeseks ei sünnita, inimeseks kasvatakse. Ilmale tulles sünnib looduslaps inimeseks kasvamise eeldustega. Vaimne inimene kujuneb teismelisena kindla ilmavaatega eriliselt isiksuseks sünnipäraste eelduste rakendumisel enesekasvatuse kaudu. Otsustavaks teguriks on kasvukeskkond, kasvatus, enesearendus. Kasvatusteadlased on järjest rohkem mures kasvatusesüveneva vähenemise pärast koolielus. Seda enam kasvab kodu tähendus inimeseks kasvamisel. Kodulugu on just see õppeaine, mis äratab paigavaimu, armastuse kodu, koduümbruse looduse ja loodu vastu, läheduses elavate kaasinimeste vastu.

*

KIVISSE, kihtidesse peidetud erilise looduse kaitse on aegadetaeguse fossiilse elurikkuse säilimise ja looduse ajaloo süvauurimise võimaluste kestmise kaitse. See on uutes karjäärides püsivõimaluste loomine kihtide avatud läbilõigete — looduse ajalooraaamatu lehekülgede lugemiseks, näidisseinte kujundamine, meie eripäraste paetüüpide, kivististe eksponeerimine loodus-, kaevandus- ja koduloo muuseumides.

Säästva arengu seadus eeldab kasuliku maavara väljamist enne ehitiste või rajatiste püstitamist. Arendajate huvidele vastu tulles hiilitakse sellest seadusest ikka ja jälle mööda. Lasnamäe ja Harku paeplatool, Narva maantee ääres ja mujal on kaubanduskeskused rajatud paelasundi peale, hinnalist ehituspaasi väljamata. Tekkinud süvistesse oleks sobiv olnud kujundada maa-alused parklad ja hoonete kõrvale rohelised puhkealad. Samal ajal hä-

daldatakse paekillustiku varustuskindluse vähesuse üle pealinna lähikonnas!

Väärib tähelepanu, et kolmkümmend aastat tagasi, 4. mail 1992 kinnitas Eesti Ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel mää-ruse nimetada paekivi Eesti rahvuskiviks meie olemise ja püsi-mise sümbolina siin paesel maal, nii nagu suitsupääsuke sümbo-liseerib maakodu ja rukkilill igapäevast leiba. Sama aasta jüri-päeval, 23. aprillil 1992 sündis Kuressaares teisel Eesti paekon-verentsil rühma paegeoloogide, mäe- ja ehitusinseneride, skulp-torite ja paeettevõtjate esindajate otsusega Eesti Paeliit. Algas mitmetahuline selgitustegevus ehituspaekivi taasväärtustamiseks, paekasutuse võimaluste avardamiseks, paealase muinsuskaitse er-gutamiseks, paeuuringute koordineerimiseks, loopealsete kaits-miseks, uutes karjäärides näidisseinte kujundamiseks, pae- ja lub-japarkide asutamiseks. 15. mail 1992 asutati paeliidu algatusel ja Marko Pomerantsi eestvõttel Porkunis paemuuseum sihiga kor-rapäraselt rahvale selgitada Eestis ja naaberaladel avanevate pae-kihtide mitmekesisust, kivi siseehituse iseärasusi, ehituskivi de-koratiivset omapära, hästi säilinud tekkeloo tunnuseid.

Küsimused jäävad: mida teha, et ära hoida teravaid vastan-dumisi majanduses, poliitikas, kultuuris? Kuidas olla, et vaim jõuaks võimustuda, võim sooviks vaimustuda?

Lõpetuseks mõned südametarkused. Sven Grünberg: süda tu-leb enne targaks õpetada, alles siis saab teda kuulama hakata. Ar-vo Pärt: hinge tuleb häälestada seni, kuni see helisema hakkab. Mikk Sarv: loodushääled on helisev vaikus.

Kirjandus

- E i l a r t, Jaan 1988. Kultuuri tullakse omaette. — *Horisont*, nr 5, lk 34–36
- E i n a s t o, Rein 2005. Loodusest linna elukeskkonnas. — *TTK toime-tised*, nr 7, lk 42–51
- E i n a s t o, Rein 2017. Mahe-Eestist rahvusriikluseni: inimkesksusest ökosüsteemsuseni. Mõtisklusi. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1155–1172

- E i n a s t o, Rein 2018. Egokesksest gigantismist ökosüsteemse mahekultuurse rahvusriigini. — Tuuli Stewart (koost., toim.). *Mõõit või meelevald*. (Eesti Rooma Klubi aastaraamat.) Tallinn: Eesti Rooma Klubi, lk 60–68
- E i n a s t o, Rein 2019. Mahekultuurse Eesti tulemise ja olemise võimalus. — *Välis-Eesti*, lk 58–62
- E i n a s t o, Rein 2020. Mahekultuurne inimene ja loodus Herderi vaimus. — *Mulkide almanak*, nr 30, lk 21–24
- E i n a s t o, Rein 2021. Rahvuslik rohepööre mahekultuurset eestluse elujõule toetudes. — *Mulkide almanak*, nr 31, lk 40–43
- G a n d h i, Mahatma 1969. *Maailm on väsinud vihkamast*. (Loomingu Raamatukogu 41.) Tlk Linnart Mäll. Tallinn: Perioodika
- G u m i l j o v, Lev 2018. *Etnogenees ja Maa biosfäär*. Tlk Peeter Villmann. Tartu: Ilmamaa
- H e r d e r, Johann Gottfried von 2019. *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*. Tlk Krista Räni. Tartu: Ilmamaa
- J a n s e n, Ea 2004. *Vaateid Eesti rahvosluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa
- K u l l, Kalevi 2003. Paigarahva sõnum: Eesti roheline ajalugu. — Indrek Rohtmet (toim.). *Lehed ja tähed: looduse ja teaduse aastaraamat*. Tallinn: Loodusajakiri, lk 7–9
- K u l l, Kalevi 2019. Teaduse sees, matemaatika ja semiootika vahel. — *Teoreetilisest bioloogiast: eluteadus matemaatika ja semiootika vahel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 457–461
- K u l l, Kalevi 2022. Kaitsevaim. — Lauri Laanisto (toim.). *Kaitse teooria*. (Schola Biotheoretica 48.) Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 29–42
- K ä i s, Johannes 1996 (1939). Kodulugu üldõpetuse alusena. — *Kooliraamat* (koost. Ferdinand Eisen). (Eesti mõttelugu 10.) Tartu: Ilmamaa, lk 238–241
- K ä i s, Johannes 2019. *Õpetuse alused ja teed. Üldine didaktika*. Tartu: Studium
- L o t m a n, Aleksei 2022. 150 aastat tänapäeva looduskaitset. — Lauri Laanisto (toim.). *Kaitse teooria*. (Schola Biotheoretica 48.) Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 11–28
- M e a d o w s, Donella, Dennis M e a d o w s, Jørgen R a n d e r s, William B e h r e n s III 1972. *The Limits to Growth*. New York: Universe Books. (Eesti k: *Kasvu piirid: uuring "Inimkond teel ummikusse." Aruanne Rooma Klubile*. Koostanud ja toimetanud Tuuli Stewart. Tallinn: Eesti Rooma Klubi, 2022. Vt ka: *Kasvu piirid*. Tlk Andres

- Kuusk. — *Akadeemia*, 2022, nr 5, lk 899–930; nr 6, lk 1093–1132; nr 7, lk 1280–1317; nr 8, lk 1463–1488; nr 9, lk 1639–1673)
- M i k i t a, Valdur 2017. Läänemeresoomlase viimane karje: põlisrahva põhjakõrbenud riik. — Kadri Steinbach (toim.). *Omakultuurist ja oma kultuurist*. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia, lk 77–100
- M o o r a, Harri 2002 (1918). Rahvusküsimusest. — *Meie rahvuskultuuri küsimusi* (koost. Hando Runnel, Ann Marksoo). (Eesti mõtte-lugu 47.) Tartu: Ilmamaa, lk 60–81
- P i i r i m ä e, Eva 2007. Eesti rahvuslus Euroopa kontekstis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (119), lk 93–109
- P i i r i m ä e, Eva 2008. Riik ja rahvuslus. — Margit Sutrop, Triin Pisu-ke (koost.). *Mõtestatud Eesti — ühiseid väärtusi hoides*. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, lk 83–98
- P i i r i m ä e, Eva 2009. Patriotism, rahvuslus, liberalism. Sissejuha-tus. — Eva Piirimäe (koost.), Triinu Pakk, Eva Piirimäe (toim.). *Rahvuslus ja patriotism: valik kaasaegseid filosoofilisi võtmetekste*. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, lk 9–53
- P i i r i m ä e, Eva 2021. Rahvusriik kui ideaal. — *Postimees*, 31.12
- R a d e r m a c h e r, Franz Josef 2005. *Tasakaal või häving: ökosot-siaalne turumajandus kui üleilmse jätkusuutliku arengu võti*. Tlk Tiina Koitla, Anne Ratmann, Sirje Trei. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kiirjastus
- S c h w e i t z e r, Albert 1972. *Aukartus elu ees*. (Loomingu Raamatu-kogu 46.) Tlk Peeter Tulviste. Tallinn: Perioodika
- S c h w e i t z e r, Albert 1984. *Kultuur ja eetika*. Tlk Mati Sirkel. Tal-linn: Eesti Raamat
- S o o v ä l i - S e p p i n g, Helen (peatoim.) 2020. Linnastunud ühis-konna ruumilised valikud. (Eesti inimarengu aruanne 2019/2020.) Tallinn: Eesti Koostöö Kogu
- S p e n g l e r, Oswald 2012. *Õhtumaa allakäik: maailma-ajaloo morfo-loogia piirjooned*. II köide. *Maailma-ajaloolised perspektiivid*. Tlk Mati Sirkel, Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa
- V a h t r e, Lauri 2018. Rahvuse paratamatus. — Elsa Pajumaa (koost., toim.). *Eesti rahvuse kestmisest*. Tallinna Teadlaste Maja, 19.11.2016 ja 11.11.2017 konverentside kogumik. Tallinn: Tal-linna Teadlaste Maja, lk 11–16
- V a l g m a, Aino 1997. Me tuleme loodusest. — Ülle Tamla, Aino Valg-ma (koost.). *Jalase küla aja ja looduse lood*. Tallinn: Avita, lk 9–20
- V e r n a d s k i 1991 (1977) = Вернадский Владимир. Научная мысль как планетарное явление. Москва: Наука

- V e s k i, Rein 2017. *Tappev mõistus: elus- ja surnud aine, bio- ja noosfäär, inimkonna autotroofsus Vernadskiga ja Vernadskita*. Tallinn: Turbateabe OÜ
- V i l l a n d, Leo 2000. Eesti kultuurmaastiku kõne. — *Kooliuuenduslane*, nr 3/4, lk 4–22
- V i l l a n d, Leo 2012. *Leo Villand: kultuurile pühendatud elu. Artikleid ja bibliograafia*. (Koost. Viivi Maansoo, toim. Krista Kerge.) Tallinn: Tallinna Ülikooli EKKI Emakeeleõpetuse Infokeskus

REIN EINASTO (1934) on Eesti geoloog. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli geoloogia erialal (1957); geoloogia-mineraloogiakandidaat (1979, Üleliiduline Geoloogia Instituut Leningradis). Aastatel 1957–2003 töötas Eesti Teaduste Akadeemia geoloogia instituudis (praegu Tallinna Tehnikaülikooli geoloogia instituut), uurides paekivi tekkelugu, ning 2002–2014 Tallinna Tehnikakõrgkoolis geoloogia ja keskkonnaõpetuse professorina. Ta on Eesti Looduskaitse Seltsi, Eesti Geoloogia Seltsi ja Eesti Kultuuri Koja auliige. Tema algatusel nimetati paekivi 1992. a Eesti rahvuskiviks. *Akadeemias* on talt varem ilmunud artikkel “Mahe-Eestist rahvusriikluseni: inimkesksusest ökosüsteemsuseni. Mõtisklusi” (2017, nr 7, lk 1155–1172).

IMMANENTSUS: ELU

Gilles Deleuze

Tõlkinud Ott Puumeister

Mis on transtsendentaalne väli? Ta eristub kogemusest niivõrd, kui ta ei viita objektile ega kuulu subjektile (empiiriline esindus). Ta esitub seega asubjektiiivse teadvuse puhta voona, eelrefleksiivse umbisikulise teadvusena, minata teadvuse kvalitatiivse kestusena. Võib näida veider, et transtsendentaalne võiks saada määratletud säärase vahetute andmete kaudu: räägime transtsendentaalsest empirismist vastandina kõigele sellele, mis moodustab subjekti ja objekti maailma. Sellises transtsendentaalses empirismis on midagi metsikut ja vägevat. See ei ole kindlasti mitte tundmuse element (lihtne empirism), sest tundmus on kõigest katkestus absoluutse teadvuse voos. Pigem on ta — olgu kaks tundmust kui tahes lähedased — üleminek ühelt teisele saamisena, väe kasvamine või kahanemine (väesolev kvantiteet). Kas transtsendentaalset välja tuleb siis määratleda objekti ja minata puhta teadvuse kaudu liikumisena, mis ei alga ega lõpe? (Isegi spinozalik arusaam üleminekust või väe kvantiteedist apelleerib teadvusele.)

L'Immanence: une vie. — Gilles Deleuze. *Deux régimes de fous: Textes et entretiens 1975–1995*. Édité par David Lapoujade. Paris: Les Éditions de Minuit, 2003, p. 359–363. Esmalt ilmunud: *Philosophie*, no. 47, 1995, p. 3–7.

© 2003 by Les Éditions de Minuit

Avaldame kirjastuse Les Éditions de Minuit loal.

Ent transtsendentaalse välja suhe teadvusega on üksnes õigupoolne [*de droit*]. Teadvus saab tõsiasjaks ainult siis, kui subjekt luuakse samaaegselt tema objektiga, mõlemad väljast väljas ja ilmnemas siis “transtsendentsustena”. Kuid niikaua kui teadvus läbib kõikjal levival lõputul kiirusel transtsendentaalset välja, ei leidu midagi, mis suudaks teda ilmutada.¹ Ta väljendub faktipoolsest [*en fait*] ainult siis, kui ta reflekteerub subjektile, mis viitab ta objektidele. Seetõttu ei saa transtsendentaalset välja määratleda temaga samaulatusliku teadvuse kaudu, vaid taandatuna igasugusest ilmunisest.

Transtsendentne ei ole transtsendentaalne. Teadvuseta saab transtsendentaalset välja määratleda puhta immanentsusväljana, sest ta pageb igasugusest subjekti ja objekti transtsendentsusest.² Absoluutne immanentsus on iseeneses: ta ei ole milleski, *millelegi*, ta ei sõltu objektist ega kuulu subjektile. Spinozal ei ole immanentsus substantisile, vaid substantis ja oluviisid on immanentsused. Kui immanentsusväljast välja langevat subjekti või objekti mõistetakse universaalse subjekti või mis tahes objektina, *millele* siis omistatakse immanentsus, denatureeritakse transtsendentaalne, mis nüüd lihtsalt topeldab empiirilist (nagu Kantil), ning moonutatakse immanentsust, mis nüüd leiab end sisalduvat transtsendentses. Immanentsus ei suhestu Miskiga kui kõigi asjade ülene ühtsus ega ka Subjektiga kui tegu, mis teostab asjade sünteesi: kui immanentsus ei ole enam immanentsus millelegi peale iseenda, saame rääkida immanentsusväljast. Nii nagu transtsendentaalset välja ei määratle teadvus, ei määratle teda ka subjekt või objekt, mis teda sisaldavad.

Ütleme, et puhas immanentsus on ELU [*UNE VIE*], ei midagi muud. Ta ei ole immanentsus elule; immanentsus, mis ei ole mil-

¹Henri Bergson: “nagu me peegeldaksime pindadele tagasi valgust, mis sealt pärineb; valgust, mis on küll alati levinud, kuid mida poleks iial ilmutatud” (Bergson 2007: 33).

²Vrd Sartre 1966: 74–87: Sartre postuleerib subjektita transtsendentaalse välja, mis viitab ebaisikulisele, absoluutsele, immanentsele teadvusele: selle välja suhtes on subjekt ja objekt “transtsendentsused”. — Jamesi kohta vt David Lapoujade’i analüüsi (Lapoujade 1995).

leski, on ise elu. Elu on immanentsuse immanentsus, absoluutne immanentsus: ta on täielik vägi ja õndsus. Niivõrd, kui ta läheb teispoole subjekti ja objekti apooriaid, esitab Fichte oma viimases filosoofias transtsendentaalset välja *eluna*, mitte enam sõltuvana Olemisest ega allutatuna Teole: see on absoluutne vahetu teadvus, mille tegevus ise ei viita enam sellele või tollele olevale, vaid asetub lakkamatult elus.³ Transtsendentaalne väli saab niisiis tõeliseks immanentsusväljaks, mis toob spinozismi tagasi filosoofilise tegevuse südamesse. Kas Maine de Biran ei teinud oma “viimases filosoofias” (selles, mille lõpuleviimiseks ta liialt väsinud oli) läbi midagi sarnast, kui ta pingutuse transtsendentsuse alt absoluutselt immanentse elu avastas? Transtsendentaalne väli määratletakse immanentsusvälja kaudu ning immanentsusväli elu kaudu.

Mis on immanentsus? elu... Keegi ei ole Dickensist paremini jutustanud sellest, mis on *üks* elu, võttes umbmääraartiklit transtsendentaalsuse indeksina. Närukael, kaabakas, kõigi poolt põlatud, tuuakse surma veerelt tagasi ning äkitselt ilmuvad tema hooldajad teatavat tähelepanelikkust, austust, armastust pisimagi elumärgi vastu, mida surija näitab. Kõik sagivad tema päästmise nimel, nii et oma sügavaimas koomas tunneb kuri-kael, et teda läbib midagi sooja. Aga sedamööda, kuidas ta uuesti elule ärkab, kalgistuvad tema päästjad ning ta muutub taas mühaklikuks ja kurjaks. Tema elu ja surma vahel leidub hetk, mis ei kuulu muule kui *ühele* elule, mis mängib surmaga (Dickens 1989: III rmt, 3. ptk). Üksikisiku elu annab teed umbisikulisele ja ometi singulaarsele elule, mis vallandab puhta sündmuse, vabastatud sisemise ja välise elu juhuslikkustest, teisisõnu, toimuva subjektiivsusest ja objektiivsusest. “*Homo tantum*”, kellele kõik kaasa tunnevad ning kes saavutab teatava õndsuse. See on see-sus [*heccité*], mis ei ole enam individuaatsioon, vaid singularisatsioon: puhta immanentsuse elu, neutraalne, teispoole head ja kurja,

³Juba teises sissejuhatuses *Teaduse doktriinile*: “intuitsioon puhtast tegevusest, mis ei ole midagi fikseeritud, vaid edenemine, mitte olemine, vaid elu” (Fichte 1964: 274). Elu mõistest Fichte järgi vt Fichte 1944 (ja Gueroult’ kommentaari, lk 9).

sest ainult teda asjade keskel kehastanud subjekt muutis ta heaks või kurjaks. Säärase individuaalsuse elu hajub, et anda teed singulaarsele elule, mis on immanentne mehele, kel pole enam nime, kuid keda ei saa kellegi teisega segi ajada. Singulaarne olemus, elu...

Aga elu ei tohiks sulgeda hetke, mil individuaalne elu seisab vastamisi universaalse surmaga. Üks elu on kõikjal, igas hetkes, mida läbib mis tahes elav subjekt ning mida mõõdavad antud elatud objektid: immanentne elu kandmas sündmusi või singulaarsusi, mis kõigest jõuavad kätte subjektides ja objektides. Sel umbmäärasel elul ei ole iseeneses hetki — olgu nad üksteisega kui tahes lähedased —, vaid ainult vahe-ajad, vahe-hetked. Ta ei tule esile ega tule järel, vaid esitab tühja aja ääretuse, kus sündmust nähakse vahetu teadvuse absoluutsuses alles tuleva ning juba juhtununa. Oma romaanides asetab Alexander Lernet-Holenia sündmuse vahe-aega, mis võib neelata terveid rügemente. Ühe elu singulaarsused või sündmused kooseksisteerivad vastava selle elu [la vie] juhuslikkustega, kuid ei rühmitu ega jaotu samal moel. Nad ühenduvad omavahel hoopis teisiti kui individidid. Võib isegi näida, et singulaarne elu võib läbi saada igasuguse individuaalsuseta, igasuguse kaaskäijata, mis teda individueerib. Näiteks sarnanevad väikelapsed kõik üksteisega ning ilmutavad väga vähe individuaalsust, ent neil on singulaarsused: naeratus, žest, grimass — mitte subjektiivsed omadused. Väikelapsi läbib immanentne elu, mis on puhas vägi ja isegi õndsus kõigis nende kannatuses ja nõrkustes. Elu umbmäärased tahud kaotavad kogu määramatuse sedavõrd, kui nad täidavad immanentsusvälja, või — mis teeb rangelt võttes sama välja — sedavõrd, kui nad konstitueerivad transtsendentaalse välja elemendid (individuaalne elu jääb aga empiirilistest määrangutest eraldamatuks). Umbmäärasus iseeneses ei märgi mitte empiirilist määramatust, vaid immanent-suse määrangut või transtsendentaalset määratavust. Umbmäära-ne artikkel on isiku ebamääramine, olles samas alati singulaarse määramine. Üks [l'Un] ei ole transtsendentsus, mis võiks sisaldada immanentsust; see on immanentsus sisaldumas transtsendentaalses väljas. Üks [un] on alati paljususe indeks: üks sünd-

mus, üks singulaarsus, üks elu. . . On küll alati võimalik esile kutsuda transtsendentsus, mis langeb immanentsusväljast välja või omistab enesele immanentsuse, kuid siiski konstitueeritakse kogu transtsendentsus ainuüksi sellele väljale omases immanentse teadvuse voos.⁴ Transtsendentsus on alati immanentsuse loodud.

Elu ei sisalda muud peale väesolevate [*virtuels*]. Ta on tehtud väesoludest [*virtualités*], sündmustest, singulaarsustest. Mida nimetame väesoluks, ei ole miski, millel puuduks tegelikkus, vaid mis on hõivatud kättejõudmise protsessi lähtuvalt väljast, mis annab talle iseomase tegelikkuse. Immanentne sündmus jõuab kätte asjade korras ja elatud olukorras, mis teeb ta teoks. Immanentsusväli ise jõuab kätte objektis ja subjektis, millele ta omistub. Subjekt ja objekt võivad küll oma kättejõudmisest lahutamatud olla, kuid immanentsusväli ise on väesolev seni, kui teda asustavad sündmused on väesolevad. Sündmused või singulaarsused annavad väljale kogu tema väesolu, samamoodi nagu immanentsusväli annab väesolevatele sündmustele täieliku tegelikkuse. Sündmusel, mida käsitatakse mittekäesolevana (umbmäärasena), ei ole midagi puudu. Piisab, kui suhestada ta oma kaaskäijatega: transtsendentaalne väli, immanentsusväli, elu, singulaarsused. Haav kehastub või jõuab kätte asjade korras ja elatud kogemuses; ent immanentsusväljal on ta ise puhas väesolu, mis juhib meid ellu. Mu haav oli olemas enne mind. . . (Vrd Bousquet 1955.) Mitte haava transtsendentsus, millel oleks suurem käesolu, vaid tema immanentsus kui alati miljões (väljal või tasandil) pesitsev väesolu. On suur erinevus transtsendentaalse välja immanentsust määratlevate väesolevate ning nende võimalike vormide vahel, mis neid kätte toovad ja millekski transtsendentseks muundavad.

⁴Isegi Husserl tunnistas seda: “Maailma olemine on paratamatult teadvusele transtsendentne, isegi esmases antuses, ning jääb sellele paratamatult transtsendentseks. Kuid see ei muuda asjaolu, et kogu transtsendentsus konstitueeritakse ainult *teadvuse elus* selle eluga lahutamatu seotuna. . .” (Husserl 1947: 52). Sellest saab Sartre’i teksti lähtepunkt.

Kirjandus

- B e r g s o n, Henri 2007 [1896]. *Aine ja mälu: Essee keha ja vaimu vahekorra*. Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa
- B o u s q u e t, Joe 1955. *Les Capitales*. Paris: Le Cercle du livre
- D i c k e n s, Charles 1989. *Our Mutual Friend*. New York: Oxford University Press
- F i c h t e, Johann Gottlieb 1944. *Initiation à la vie bienheureuse*. Paris: Aubier
- F i c h t e, Johann Gottlieb 1964. *Oeuvres choisies de philosophie première*. Paris: Vrin
- H u s s e r l, Edmund 1947. *Méditations cartésiennes*. Paris: Vrin
- L a p o u j a d e, David 1995. Le Flux intensif de la conscience chez William James. — *Philosophie*, no. 46, p. 55–76
- S a r t r e, Jean-Paul 1966. *La Transcendance de l'Ego*. Paris: Vrin

GILLES DELEUZE (1925–1995) oli Prantsuse filosoof, 1969–1987 professor Pariisi VIII ülikoolis, Vincennes'is. Teoseid: *Nietzsche et la philosophie* (1962); *Le Bergsonisme* (1966, eesti k 2008); *Différence et répétition* (1968, eesti k 2013); *Spinoza et le problème de l'expression* (1968); *Logique du sens* (1969); *Capitalisme et schizophrénie 1: L'Anti-Œdipe* (koos F. Guattariga, 1972, eesti k 2017); *Kafka: pour une littérature mineure* (koos F. Guattariga, 1975, eesti k 1998); *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille plateaux* (koos F. Guattariga, 1980); *Cinéma 1: L'image-mouvement* (1983); *Cinéma 2: L'image-temps* (1985); *Le pli — Leibniz et le baroque* (1988) ja *Qu'est-ce que la philosophie?* (koos F. Guattariga, 1991, eesti k 2014).

Akadeemias on temalt varem ilmunud “Bergson, 1859–1941” (2007, nr 8, lk 1779–1792; tlk Margus Ott); “Nietzsche ja filosoofia: Uus mõttepilt” (2011, nr 10, lk 1860–1870; tlk Eik Hermann); “Mis on dispositiiv?” (2019, nr 6, lk 1083–1091; tlk Jüri Lipping (koos järelsõnaga “Markii ja Leopold”)) ja “Mis on loov tegu?” (2021, nr 7, lk 1199–1209; tlk Ott Puumeister (koos järelsõnaga “Aju on ekraan”)).

HELEN LOIT. Mandžušrī (2022)

“EI SAANUD MA ÖÖ ÕDUSAS SÜLES UND TÄIS MAGADA”

Unetus muistse Mesopotaamia mütoloogias

Andreas Johandi

Tõenäoliselt ei ole olemas inimest, kes oma eluea jooksul ei oleks kokku puutunud unetusega, olgu selle vallandajaks häälekad naabrid korterelamus, väsimatud aiatöö tegijad aedlinnas, füüsisist või psüühikat puutuvad haigused, täiskuu, lein, armuvalu või muud põhjused. Kinnitust sellele, et unetuse mitmesugused avaldumisvormid ei olnud võõrad ka muistsele inimesele ega jumalatele, keda ta kummardas, leiab hulgaliselt muu hulgas Vana-Lähis-Ida mahukast kirjavarast. Tegelikult võib Vana-Ida traditsiooni unetuseteemaliste motiivide rohkus, mitmekülgsus ja keskne tähtsus tänapäeva lugejale ehk üllatavgi tunduda. Siinse artikli eesmärk ongi käsitleda ülevaatlikult meie ajaarvamise eelses Lähis-Idas ringelnud unetusega seotud motiive. Allikmaterjalina on kasutatud eelkõige muistsest Mesopotaamiast pärinevaid sumeri ja akadi keeles üles tähendatud kiilkirjatekste, kuid võrdleva vaatluse alla võetakse ka mujalt, näiteks Vanast Testamendist pärinevad paralleelid. Seal, kus see kohane tundub, on kiilkirjaliste allikate analüüsimisel arvestatud ka tänapäeva (une)meditsiinis tehtud uuringuid ja järeldusi ning püütud neid seostada muistsete unetuskirjeldustega.

MAINE KÄRA JA JUMALATE UNETUS

Ilmselt tuntuim muistsest Mesopotaamiast pärinev unetusega seotud motiiv on mitmes mütoloogilises tekstis leiduv motiiv jumalate unetusest, mille on põhjustanud liiga arvukaks muutunud inimliigi maine käratsemine, mis ei lase taevastel rahus magada. Mesopotaamia kõige tuntum müüt, mille keskseks teemaks on käratseva inimkonna ning unetute jumaluste motiiv, on Vana-Babüloonia ajast (2004–1595 e.m.a) pärit akadikeelne müüt *Atra-ḫasīs*. Unetuse motiiv on selles müüdis põimitud inimeste loomise omaga. Müüdis annab jumalatele motivatsiooni inimeste loomiseks nende viitsimatus ise rasket tööd teha ja seega on neil vaja kedagi, kes selle enese kanda võtaks.

Nimelt olid jumalatele toidust tagava niisutuspõllundusega seonduvad tööülesanded (kanalite kaevamine jm) algselt vähemate jumalate ehk Igigite õlul, ent need väsisid kurnavast rassimisest ning tõstsid kõrgemate jumaluste ehk Anunnakide vastu mässu. Konfliktile leidis lahenduse tarkusejumal Ea/Enki, kelle eestvõtetel loodi inimesed, kes jumalate eest töö ära teevad. Selleks värvati emajumalanna Mami, kes segas mässuliste Igigite hukatud juhi Wē(ila) või Awilu verd ja liha saviga ning lõi sel viisil inimkonna. *Atra-ḫasīs*i müüdi järgi ongi inimeste peaeesmärk jumalate eest tööd teha ja neile toitu muretseda, nii et jumalad ise saaksid õndsalt logeleda ja magada.

Tuhande ja kahesaja aasta möödudes aga seisis jumalad silmitsi uue probleemiga: inimkond oli liiga kiiresti paljunenud ning inimeste tekitatud kära (akadi k *hubūru*) ja lärm (*rigmu*) häiris jumalate und:¹

352. Polnud möödunud veel 1200 aastat,

353. maa laienes ja inimkond sai arvukaks.

354. Maa mõirgas nagu pull,

¹Kui tekstinäidete juures ei ole märgitud tõlkijat, on need tõlkinud käesoleva artikli autor. Tsitaadi lõpus on viide kiilkirjateksti transliteeratsioonile, mille järgi tõlge tehti.

355. jumalat häiris nende kära.
356. Enlil kuulis nende lärmi,
357. ja rääkis suurtele jumalatele:
358. "Inimkonna lärm on minu jaoks liiga tülikaks muutunud,
359. nende käratsemises on mind unest ilma jäetud" (Lambert, Millard 1969: 66).

Mesopotaamia panteoni peajumal Enlil, keda inimeste lärmine häiris, vihastas ja karistas seejärel inimkonda mitme vintsutusega: katk, põud, näljahäda ning viimaks veeuputus, mis pidi inimsoo viimseni Maa pealt pühkima. Inimesi abistas nende hädas Ea, kes andis loo nimikangelasele, "Mesopotaamia Noale" Atra-ḫasīsile nõu veeuputuse üleelamiseks laev ehitada. Kuna Ea oli seotud jumalate nõukogule antud lubadusega veeuputus inimsoo eest salajas hoida, kasutas ta oma loomupärast kavalust ning pöördus inimeste asemel hoopis pillirooseina (akadi k *kikkišu*) poole, mille taga seisis tulevane veeuputuse üleelaja Atra-ḫasīs.

Võrdluse põhjal Vana Testamendi veeuputuslooga (1Ms 6:5–8:22, eriti 6:5–7) on arvatud, et inimeste karistamise tegelik põhjus Atra-ḫasīsisi müüdis on patt.² Vanas Testamendis leidub ka mitu kirjakohta, kus käratsemine on inimeste vägivaldsete tegude tulemus (Walton jt 2000: 36). Näiteks pärast seda, kui Kain on Aabeli tapnud, küsib jumal temalt (1Ms 4:10): "Mis sa oled teinud? Sinu venna vere hää l kisendab maa pealt minu poole."³ Soodoma ja Gomorra loos on seostatud hädakisa ja patte: "Hädakisa Soodoma ja Gomorra pärast on suur ja nende patud on väga rasked!" (1Ms 18:20). Siiski jääb käratsemise seos patuga Mesopotaamia müüdi teksti põhjal hüpoteetiliseks, sest Atra-ḫasīs müüdis ei mainita kusagil otse, et inimeste üleastumised oleksid veeuputuse algpõhjuseks. Sellele teooriale leidub Vana-Lähis-Ida uurijate hulgas ka mõjukaid vastaseid, kelle arvates lärm on müüdis lihtsalt märkimisväärselt suurenenud inimkonna tegevuse tulemus ega ole seotud inimeste süütegudega (vt nt Moran

²Esimese ja kõige kaalukama seda lähenemist pooldava käsitluse avaldas Giovanni Pettinato (1968).

³Kui ei ole märgitud teisiti, pärinevad piiblitõlked Eesti Piibliseltsi 1997. aasta väljaandest *Piibel: Vana ja Uus Testament*.

2002: 39–40).⁴ Veeuputuslugu on ära toodud ka *Gilgameši eepose* XI tahvlil (eesti k Annus 2010: 172–184), ent loo selles redakt-sioonis uputuse algpõhjust ei mainita.

Käratsemise motiivi teisend leidub ka sumerikeelses müüdis *Enki ja Ninmah* (vt Ceccarelli 2016). Erinevus *Atra-ḫasīs*st seis-neb selles, et jumal Enki une häirijaks on siin tema ema, jumalan-na Namma, kes edastab puhkavale Enkile kanaleid rajavate juma-late protesti raske töö üle (*Enki ja Ninmah*, read 16–24, vt Cecca-relli 2016: 100–103). Nagu *Atra-ḫasīs* kajastab ka müüt *Enki ja Ninmah* inimese loomist, kuid nende häirivast käratsemisest sel-les juttu ei ole.

Käratsevate inimeste ja unetute jumalate motiiv leidub ka tõe-näoliselt I aastatuhande algupoolel e.m.a kirja pandud müüdis *Er-ra ja Išum*, mis kirjeldab sõja- ja katkujumala Erra tegemisi. Mo-tiiv tuleb müüdis esile seoses demonlike tegelastega, kes kannav-ad üldnimetust Seitse (akadi k *sebetu*). See seitsmik, kes müü-dis tegutseb Erra käsualustena, koosneb hirmuäratavatest olevus-test, kelle ülesandeks on inimsoo ja kariloomade hulgas hävingut ja surma külvata (kogu seda jõuku iseloomustatakse ütlusega, et nende “hingus on surm” (tahvel I, rida 25)). Igaühel seitsmest on küll oma kindel hävitussegment (tuli, tuul, mürk jne), kuid eraldi nimedega ei ole neid nimetatud. Unetuse motiiv seostub lõi-guga müüdist, milles kirjeldatakse Seitsme etioloogiat (tahvel I, read 23–44) ja selgub, et seitsmik on sündinud taevajumal Anu ühtest maajumalannaga. Pärast igale nimetule kurivaimule tege-vusvaldkonna määramist annab Anu nad koos selgitustega edasi Erra käsutusse:

40. Ta andis nad Errale, jumalate kangelasele (ja ütles): “Mingu nad sinu kõrval.
41. Kui inimeste elupaikade kära muutub sinu jaoks vastikuks
42. ja sa otsustad hävingut külvata,
43. maha nottida selle maa inimesed ja langetada kariloomad.
44. Olgu nad sinu raevukad relvad, mingu nad sinu kõrval” (Cagni 1969: 62).

⁴Ülevaadet vaidlusest vt Oshima 2014b.

Samas ei ole müüdis otseselt väidetud, et Erra rünnakud inimeste vastu, millele järgnev müüditest keskendub, oleks tema jaoks ajendatud inimeste käratsemisest, mis oli inimkonna hävitamise põhjus Enlili jaoks *Atra-ḫasīsī* müüdis. Deemonliku Seitsme kirjeldusele eelnevas stseenis, mis kujutab oma magamiskambris pikutavat Errat, on mainitud küll tema unetust, kuid teistsugusest vaatepunktist. Poeet kirjeldab hoopis seda, kuidas “Erra liikmed on loiud nagu unepuuduses inimesel” (Cagni 1969: 58, tahvel I, rida 15). Seda rida tuleks ilmselt tõlgendada nii, et sõjajumal on laisklemisest roidunud ning vajab oma funktsiooni täisväärtuslikuks täitmiseks tegevust, s.t hävingu ja surma külvamist. Ei ole mingit märki käratsemisest ja Erra on müüdi alguses voodis lõsutasdes üsna häirimatu: ta vallatleb oma abikaasa Mamiga (rida 20) ning kõhkleb, kas üldse tasub vaeva virguda ning vaenutegevust alustada (rida 16).

Erra sõjajärgse sütitamiseks on vaja Sebetu sekkumist. Ülal mainitud seitsmiku etioloogiale järgnebki nende pikk pöördumine Erra poole, milles nad ärgitavad teda tegutsema (tahvel I, read 46–91). Kõnet alustavad nad üsna lugupidamatul toonil ning võrdlevad Errat linnas istuva väsinud vanamehe ning kodus istuva väikelapsega. Sebetu kõnes mainitakse lõpuks ka juba *Atra-ḫasīsī*st tuntud käratsevate inimeste motiivi, millele seekord on lisatud, et ka kariloomi on liiga palju saanud. Nendegi arvukuse vähendamine kuulub Erra ja tema käsilaste funktsioonide hulka (vrd rida 43 ülal):

80. “Sa võta kindlasti kuulda meie sõnu:

81. tee heategu Anunnakidele, kes armastavad surmavaikust!

82. Inimeste kära tõttu ei saa Anunnakid uinuda,

83. loomad ujutavad üle karjamaad, maa elatusallika” (Cagni 1969: 66).

Babüloonia loomismüüdis *Enūma eliš* (u 1200–1000 e.m.a) kohtab samuti käratsemise ja jumalate unetuse motiivi modifitseeritud käsitlust. Oluline erinevus on see, et siin ei ole käratseteks mitte inimesed, vaid jumalad. Küll aga on alles juba *Atra-ḫasīsī*st tuntud konflikt eri staatusega jumalagruppide vahel. Nimmelt häirib müüdis ürgjumalate paari, meessoost Apsu (mage-

veeookean) ja naissoost Tiamati (soolase vee ookean) und noorema põlvkonna jumaluste häälekus. Kontimurdva töö motiiv on seekord kõrvale jäetud ning vanu jumalaid segab noorte jumalate lärm (*rigmu*) ja tantsimine (*šu'āru*) jumalate koosolekusaalis Andurunnas. Müüdi esimeselt tahvlilt võib lugeda (tõlge Annus 2005: 139):

21. Kogunes ühte jumalik vennaskond
22. ja segasid Tiamati oma lainetava käraga,
23. häirisid Tiamati meelt,
24. tantsides tekitasid ärevust keset Andurunnat.
25. Apsu ei vähendanud nende karjumist
26. ja Tiamat oli nende ees vakka,
27. tegid haigeks nende teod tema kohal,
28. ei olnud meeldiv nende käitumine, kuid siiski sallisid.

Ridade 27–28 järgi ei tõtanud Apsu ja Tiamat kohe nooremaid jumalaid karistama, kuigi olid nende mürgeldavast taidlemisest ilmselgelt häiritud. Selle asemel on järgmisena kirjeldatud, kuidas Apsu ruttab koos oma ministri Mummuga Tiamati juurde noorjumaluste peale kaebama. Apsul on valminud plaan unetusse pääsemiseks jumalik noorsugu hävitada (tõlge Annus 2005: 139):

35. Apsu oma suu avas
36. Tiamatile ja häälekalt talle kõneles:
37. “Ei meeldi nende käitumine mulle —
38. päeval ma ei puhka, öösi ei maga —
39. ma kaotan nende teguviisi ja hävitan ära,
40. vaikus saagu ja magagem meie!”

Erinevalt *Atra-ḫasīsist* ei ole *Enūma elišis* konkreetsetest karistustest juttu ja võib kahelda, kas taudi, põua, näljahäda ja veeuputuse saatmine oleks taevaste ja enamasti surematute jumalate vastu tulemusi andnud. Selle asemel on üldsõnalisemalt juttu hävitamisest (akadi k *halāqum*). Apsu sepitsus järglased surmata äratav esialgu siiski vaid jumalanna Tiamatis emainstinkti ning ürgpaari vahel puhkeb peretüli (tõlge Annus 2005: 139–140):

41. Tiamat seda kuuldes
42. vihastas ja karjus oma kaasa peale,
43. karjus pahaselt, sisemiselt raevunud,
44. et kurja oli heitnud tema meelde:
45. "Miks meie oma loodut peaksime hävitama?"
46. Nende käitumine tõesti on paha, kuid kenasti talugem!"

Seejärel sekkub arutellu Apsu nõunik ja minister Mummu, kes keelitab Apsut siiski oma lapsi hävitama (tõlge Annus 2005: 140):

47. Kostis Mummu, Apsule andis nõu,
48. tõrges minister oma tarkuse nõu:
49. "Hävita, mu isa, see ärritav käitumine,
50. päeval saad puhata, öösiti magada!"
51. Ta rõõmustas Apsut, lõi särama tema pale,
52. sest halba ta kavatseski oma jumalikele poegadele.

Taevaste noorema põlvkonna päästab kitsikusest tarkusejumal Ea, kellel õnnestub Apsu loitsu abil kahjutuks teha. Sellelgi episoodil on mitmetahuline seos une ja unetusega: Ea loits nimelt uinutab Apsu ning edasi on tarkusejumalal hõlbus Apsu aheldada ning tappa.⁵ Apsu nõuandja Mummu kui rammu poolest nõrgem on Eale veelgi kergem saak, sest teda ei ole vaja isegi uinutada: Ea seob ta lihtsalt kinni ning röövib temalt jumaliku võimu tunnused — krooni ja auhiilguse. Oma võidetud vaenlaste korjuseid kasutab Ea substantina, mille peale loob endale samuti Apsu-nimelise elupaiga, kuhu heidab puhkama (tõlge Annus 2005: 140):

59. Ülim tarkuselt, kogenud ja võimekas
60. Ea, kõiketeadja, luuras nende sepitsusi.
61. Ta lõi kõikjale korra ja selle kinnitas
62. osavalt oma puhta ja üleva loitsuga,

⁵Thomas H. McAlpine (1987: 187) peab Apsu uinutamist loitsu abil teravmeelselt "teatavaks poeetiliseks õigluseks", sest just Apsu oli see, kes kurtis, et ei saa magada.

63. ta luges seda talle ja pani ta vette puhkama,
64. une kallas tema peale, magusalt magava
65. Apsu uinutas und kallates.
66. Nõustaja Mummult, unetult häämingus,
67. vabastas varustuse, tõmbas ära tema krooni,
68. viis ära ta hiilguse, enesele rüütas,
69. aheldas Apsu ja surmas tema.
70. Mummu sidus kinni ja asetus põiki ta peale,
71. kinnitas Apsu peale oma eluaseme,
72. haaras Mummust ja hoidis teda lõast
73. Kui oma vaenlased aheldanud ja lõõnud oli,
74. kindlustas Ea võidu oma vastase üle
75. ja oma kambri keskel rahulikult puhkas.
76. Ta nimetas selle "Apsuks" ja kuulutas (sinna) pühapaigad.

Loomismüüdi põhisüžee hakkab hargnema alles pärast neid õige lühidalt esitatud sündmusi (esimesest) põlvkondade vahelisest konfliktist. Nimelt sünnib Eale ja tema kaasale Damkinale võidetud vaenlase korjuses Apsus poeg Marduk, kellest saab loomisloo tõeline peategelane ja kangelane. Teine ja müüdi autori põhitähelepanu pälviv põlvkondade vastasseis mängitakse maha just Marduki ja Tiamati vahel, kes haub kättemaksu abikaasa tapmise eest. Pärast seda kui on kirjeldatud Marduki igakülgset imetlusväärseid omadusi (täiuslik, hiiglaslik, nelja kõrva ja silmaga⁶ jm), saab konflikt Marduki ja Tiamati vahel alguse neljast tuulest, mille taevajumal Anu valmis meisterdab ja Mardukile kingib.⁷ Nii nagu Mummu, kes ässitas Apsut, õhutab rühm nime-tuid vanema põlvkonna jumalaid (nimetatud lihtsalt jumalateks,

⁶Marduki neli silma osutavad tema erakordsele läbinägelikkusele, neli kõrva aga peale erakordse kuulmise ka tarkusele, sest nii sumeri kui ka akadi keeles tähistas sõna "kõrv" (*ĝéštu/uznu*) ka tarkust ja mõistmist. Erinevalt tänapäeva inimestest ei olnud peamine tarkusega seostatav organ seega mitte aju, vaid kõrv.

⁷Tuulte kinkimise episoodil on paralleel *Erras ja Išumis* (vt ülal): seal saab Erra Anult kingiks seitsmiku (*sebettu*), kelle hulgast viienda ülesanne on tuulena puhuda.

akadi k *ilāni*) Tiamati, et too nooremad jumalad hävitaks. Nagu Tiamatil, on ka neil jumalustel Marduki tekitatud mürgli tõttu võimatu uinuda, nende silmad kuivavad unetusest ja nad süüdistavad Tiamati tegevusetuses ning emainstinktide puudumises (tõlge Annus 2005: 141–142):

105. Anu neli tuult lõi ja sünnitas,
106. tema käed täitis: “Mu poeg, pöörita neid!”
107. Ta vormis põrmu, tormituulel lasi kanda,
108. soetas vetevood ja häiris Tiamati.
109. Tiamat oli häiritud, ähmeldas päeval ja öösel,
110. jumalad ei saanud rahu, neid kandsid tuuled,
111. ja kavatsesid nende südamed halba.
112. Tiamatile, oma emale, nad lausused:
113. “Siis kui Apsu, sinu kaasa, nad tapsid,
114. sa ei läinud tema poole, rahulikult istusid,
115. ja (nüüd) ta on loonud neli hirmutuult,
116. sinu meel on häiritud ja meie ei saa magada!
117. Sul pole südames Apsut, sinu kaasat,
118. ega Mummut, kes alistati. Üksinda istud!
119. Nüüd oled sa ähmis ja hämmingus
120. ja meie, me ei saa lebada, sa ei armasta meid!
121. Mõtle meie koorma peale, meie silmad on kuivanud,
122. tõsta ära meie rahutuse ike, et saaksime magada!”

Järgneb kirjeldus sellest, kuidas Tiamati kehutataksegi tegudele ning teine põlvkondade konflikt peadib Tiamati ja Marduki lõpuheitlusega (tahvel IV). Mardukil õnnestub Tiamat püünisvõrgu, tuulte ning vibu ja noole abil alistada ning triumfi tulemusena Mesopotaamia panteoni tippu kerkida. Edasi on kirjeldatud juba Marduki loomistegevust — oma isast East eeskuju võttes kasutab ta toormaterjalina võidetud vaenlast, lõigates Tiamati korjuse pooleks ning luues neist pooltest taeva ja maa.

Unetute jumalate motiiv on tuntud ka Mesopotaamia loitsudest. Loits oli muistsel kahejõeemaal väga viljakas tekstižanr, mis vastas umbkaudu tänapäeva meditsiinilistele retseptidele, sest

enamasti otsiti neist abi kehaliste vaevuste vastu. Siiski loodeti loitsudest abi ka mõne mittemeditsiinilise probleemi puhul. Näiteks võib tuua nii erinevaid teemasid nagu vastamata armastus, põllukahjurid või ettevalmistused sõjakäiguks. Loitsudest otsiti abi ka väikelaste unetuse puhul. Sellele probleemile keskendunud nn beebiloitsude eesmärk oligi rahutute väikelaste unne suitutamine. Ühe osa beebiloitsude alguses esitatud probleemikirjelduses on loetletud neid, keda rahutu laps oma nutuga häiris. Peale lapse vanemate ja amme on häiritute hulgas mainitud ka mitmesuguseid jumalaid. Nii näiteks Niinevest kuningas Aššurbanipali raamatukogust (7. saj e.m.a) leitud loitsude kogumikus leiduvast tekstis:

- 55. Loits: laps, kes oma isa närviliseks tegi,
- 56. kes oma ema silmadesse pisarad tõi,
- 57. tema kära peale, tema nutukära peale,
- 58. Kusarikku hakkas kartma ja Ea ärkas,
- 59. Ea ärkas ja ei suutnud uuesti uinuda,
- 60. (ka) Ištari ei haaranud enam uni (Farber 1989: 44, 46).

Beebi häirib siin nutuga peale ema ja isa ka Ead ja Ištari ning müütilist pullmeest Kusarikkut.⁸ Loitsutekstide viimastes ridades (64–65) on antud rituaalsed juhised, mille korrektne täitmine peab viima probleemi lahendamiseni. Selle teksti lõpuridade järgi tuli loits lausuda õli kohal ning laps seejärel loitsu abil väestatud õliga sisse võida. Need toimingud pididki kaasa tooma lapse rahunemise.⁹ Peale esitatud loitsukatkes mainitud Kusarikku, Ea

⁸Karel van der Toorn väidab, et Kusarikku ei tohiks tegelikult mägada, vaid peaks maja sissepääsu juures võimalike sissetungijate pärast valvel püsima (1999: 143). Kusarikku kohta vt ka Wiggermann 1992: 174–179.

⁹Kuigi tekstis ei ole täpselt öeldud, mis oli väikelapse unetuse põhjuseks, võib kahtlustada mõnda beebisid rahutuks tegevat meditsiinilist seisundit, nt hammaste tulekut või gaasivalusid ehk koolikuid. Kuna rituaaljuhises on kirjas, et kasutada tuleb õli — ei ole küll öeldud, mis kehaosale seda määrada tuleks —, võis loits olla mõeldud just gaasivalude vastu. Ka tänapäeval kasutatakse koolikute puhul beebide

ja Ištari on muudes loitsudes lapse nutust häiritud näiteks perekondlik majajumal (*ili bītim*) ja -jumalanna (*ištar bītim*)¹⁰ ning jumalused Lahmu ja Antu.

Ühes teises loitsutekstis on jumalate unetuse motiivile lähenedud paroodiliselt. Selle Vana-Babüloonia teksti järgi on kära tekitajaks mökitav kits, kes segab jumal Enki und. Aluse paroodia kahtlustamiseks annab pentsik abinõu, mis on esitatud probleemi lahenduskäiguna teksti lõpus:

13. võta tema sõnnikut,

14. pane see tema vasakusse kõrva!

15. Surgu see kits nagu une pealt! (Lambert 1991: 417.)

Selle rituaaljuhise järgi tuleb niisiis kitse vaigistamiseks talle tema enda sõnnikut kõrva toppida. On lisatud, et niimoodi toimides võib hellitada lootust, et selle konkreetse kitse häiriv mõigisemine lõpeb igaveseks.

Kuidas või kas üldse võiks tuhandeid aastaid tagasi kirja pandud mütolooilistes tekstides leiduvaid unetuse kirjeldusi seostada unetuse kui tänapäevase meditsiinilise diagnoosiga? Kui lehitseda unetust käsitlevaid psühhiaatrilisi uurimusi, teatmeteoseid ja aimeraamatuid, torkab silma, et tänapäeva (une)meditsiinis ei paista unetuse kohta leiduvat ühist, mitmes allikas enam-vähem korduvat määratlust.¹¹ Kui võtta aluseks Ameerika Psühhiaatrite Assotsiatsiooni (APA) vaimsete häirete diagnostilise ja statistilise

masseerimist (sooja) õliga (vt nt www.healthline.com/health/colicky-pain#treatment-in-babies). Tänapäevase määratluse järgi on seega loitsu tekstis põimitud nii maagiline (loitsu lausumine) kui ka meditsiiniline toiming (õliga masseerimine), mille koosmõju peaks lapse unne suigutama.

¹⁰Mesopotaamia usundis olid eriti Vana-Babüloonia ajastul olulised isiklikud või perekondlikud jumalad, kes vahendasid üksikisiku ja perekonna suhtlust nn suurte jumalatega. Perekondliku religiooni kohta muistses Lähis-Idas vt Toorn 1996.

¹¹Vrd Sateia 2010: 2, kes leiab, et tänapäeva unemeditsiin on teadusalana kannatanud selle all, et puudub kõikehõlmav, laialdaselt omaks võetud ja kasutatav unetuse definitsioon.

käsiraamatu *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* 5. trükk (DSM 5 2014: 243), saab unetuse kohta välja tuua kaheksa diagnostilist kriteeriumi:

A. Peamine kaebus on rahulolematuse une kvantiteedi või kvaliteediga, mis seostub ühe või mitme järgmistest sümptomist: a) raskused uinumisel; b) raskused une säilitamisel, mida iseloomustab pidev ärkamine või probleemid uuesti uinumise pärast ärkamist; c) varahommikused ärkamised koos suutmatusena uuesti uinuda.

B. Unehäire põhjustab kliiniliselt tähenduslikku vaevust või kahjustust sotsiaalsetes, ametialastes, hariduslikes, akadeemilistes, käitumuslikes või muudes olulistes funktsionaalsetes valdkondades.

C. Unehäire esineb vähemalt kolmel ööl nädalas.

D. Unehäire esineb vähemalt kolme kuu vältel.

E. Unehäire esineb hoolimata adekvaatsest võimalusest magada.

F. Unetust ei saa paremini seletada mõne teise une-ärkveloleku häirega (nt narkolepsia, hingamisega seotud unehäire, tsirkadiaanse rütmi une-ärkveloleku häire, parasomnia) ja unetus ei esine ainult selle käigus.

G. Unetust ei saa põhjendada mõne aine (nt narkootikum, ravim) füsioloogiliste mõjudega.

H. Kaasuvad psüühikahäired ja meditsiinilised seisundid ei selgita adekvaatselt peamist kaebust, milleks on unetus.

Täpsemate rööpjoonte tõmbamisel muistse Mesopotaamia mütoloogiliste tekstide ja tänapäeva meditsiini unetusdiagnostika vahele ning nende põhjal lennukate järelduste tegemisel tuleks siiski olla ettevaatlik. Nt on muistse Mesopotaamia une- ja unetusetemaatikast uurinud USA assürioloog Ann K. Guinan väitnud: “Mesopotaamia ja moodsad arusaamad unest on erineva sotsiokultuurilise ja intellektuaalse konteksti saadused. Seetõttu ei saa kunagi olema üksühel vastavust Mesopotaamia terminoloogia ning tänapäeva kliiniliste definitsioonide vahel” (2009–2011: 195). Guinani hoiatust meele pidades võib siiski arvestada, et inimene ei ole möödunud aastatuhandete jooksul teinud

läbi märkimisväärseid evolutsioonilisi muutusi, mis võrdlemise juba eos võimatuks muudaksid.¹²

Toodud näidete ja eeltoodud kaheksa põhidefinitsiooni vahel võib leida kokkupuutepunkte. Punktide C, D, E, F ja G kohta on keeruline midagi kindlat väita, sest ükski muistne tekst ei anna informatsiooni sedavõrd spetsiifiliste asjaolude kohta. Punkti A.a) ehk uinumisraskused saab tuvastada müüdist *Erra ja Išum*, kus on selgesti öeldud, et Anunnakid, kes armastavad surmavaikust, ei suuda uinuda. Definitiooni A.b) ehk probleeme uuesti uinumisega pärast ärkamist saab tuvastada beebiloitsus, milles Ea ja Ištar ärkavad lapse nutu tõttu ega suuda uuesti sõba silmale saada.¹³

Kui uskuda uurijaid, kelle sõnul on magamine Mesopotaamia mütoloogias jumalate eelisõigus¹⁴ ja seega üks nende olulistest funktsioonidest, siis võib välja tuua ka punkti B. Toodud näidetes ei saa inimeste, vähemate/nooremate jumalate või loomade kärast häiritud Enlil, Anunnakid, Tiamat, Apsu, Ea/Enki ega Ištar magada ning seega täita üht oma olulist funktsiooni. Muudes näidetes on uneprobleeme edasi andev sõnastus hämaram ega lase esinevaid häireid täpsemalt piiritleda.

Kuna Mesopotaamia jumalaid kujutati füüsiliselt, funktsionaalselt ja emotsionaalselt enamasti inimesesarnasena (Machinist 2014: 68),¹⁵ siis saab ka unetust pidada üheks jumalate inimlikuks omaduseks. Ülaltoodud näidete varal on huvitav märkida, et müüdittekstides kannatavad unetuse käes enamasti just vanema generatsiooni jumalad, samas kui nooremad jumalad unepuuduse

¹²Ka Guinan möönab, et ühine füsioloogia võib osutada ühistele elementidele (samas).

¹³Väikelapse enda unetust ei ole põhjust siduda punktiga H, sest tõenäoliselt oli toodud näites tegu just meditsiinilise vaevusega (koolikud).

¹⁴Puhkuse ja une kui jumalate eelisõiguse kohta Mesopotaamias ja mujal vt nt Batto 1987: 156–159. Batto toob välja, et erinevalt Vana-Egiptuse *Memphise teoloogiast* ja semiitide nn *Chaoskampf*’i müüdist, milles puhkamine oli ainult loojajumala eelisõigus (vrd ka Vana Testamendi hingamispäev (1Ms 2:2–3)), oli Mesopotaamia müütides jõudeolek kõigi jumalate eelisõigus.

¹⁵Vt ka 1Ms 1:27: “Ja Jumal lõi inimese oma näo järgi, / Jumala näo järgi lõi ta tema.”

üle ei kurda (vrd Harris 2000: 81–82). Võib arvata, et muistseid müüdidiloojaid suunas vanade jumalate unetuse motiivini inimühiskonna igapäevaelust pärinev teadmine, et tihti on unetus probleemiks just vanemaelastele inimestele, kes on ka kehaliselt vähem aktiivsed ja loiid.¹⁶ See loob kontrasti aktiivsete noorjumalustega, kes — *Enūma eliši* järgi — jumalate koosolekusaalis tantsu kepsutades ärevust külvavad ja Tiamati “haigeks teevad”.¹⁷

Ravijuhend *Täiskasvanute unehäirete esmane diagnostika* toob unetuse põhiliste riskiteguritena välja naissoo, vanemaeliseuse, kaasuvad psühhiaatrilised haigused (eriti depressiooni ja ärevuse) ning kroonilised kehalised haigused (Sõõru jt 2019: 17). Mesopotaamia mütoloožiast sobib nendega eriti hästi kokku jumalanna Tiamat, kes on vana ja naissoost ning kannatab ärevuse ja haiguse all.

UNETUSEGA FUNKTSIONAALSELT SEOTUD JUMALAD

Mesopotaamia panteonis erilist unejumalat ehk personifitseeritud ja jumalikustatud und teadaolevalt ei leidu. Küll aga seostuvad Mesopotaamia jumalad peale juba mainitud käratsemismotiivi nii

¹⁶Peale tõiga, et vananemisega seotud uneprobleemid on levinud argiteadmine ka praegusel ajal, on tänapäeva uneuuringutes tuvastatud nii une kvantiteedi kui ka kvaliteedi languse seos vananemisega. Kvantiteedi poolest kaasneb vananemisega sügava une faasi ehk mitte-REM-une kolmanda staadiumi märkimisväärne lühenemine ning uinumiseks kuluva aja ning pärast esimest uinumist ärkvel veedetud aja pikenemine, samal ajal kui REM-unes suuremaid muutusi ei toimu (Yuen 2013: 68, joonis 1). Une kvaliteedi hindamine on keerulisem, sest see on küll laialt kasutatud, kuid seni selgelt määratlemata mõiste (Harvey jt 2008: 383). Ühe unekvaliteedile keskenduva uuringu järgi (Gadie jt 2017), kus jagati katsealused nelja tüüpi: head magajad [*good sleepers*], ebatõhusad magajad [*inefficient sleepers*], viivitusega uinujad [*delayed sleepers*] ja viletsad magajad [*poor sleepers*], leidis protsentuaalselt suurim hulk ebatõhusaid ja viletsaid magajaid (nende endi hinnangul) just vanemate inimeste hulgas.

¹⁷Vrd ka kirjeldust noorest Mardukist, kes tuuli pööritades vanema põlvkonna jumalais rahutust ja silmade kuivamist põhjustab.

une kui unetusega veel mitmel muul viisil.¹⁸ Mitmesuguseid unega seotud funktsioone on omistatud mitmele tähtsale Mesopotaamia jumalusele (Ea, Marduk, Inanna/Ištar jt), kes võisid olla nii inimestele une andjaks kui ka unetuse põhjustajaks (Guinan 2009–2011: 200). Kuigi isikustatud unejumalat ei ole teada, leidub Mesopotaamia panteonis huvitaval kombel hoopis eriline unetusejumal Unuku (transliteratsioon ^dù-nu-ku, sumeri k (see, kes) ei maga). Ühes jumalate nimesid loetlevas allikas ehk jumalate nimekirjas mainitakse Unukut (Litke 1998: 187, rida 210) koos seitsme kinnipidamisasutuste ja piinamisega seotud jumalaga, keda kõiki kokku on nimetatud vanglate jumalanna Nungal-li saadikuteks (Civil 1993: 74, märkus 90). Nimistus mainitakse peale Unuku näiteks jumalikustatud käeraudu (^dgiš-šu) ja jumalikustatud kaelapakku (^dgiš-gû). Kaelapakk oli ilmselt mingi seadeldis vangi pea fikseerimiseks, midagi keskaegsete hõbipos-tide sarnast. Kuna kuuel Nungal-li saadikul kaheksast leidub nimes element giš, mis näitab, et tegu on tõenäoliselt puust esemetega, võiks arvata, et ehk oli ka Unuku mingi puust valmistatud ese, mis ei lasknud kinnipeatavil uinuda. Paraku mingit muud kirjeldavat informatsiooni Unuku kohta ei ole selles tekstis ega mujal säilinud.

Unetuna iseloomustatakse mõnes allikas ka Mesopotaamia peamisi astraaljumalaid — kuujumal Sîni (sumeri Nanna(r)) ja päikesejumal Šamašit (sumeri Utu). Mõlema jumala unetus on seotud nende igapäevase teekonnaga taevalael. Kuujumalat ja unetust mainitakse koos *Gilgameši eepose* kümnendal tahvilil:

281. [.] Sîn ja [öö] jumalad

282. Öö[sel] kuu liigub [.]

283. Jumalad on unetud [.]

284. ärkvel, ei maga x[.]¹⁹

¹⁸Ette tuleb ainult une personifitseerimist ilma jumalikustamiseta — ainsas säilinud sumerikeelses beebiloitsus pöördub väikelapse ema isikustatud une poole, öeldes: “Aseta oma käsi tema säravate silmade peale!” (Kramer 1971: 194, rida 15).

¹⁹X-iga tähistatakse tekstiosa, mida ei osata lugeda: on näha, et tahvli(fragmendi)l on midagi kirjas, aga ei saada aru, mis see on.

285. muistsetest aegadest paika pandud x[.....] (George 2003: 694).

Kuigi need read on säilinud lünklikult, võib arvata, et silmas on peetud kuud, tähti ja planeete (öö jumalad), mis oma öises säramises on aktiivsed ja järelikult ka unetud. Andrew R. George oletab siin kontrasti Gilgameši unetusega. Nimelt on kangelane eepose samal tahvilil juba kurnud (tõlge Annus 2010: 168):²⁰

254. Magusat und ei saanud mu pale küllalt,

255. ma piinasin ennast, et olla magamata.

George'i tõlgenduses on magamatus kohane küll Sînile ja tema jumalikele kaaslastele öötaevas — sest nagu 285. reas on sedastatud, kuulub see iidsest ajast paika pandud maailmakorra juurde —, kuid inimeste jaoks ei ole sellist reeglit (unetust) kusalil kehtestatud (George 2003: 505, märkus 216). See vastandus näib mõista andvat, kui viljatud on Gilgameši väsitavad eksirändakud ja unetu enesepiinamine inimestele saavutamatu eesmärgi, surematuse nimel. Eepose üheks peateemaks võibki pidada surematust ja sellega seotud eksistentsiaalseid piinu.

Päikesejumal Šamaš, kes Mesopotaamia mütoloogias on enamasti kuujumala ja tema kaasa Ningali poeg, on taevas rändava ja seega kõike maal toimuvat nägeva taevakehana oluline just jumala-kohtumõistjana. Peale juriidika seostati teda mõnikord ka unetusega. Kuigi leidub traditsioone, mille järgi päikesejumal inimkonnaga sünkroonis uinub ning ärkab või siseneb öö saabudes “oma kambrisse” (*ana kummišu*) tõenäoliselt selleks, et uinuda (Guinan 2009–2011: 201), oli käibel ka versioon, mille järgi Šamaš ei uinu ega puhka. Tõenäoliselt II aastatuhande teisest poolest e.m.a pärinevas pikas hümnis kirjeldatakse tema unetut teekonda järgmiselt:

40. Sinu ulatuslik kaitse katab (kõik) maad.

41. Sa lähed iga päev pimedaks, aga su nägu ei tumestu,

42. sest öösel sa rändad [allilmas?]

²⁰Nii jumalate (rida 283) kui ka Gilgameši (rida 255) unetuse kohta on kasutatud akadi verbist *dalāpu* tuletatud vorme.

43. tundmatutesse kaugetesse piirkondadesse loendamatud penikoormaid.

44. Oo Šamaš, sa oled unetu, kes päeval läheb ja öösel naaseb (Lambert 1960: 128; rida 41 on tõlgitud CAD 1964: 107 järgi. Vt ka Foster 2005: 629).

Muistse Mesopotaamia elanikud ei tundnud heliotsentrilist astronoomiat, küll aga leidis neilgi selgitus selle kohta, kus viibib Päike öösel. Arvati, et Päike valgustab öösiti allilma, kus ta tegutseb kohtunikuna ning valitseb manalas elutsevate surnud jumalate üle (Heimpel 1986: 147). Ühtlasi oletati, et ajal, mil neid taevas näha ei ole, viibivad allilmas ka kuujumal Sîn ja planeet Veenust kehastav jumalanna Inanna/Ištar, kes olid nagu päikesejumalgi teispoolse "ajutised elanikud"; nii eristusid astraaljumalused manala "püasukatest", kellel ei olnud võimekust teispoolse piirest lahkuda (Steinkeller 2005: 21–22).

Veel üks unetu jumal, kelle magamatust nagu Sîni, Gilgameši ja Šamašigi puhul väljendati tuletistega akadi verbist *dalāpum* ("unetu olema, üles ärritama"), oli Enlili vesiir, nõunik ja heerold Nuska. Peale Enlili teenimise oli Nuska funktsionaalselt seotud tule ja valgusega, täpsemalt öös helendava kunstliku valgusega, sest tema atribuutideks olid tõrvikud ja lambid (Streck 1998–2001: 631–632). Nuska kehastatud öisel tulel oli magavate inimeste, teiste hulgas haigete jaoks kaitsev mõju pimeduses ringi luusivate deemonite ja nõidade ning ka nõidade saadetud luupainajate vastu. Et unehõlmas majapidamisi nende pahalaste vastu kaitsta, pidi Nuska ise ärkvel püsima. Nii on ühes I aastatuhandest e.m.a pärinevas nn loitsupalves sedastatud: "Nuska, kes öö läbi haige pea juures unetu oli" (Mayer 1976: 523, rida 8).

Unetuna on kirjeldatud ka Nuska ülemust Enlili ennast, kes oli Mesopotaamia panteoni valitseja enne Babüloni linnajumala Marduki tipputõusu (vt ülal). Enlili iseloomustatakse liturgilistes kaebelauludes epiteediga "(see, kes) magab valeund" (sumeri *k ù-lul-la ku-ku*, akadi *k ša salāl sarrāti šallu*; vt nt Cohen

1981: 111, rida 9; 113, rida 9; 145, rida 8).²¹ Mesopotaamia liturgiliste kaebe- või nutulaulude põhiteema oli jumalik manifestatsioon, mis põhjustas mingi katastroofilise sündmuse, peamiselt linnade või templite hävingu; liturgiliste laulude peamine teoloogiline eesmärk oli jumala lepitamine, et hävituslikud ilmingud ei jätkuks ega korduks (Gabbay 2014: 1). Valeune magamine näib kaebelaulude puhul tähendavat seda, et kuigi Enlil on tema poole kaebilejate jaoks kättesaamatu ja passiivne ning näib magavat, ta tegelikult vaid teeskleb, jälgib pingsalt ümberringi toimuvat ning on iga hetk valmis päästvalt — olles ise küll samas ka katastroofi põhjustajaks! — sündmustesse sekkuma.²² Katastroofilist olukorda parandada püüdes lepitati magavat jumalat kaebelauludega, mis ärgitasid teda virguma, nii nagu näiteks kaebelaulus, mida selle esimese rea järgi tuntakse pealkirja all *Mäšlev meri* (sume-ri k *a-ab-a hu-luh-ḥa*):

170. Pull puhkab. Miks ta ei tõuse?

171. Enlil puhkab. Miks ta ei tõuse?

172. Piison, pull puhkab. Miks ta ei tõuse?

173. Isa Enlil oma linnas Nippuris (Cohen 1988: 397).

Neile ridadele, milles Enlili kõrvutatakse võimsate sõralistega, järgneb Enlili ja tema kaasa Ninlili templite loetelu ning seejärel korratatakse mitmesuguseid epiteete varieerides taas küsimust, miks võimas jumal ometi ei virgu (read 188–195). Seejärel keelitatakse jumalat ringi vaatama, ilmselt selleks, et Enlil märkaks, millisesse hätta on tema poole halajad sattunud, ning neile appi tõttaks:

²¹Sama epiteeti on kasutatud ka manala valitseja, sõja- ja katkujumala Nergali kohta talle pühendatud akadikeelses hümnis (vt nt Foster 2005: 709).

²²Enlili võime kohta “valeund” magada käib ilmselt ka ühes teises kaebelaulus leiduv rida: “Isa Enlil, su silm ei väsi kunagi. Millal sa väsid?” (Cohen 1981: 128, rida 36.) Takayoshi Oshima näeb Enlili vaeunes märki maailmakorral silma peal hoidva peajumala kõiketeadvusest [*omniscience*] (2014b: 284, märkus 44).

196. Tõusev pull, vaata ringi!
197. Enlil, tõusev pull, vaata ringi!
198. Piison, tõusev pull, vaata ringi!
199. Isa Enlil, maade isand, tõusev pull, vaata ringi!
200. Nippuris [.]
201. Nippuris, paigas, kus saatusi määratakse,
[kaks rida pole säilinud]
204. Sa tapad meid! Sa hävitad meid! (Cohen 1988: 397–398.)

Seda tekstikatket võib tõenäoliselt tõlgendada nii, et ilma Enlili päästva sekkumiseta on kaebled Nippuri linnas hukule määratud.

Jumala unetuse temaatika kohta leiab näiteid ka Vanast Testamendist, eriti psalmidest. Näiteks psalmis 121 kirjeldatakse Iisraeli jumalat unetuna, kes ei maga ega tuku:

2. Abi tuleb mulle Issanda käest,
kes on teinud taeva ja maa.
3. Ei ta lase su jalga vääratada,
ei su hoidja tuku.
4. Vaata, ei tuku ega jää magama see,
kes Iisraeli hoiab.

Vanas Testamendis leiduvad käsitused jumala une ja unetuse teemadel ei ole kõik siiski ühesugused ja jumal ei ole mitte alati oma rahva unetu hoidja. Ka psaltrist leiab salme, mis kirjeldavad Iisraeli jumalat hoopis magavana, nii näiteks 44. psalmis:

24. Virgu, Issand! Miks sa magad?
Ärka üles, ära tõuka meid ära jäädavalt!
25. Miks sa peidad oma palge
ja unustad meie viletsuse ja meie häda?
26. Meie hing on painutatud põrmu,
meie ihu on kinni maa küljes.
27. Tõuse meile appi
ja lunasta meid oma helduse pärast!

Need näited on üsna sarnased Enlili poole suunatud kaebelauludega, mis keelitlevad teda “valeunest” ärkama. Mesopotaamia kaebelaulu ja 44. psalmi ühendab muu hulgas asjaolu, et ajal, mil inimesed vaevlevad tõsise kogukondliku kriisi käes, on nende jumal — vähemalt näiliselt — ükskõikne ja magab. Thomas H. McAlpine peab sumerikeelsetes liturgilistes kaebelauludes esinevat unetüüpi kõige lähedasemaks unele nii, nagu seda on kirjeldatud Vanas Testamendis, ja iseloomustab seda liiki jumalikku und kui mittetsüklilist und (1987: 189).²³ Sellest, et Mesopotaamia jumalad oskasid hinnata ka korrapärast tsüklilist und, annab tunnistust ülaltoodud lõik müüdist *Enūma eliš*, milles Apsu kurdab, et ei saa öösiti magada.

UNI JA SURM

Und ja magamist on läbi aegade ning paljudes kultuurides ja keeltes kasutatud surma metafoorina. Seose aluseks on magaja ja surnu väline sarnasus: mõlemad on liikumatud, hääletud ja välistele segajatele vastuvõtmatud — unehõlmas viibijad küll vaid teatava piirini. Mütoloogilisest aspektist leiab une ja surma sugulus veenva väljenduse Vana-Kreeka mütoloogias, milles unejumal Hyp-

²³Tänapäeva unemeditsiinis seostub mittetsükliline uni vaevustega, mis kannavad koondnimetust tsirkadiaansed (ehk ööpäevased) une-ärkveloleku rütmi häired, mis jagunevad omakorda eksogeenseteks (põhjustatud vahetustega tööst või ajavööndite vahelistest lennureisidest) ja endogeenseteks (hilise uneaja häire, varase uneaja häire, mitte-ööpäevane une-ärkveloleku rütmi häire ja ebaregulaarse une-ärkveloleku rütmi häire) (Sõõru jt 2019: 38). Nende vaevuste puhul on probleemiks bioloogilise kella toimimise ja sotsiaalse ajastuse lahknevus. Näiteks on hilise ja varase uneaja häire all kannatajatel, kes uinuvad liiga hilja või liiga vara, probleeme hommikuste ja õhtuste sotsiaalsete kohustuste täitmisel (Zaharna jt 2013: 278–279). Tinglikult võib väita, et probleem sotsiaalsete kohustuste täitmisel on ülaltoodud näidetes ka Enlilil ja Vana Testamendi jumalal, vähemalt nende üle kaebelajate vaatepunktist lähtudes, kes jumalatelt aktiivset sekkumist ootavad. Lihtsalt öeldes magavad nii tsirkadiaansete une-ärkveloleku rütmi häirete all kannatajad kui ka jumalad vaele ajal (olgugi et Enlil kõigest valeund).

nos (ladina Somnus) on surmajumal Thanatose kaksikvend.²⁴ Nagu juba nenditud, Mesopotaamia panteonis jumalikustatud und ei leidunud, küll aga oli olemas terve galerii surma ja manalaga seostuvaid jumalaid ja jumalannasid.²⁵

Mesopotaamia kirjavarast leiab näiteid une eufemistlikust kasutamisest surma kohta. Näiteks on uni ja surm kesksed ja omavahel tihedasti põimunud teemad *Gilgameši eeposes*, milles leidub ka tekstikoht, kus uni (akadi verb *nâlum* “magamiseks pikali heitma”) tähistab suremist.²⁶ Järgmised read pärinevad kangelase pikemast kõnest, mille ta esitab eepose X tahvlil kolm korda, pöördudes kõigepealt kõrtsiemand Šiduri (read 67–71), seejärel paadimees Ur-Šanabi (read 144–148) ning viimaks tark Utanapišti poole (read 244–248; tõlge Annus 2010: 160, 164, 168):

Kuidas saan olla ma vakka, kuidas kõnelemata?
Mu sõber, keda ma armastan, on muutunud saviks,
Enkidu, mu sõber, keda ma armastan, on muutunud saviks!
Kas mitte minagi nii nagu tema magama ei heida,
ega kunagi tõuse, igavese ajani?

Gilgameš väljendab neis ridades leina oma sõbra ja võitluskaaslase Enkidu surma pärast. Pärast Enkidu surma ja matuseid (eepose tahvlid VII–VIII) hakkas Gilgameš aduma, et nii

²⁴Tuleb märkida, et seost surma ja une vahel esineb ka Vanas Testamendis. Nii mõlemas Kuningate raamatus kui ka 2. Ajaraamatust leiab tüüpilise lühikirjelduse Iisraeli ja Juuda kuningate suremise kohta, nt 1Kn 11:43 (sama kordub sõna-sõnalt 2Aj 9:31): “Siis Saalomon läks magama oma vanemate juurde ja ta maeti oma isa Taaveti linna. Ja tema poeg Rehabeam sai tema asemel kuningaks” (vt ka 1Kn 2:10, 2Kn 10:35, 2Kn 15:38, 2Kn 24:6).

²⁵Surma ja hauataguse elu ning nendega seotud jumaluste kohta Mesopotaamias vt ülevaatlilikult Scurlock 1995.

²⁶Mesopotaamia kirjavarast võib tuua näite ka vastupidisest kujundlikkusest, mille järgi sügavalt magajat võrreldakse surnuga. Näiteks ühes beebiloitsus vannutatakse rahutut väikelast: “(Maga) nagu surnu (ja) ära keera külge!” (Farber 1989: 48, rida 72.) Otsesõnu tõlgituna tekitab see ootamatuid seoseid tänapäeva elundidoonorlusega: “(Maga) nagu surnu (ja) ära vaheta neeru!”

nagu Enkidu on ka tema surelik (tahvel IX; tõlge Annus 2010: 152):

1. Gilgameš oma sõpra Enkidut
2. kibedalt taga nuttis ja tühermaal ringi rändas:
3. “Minagi suren, kas pole ma siis kui Enkidu,
4. kurbus on tulnud mu südamesse!
5. Surma ma kardan, tühermaal rändan,
6. Uta-napišti, Ubartutu poja juurde
7. ma teed haaran, kiiresti kõnnin!”

Lein sõbra surma pärast ei anna kangelasele asu ning kasvab üle eksistentsiaalseks ängistavaks surmahirmuks ja surma paratamatuse tunnetamiseks. Surelikkuse probleemile lahendust otsides alustab Gilgameš pikka rännakut ainsa surematu inimese, veeuputuse üle elanud targa Uta-napišti (tõlkes ‘ta leidis elu’) juurde, kes elab maailma idapoolses servas. Kangelane hellitab lootust, et Uta-napišti pühendab ta surematuse saladustesse.

Kümnendal tahvlil on kirjeldatud, kuidas nii Šiduri (read 40–45), Ur-šanabi (113–118) kui ka Uta-napišti (213–218), keda ta rännakul kohtab, märkavad kangelase haletsusväärset seisundit. Lein, surmahirm ja kurnav jalgsimatk on mõjunud rusuvalt nii kangelase meeleolule kui ka tundmatuseni muutnud tema kunagi “täiuslikult ilusat” ja “väga kaunist” (tahvel I, read 59–60) välimust (tõlge Annus 2010: 159, 163, 167):²⁷

Miks on lohkus su põsed, sisse langenud su pale,
mures su süda, närtsinud su välimus,
kurbus rõhumas su meeli,
kauget teed käijaga sarnane sinu pale,
külmas ja leitsakus parkunud sinu pale,
ja lõvide ette seatult sa tühermaal rändad?

²⁷Ka Gilgameši rõivad on pikast matkamisest räbaldunud, vt rida 259 allpool.

Raskel reisil vaevleb Gilgameš muude vintsutuste kõrval ka unetuse (akadi k *dalāpu*) küüsis ega maga piisavalt “magusat und” (*šitta tabta*), nagu ta kohale jõudes Uta-napištile kurdab (tahvel X; tõlge Annus 2010: 168):

250. Ma mõtlesin, et tahan minna ja näha kauget Uta-napištit, kellest ohtralt räägitakse.
251. Ma läksin teele ja kõndisin läbi kõik maad,
252. ületasin palju raskeid mägesid
253. ja tulin üle paljudest meredest.
254. Magusat und ei saanud mu pale küllalt,
255. ma piinasin ennast, et olla magamata,
256. oma sooned ma kurbusega täitsin,
257. aga mida ma sain oma vaevade eest?
258. Ma polnud veel jõudnud Kõrtsiemanda juurdegi,
259. kui mu riided olid räbalais!

Uta-napišti näib Gilgameši pürgimustesse esialgu suhtuvat leebe irooniaga, sest ta peab Gilgameši kurtmisele vastuseks moraliseeriva epistli kehtivast maailmakorrast ning räägib kangelasele, et selle unetu taidlemine ja enesepiitsutamine surematuse otsingul töötab tegelikult eesmärgile vastu ning võib surma hoo pis lähemale tuua (tõlge Annus 2010: 169–170):

295. [Surm on] inimkonna [saatus],
296. [Enkidu] nad võtsid ära ta saatust mööda.
297. [Aga sina, sa] olid magamata, mida sa said?
298. Magamatusega oled sa [ennast] väsitanud,
299. oma sooned kurbusega täitnud,
300. toonud lähedale oma kauged surmapäevad!

Ülaltoodud näidetes on kangelase kohta välja toodud järgmised iseloomustused: kurbus, mure, (surma)hirm, kaalulangus (Gilgameši lohkus põsed), närtsinud välimus, unetus, väsimus. Loetletud sümptomid reedavad meeleoluhäireid ja tänapäeva

psühhiaatriale tuginedes võiks kahtlustada depressiooni.²⁸ Näiteks APA vaimsete häirete käsiraamatus on loetletud üheksa sümptomit, millest viie esinedes võib patsiendil diagnoosida depressiooni (DSM 5 2014: 108–109). Neist võiks Gilgamešile omistada — küll sellise “diagnoosimise” tinglikkust mööndes! — vähemalt järgmised:

- A.1. Depressiivne meeleolu enamiku päevast, peaaegu iga päev;
- A.3. märkimisväärne kaalukaotus või -tõus;
- A.4. igapäevane unetus või hüpersomnia;
- A.6. kurnatus või energiapuudus peaaegu iga päev;
- A.9. korduvad surmamõtted.

Täpsemalt võiks Gilgameši seisundis oletada reaktiivset depressiooni. Reaktiivse ehk eksogeense depressiooni põhjuseks on varem peetud mõnda välist sündmust, samas kui endogeense depressiooni peamiseks põhjustajaks on arvatud sisemisi bioloogilisi tegureid (Rehm jt 2001: 278).²⁹ Gilgameši depressiivset seisundit põhjustavaks väliseks sündmuseks on Enkidu surm, mille järel ilmnevad heerosel siin loetletud depressioonisümptomid.

Depressioon on meeleoluhäire, mis on tihedasti seotud unetusega. Nii on uuringutes depressiooni esitatud kui unetuse kõige sagedasemat põhjustajat (Wetter jt 2008: 172). Ka *Gilgameši eepose* faabula järgi eelnevad unetusele mure, kurbus ja surmahirm, mille põhjal võiks justkui järeldada, et unetus on eeposes tekkinud depressiooni tulemusena. Magamatust on depressiivse kurbusega seostatud nii Gilgameši kui ka Uta-napišti kõ-

²⁸Nagu maailmakirjanduse tähtteoseid ikka, on ka *Gilgameši eepost* püütud allutada paljudele tõlgendusmodelitele. Nii on Amar Annus (2018: 521–522) ridades 250–259 näinud Gilgameši kirjeldust askeedina (vt lähemalt allpool). Mitmes võrgust leitavas ingliskeelses kirjutises on Gilgameši seisundit, meeleolu ja tegevust pärast Enkidu surma analüüsitud Elisabeth Kübler-Rossi (1969) leinafaaside teooria põhjal (eitamine, viha, kauplemine, depressioon, aktsepteerimine).

²⁹Hilisemates uurimustes on siiski reaktiivse ja endogeense jäigast vastandamisest loobutud ja järeldatud, et enamiku depressiivsete episoodide põhjuseks (sh näiteks bipolaarse häire puhul) on pingelised elusündmused (Alloy jt 2016: 190).

nedes (vastavalt read 255–256 ja 298–299, Uta-napišti pöördumine kordab osalt Gilgameši sõnavõttu). Neist ridadest aga võiks pigem välja lugeda, et põhjuse ja tagajärje seos unetuse ja kurbusse vahel on vastupidine ning unetus hoopis eelneb depressioonile. Ka tänapäeva unemeditsiinilistes uurimustes on rõhutatud, et unetuse ja depressiooni vahel ei ole tüüpilist põhjuse ja tagajärje seost ning unetus võib nii eelneda kui ka järgneda depressioonile või ka end depressioonist hoopis lahti haakida; nii ei ole võimalik väita, et üks häire põhjustaks teist (Taylor jt 2014: 58).

Eraldi tähelepanu tuleks pöörata Uta-napišti ütlusele, mis seostab magamatust ja kurbust enneaegse surmaga (rida 300). See sobib ka tänapäeval levinud argiteadmisega, et vähene uni võib kaasa tuua kõikvõimalikke tervisehädasid ja lõppeda varajase surmaga. Teaduslikud uneuuringud on andnud siiski mõnevõrra vastuolulisemaid tulemusi. Kui mõned uuringud kinnitavadki seost vähese — alla seitsmetunnise — öise uneaja ja negatiivse tervisearengu vahel (nt kardiovaskulaarsed haigused, diabeet ja rasvumine), mis kõrgendavad suremusriski (Luyster 2013: 1799), siis muude tulemuste puhul on üllatav, et lühema elueaga seostatakse pigem tavapärasest pikemat, üle üheksatunnist uneaega,³⁰ ning ainult väga väikesel osal lühikese unega inimestest, kes magavad alla viie tunni, lüheneb elukaar tunduvalt (Siegel 2013: 41). Teisalt võib Uta-napišti öeldut võtta ka kui enneaegse surma seostamist depressiooniga (“sooni kurbusega täitma”), mille seotus kõrgendatud suremusriskiga on tänapäeva uuringutes kinnitust leidnud (Gilman jt 2017).

Gilgameši eepose X tahvli lõpetab Uta-napišti monoloog (read 301–322), mis Mesopotaamia tarkuskirjanduse³¹ parimate traditsioonide järgi arutleb sententsilaadsetes sedastustes surma olemuse üle: surm on nähtamatu ja kuuldamatu, inimeste surmapäev pole teada jne. Järgmisena (tahvel XI) jutustab Uta-napišti

³⁰Ülal esitatud loetelust selgub, et ka depressiooni sümptomiteks võivad peale unetuse ja kaalulanguse olla ka hüpersomnia (pikenenud uneaeg ja unisus ärkvel olles) ning kaalutõus.

³¹Mesopotaamia tarkuskirjanduse kohta vt ülevaatlilikult Samet 2020.

Gilgameši küsimise peale loo, kuidas ta ise veeuputuse üle elas ning surematuse saavutas.

Hoolimata esialgsest skepsisest Gilgameši kinnismõttelise surematusetootluse suhtes, näib Uta-napišti pärast veeuputusloojutustamist leebuvat ning osutab võimalusele, kuidas kangelane võiks siiski igavese elu poole pürgimist alustada. Et üldse eesmärgi saavutamiseks lootusi hellitada, peaks Gilgameš kõigepealt läbima katse, mille edukas sooritamine on surematuse saavutamise vähim eeldus: olema kuus päeva ja seitse ööd magama-ta (tahvel XI; tõlge Annus 2010: 179).³²

207. Nüüd aga, kes sinu jaoks kutsub kokku jumalate koosoleku,

208. elu, mida sa otsid, sina võid leida!

209. Lase käia, ära magama jää kuus päeva ja seitse ööd!

Samamoodi pannakse paljudes maailma kangelaslugudes heerosed proovile katsega, mis keelab magamise enne eesmärgi saavutamist (Smith 2005: 8440). Viis aga, kuidas Gilgameš otsekohe uinudes selles katses haledalt läbi kukub ning kuus päeva ja seitse ööd järjest magab, näib taas kord sisaldavat moraalist allteksti, mis näitab, et surematuse ihaldamine on inimeste jaoks siiski viljatu tegevus ning igavese elu saavutanud Uta-napišti jääb ainsaks erandiks.³³ Vältimatult lõppev inimelu on eepose järgi te-

³²Kuus päeva ja seitse ööd on *Gilgameši eeposes* sümbolne ajavahemik: niisama kaua nuttis leinav Gilgameš surnud Enkidu kohal (see esineb sõna-sõnalt korduvates kõnedes Šidurile, Ur-šanabile ja Uta-napištile: tahvel X, read 58, 135, 235) ja niisama kaua vältas ka Enlili saadetud veeuputus (tahvel XI, read 128–129), pärast mida muudab Enlil Uta-napišti endasarnaseks ehk jumalaks (tahvel XI, read 199–204); ühes sellega pälvivad Uta-napišti ja ta naine ka surematuse.

³³Sellisele lähenemisele räägib *Gilgameši eepose* Vana-Babüloonia versioonis kaasa ka jumalanna-kõrtsiemand Šiduri, kes vannutab kangelast mitte mõttetult ihaldama igavest elu, vaid nautima maiseid rõõme (tõlge Annus 2010: 160–161): “Elu, mida otsid, sina ei leia: / kui jumalad löid inimkonna, / surma nad seadsid inimkonnale, / elu nad eneste kätte võtsid. / Sinul, Gilgameš, täis olgu kõht, / päeval ja öösel ole õnnelik! / Iga päev korralda rõõmupidu, / päeval ja öösel pidutse ja tantsi! / Olgu puhtad su rõivad, / sinu pea pestud, saagu sa kümmel-

gelikult surematuse vastand, sest surematuse on vaid jumalate privileeg ja pärisosa. Gilgameši rusub katse nurjumine ja tema hirm paratamatu surma ees ei ole kuhugi kadunud, samuti on taas vihjatud (rida 245) kontseptuaalsele seosele une ja surma vahel (tahvel XI; tõlge Annus 2010: 181):

243. Kuhu ma peaksin minema?

244. Minu liha on enda kätte haaranud varas,

245. minu magamiskambris elutseb surm

246. ja kuhu iganes käänan [oma palge], ka seal on surm.

Uta-napišti pakub seepeale Gilgamešile veel ühe võimaluse, kuidas surematust saavutada, ja räägib heeroosele noorendavast taimest (XI 279–286), mille nimi on “vanamees saab nooreks” (*šību iššahir amēlu*). Gilgamešil õnnestubki taim jumal Ea elupaigast Apsust (vt ülal) sukeldudes kätte saada, kuid tagasiteel kasutab kangelane võimalust allikas kümmelda; madu aga varastab eluandva taime, mis kaldale lebama jäi (XI 303–307), ja jätab seepeale maha oma vana naha, s.t muutub taas nooreks.³⁴

UNETUD SURNUVAIMUD, DEEMONID JA NÕIAD

Mesopotaamia surnuvaime (sumeri k *gidim*, akadi k *eṭemmu*) kirjeldatakse mõnes allikas oma haudades magavana (Scurlock 1995: 1892). Nende puhul võis “unetus” olla ohtlik, sest kui surnutele ei toodud korrapäraselt ohvreid, võisid nad virguda ning oma elavaid sugulasi kummitama ja annetusi kätte nõudma tulla. Ohvri viidi tavainimestest surnutele iga kuu lõpul nt külma vett, leiba, kuuma leent, röstitud teraviljaga maitsestatud õlut, jahu,

da vees! / Vaata seda väikest, kes hoiab kinni su käest! / Su naine aina lõbutsegu sinu süles! / Selline on [inimkonna saatus]!”

³⁴Selles episoodis on tihti nähtud paralleeli 1. Moosese raamatu kolmanda peatükiga, milles madu ahvatleb Aadamat ja Eevat hea ja kurja puust sööma. Näiteks Richard J. Clifford (1994: 148) toob ühisosana välja peategelaste Gilgameši ja Aadama alastuse, mao petturliku varguse ning tõiga, et mõlema looga on seotud “elupuu” või “elutaim”.

õli, veini ja mett; kroonitud peade surnuvaimudele igal noor- ja täiskuu ajal viidud ohvriandide sortiment oli märksa laiem (Scurlock 1995: 1889). Intrigeeriv oli viis, kuidas mesopotaamlased toimetasid surnuvaimudele jookohvreid: haudade kohale maasse paigutati savist torud, mida mööda vett, õlut, veini jm otse hauda valati (Katz 2003: 101; Cohen 2005: 105–106).

Surnuvaimude “unetus” ja ohtlikkus võis peale ohvriandide puudumise olla tingitud ka muudest asjaoludest. Näiteks ei saanud und ja tulid kummitama ka surnud, keda ei olnud maetud korrektseid matuseriitusi toimetades, kes olid üleüldse matmata jäetud või saanud vägivaldselt või enneaegselt surma. Näite saab tuua Gilgameši ja Enkidu vestlusest, mille leiab *Gilgameši eepose* XII tahvlilt (tõlge Annus 2010: 191):

150. “Kas nägid meest, kelle laip jäeti tühermaale?” — “Nägin,
151. tema surnuvaim Allilmas on rahutu.”

Siiski tuli ette ka heatahtlikumaid “unetute surnute” külas käike. Näiteks korraldati abukuus (juuli-august) spetsiaalne festival, mil surnud manalast üles tulid ja siinpoolsust külastasid, mispuhul neile ka ohvreid toodi (Scurlock 1995: 1889).

Ka Mesopotaamia demonite ühe tunnuseks teiste kõrval (ei söö, ei joo, ei kuule, on näotud, suutud ja jäsematud, sootud ja sigimisvõimetud) on välja toodud nende võimetus magada, mis eristas neid unelembestest jumalatest ja inimestest. Näiteks I aastatuhandest e.m.a pärineva demonivastaste loitsude kogumiku *Udug-ḫul* VI tahvlil (Geller 2016: 234, rida 79) on nii surnuvaimude kui ka teatud tüüpi demonite (*gallû*) kohta öeldud, et nad ei maga. Sama kogumiku IV tahvlilt (Geller 2016: 156, rida 131) saab lugeda, et *lilû*-demonil ei ole voodit, s.t et ka seda tüüpi demonid ei heida magamiseks sängi. Peale võimetuse ise magada omistati teatud tüüpi demonitele võimet ka inimestest ohvreid unetusega nakatada. Nii kannab *alû*-demon seeria *Udug-ḫul* VIII tahvli järgi epiteeti “une röövija” (sumeri k *ù-sá kar-kar-re*, akadi k *ēkim šitti*) (Geller 2016: 290, rida 11).

Unetusega piinavad oma ohvreid ka inimsoost pahategijad ehk nõiad. Hea näite leiab nõidasid vastustavast loitsuseeriast *Maqlû* (“põletamine”), mis kujunes välja I aastatuhandeks e.m.a

ja kus nõiduse all kannataja kurdab peale muude hädade (närbunud välimus, võimetus süüa-juua) ka unetuse üle (tõlge Annus 2017: 32):

1. Ma hüüan teid appi, öötaeva jumalad,
2. ühes teiega hüüan ma ööd, looritatud mõrsjat,
3. ma hüüan hämarikku, keskööd ja koitu.
4. Sest nõiatar sidus mind,
5. valetaja süüdistas mind,
6. mu jumala ja jumalanna viis kaugele minust!
7. Mind nägeva silmis jäin ma haigeks,
8. olen rahutu, unetu öösel ja päeval,
9. klomp täidab ikka ja jälle mu suud,
10. see lõikas ära toidu mu suust,
11. mu joomisvee tegi kasinaks!

Tzvi Abusch on siin mainitud unetust tõlgendanud kui vastupanumehhanismi nõia rünnakutele: ärkveloleku abil, mis meenutab öötaevas säravate tähtede ja planeetide (ehk öö jumalate) “unetust”,³⁵ kaitseb rituaalses tegevuses osaleja end nõia saadetud kurjade unenägude eest, mille kaudu nõidus võiks mõjule pääseda; samuti aitab magamise vältimine püsida eemal surmast, sest uni on surmaga suguluses ning võib kergesti surmaks üle minna (Abusch 2015: 101).

On kõnekas, et ka nõiduse ohver ise võis teda kahjustavat nõida unetusega ähvardada. *Maqlû* kogumikus leidub üks lühike 14-realine loits, mille kahes viimases reas pöördub nõiduse all kannataja personifitseeritud öö poole (tõlge Annus 2017: 129):

93. öö, looritatud mõrsja,
94. purustagu nende relv ja määraaku neile unetus!

Unetust (*dilipta*) mainitakse ka mujal *Maqlû* kogumikus: VII tahvli 124. real leidub see koos haiguse (*muršu*) ja *di'u-*

³⁵Vrd *Gilgameši eepose* X tahvli ridade 281–285 käsitlust ülal.

tõvega³⁶ pikemas mitmesuguste hädade ja vaeguste loetelus, mis nõiutut vaevavad.

UNETUS KUI KARISTUS

Unetus on selgelt negatiivne mõiste ka tekstides, milles seda kirjeldatakse kui karistust süütegude eest. Nii on kahes I aastatuhandel e.m.a kirja pandud Babüloonia kroonikas unetust tõlgendatud kui jumala karistust kultuslike üleastumiste eest. Karistajaks on neis kroonikates jumal Marduk ning karistada saab Vana-Akadi riigi kuningas Sargon (2334–2279 e.m.a). Sargoni rikkumine seisnes selles, et ta ehitas Marduki eestkoste all olevale Babüloni linnale rivaaliks Agade linna. Karistuseks laseb Marduk Sargoni alamatel tema vastu mässu tõsta ning piinab teda ühtlasi ka unetusega. Üks kahest kroonikast, mida tuntakse *Muistsete kuningate kroonika* (Chronicle of Ancient Kings)³⁷ nime all, annab seda episoodi edasi järgmiselt:³⁸

18. Ta võttis pinnast Babüloni savimaardlast
19. (ja) ehitas Agade kõrvale Babüloni koopia.
20. Tema keelatud teo peale suur isand Marduk sai maruvihaseks
21. (ja) hävitas tema inimesed näljahädaga.
22. Idast lääneni
23. nad (Sargoni alamad) tõusid ta vastu üles ja teda vaevati unetusega (Glassner 2004: 270; Grayson 1975: 153–154).

Unetusest kui karistusest on juttu ka Uus-Assüüria (934–612 e.m.a) kuninga Asarhaddoni (681–668 e.m.a) troonijärgluselepingus. See leping on mahukas, peaaegu 700-realine kiilkirja-dokument, millega vasallid pidid kinnitama truudust kroonprints

³⁶*Di'u*-haigus on mingi pead puudutav tõbi, mis on samane allpool mainitud *dehu*-haigusega (vt Oshima 2011: 183, märkus 125. rea kohta).

³⁷Teine sama episoodi kajastav kroonika kannab nime *Weidneri kroonika* või *Esagila kroonika* (vt Grayson 1975: 145–151; Glassner 2004: 263–268).

³⁸Sama episoodi *Weidneri kroonikas* (read 50–52) vt Grayson 1975: 149; Glassner 2004: 266–267; eesti k Sazonov 2010: 124.

Aššurbanipalile (valitses kuningana 667–627 e.m.a) Asarhaddonni järglasena kuningatroonil. Tekstis olid lepingu võimaliku rikkuja ja tema kaaskondlaste jaoks ära toodud kõikvõimalikud karistused, millest mõni oli vähemalt tänapäeva standardite järgi ülimalt jõhker.³⁹

Lepingu tagajatena olid seejuures dokumendis loetletud Assüüria jumalad, kellest igaüks pidi sobimuse rikkujat nuhtlema mitmesuguste karistustega, mille hulka kuulus mitmel puhul ka unetus. Näiteks ootas lepingutahvli selle õigelt kohalt eemaldajat, uputajat, tulle viskajat või mõnel muul viisil hävitajat koos lähikondsetega taevajumal Anu järgmine nuhtlusmeetod:

418A. Lasku jumalate kuningas Anu haigusel, soigumisel, *di'u*-haigusel, unetusel,

418B. õnnetul ägamisel (ja) viletsal tervisel

418C. sadada kõigi teie majade peale (Parpola, Watanabe 1988: 45).

Teisal ähvardatakse lepingupetturit igavese pimeduse ning nukra ja unetu eluõhtuga:

485. Olgu su päevad hämarad ja su aastad pimedad, olgu pimedus,

486. mida ei valgustata määratud su saatuseks.

486. Lõppegu su elu soigumises ja unetuses (Parpola, Watanabe 1988: 49).

Üleastujaid ei jäta kuninga needused rahule ka pärast surma, sest Asarhaddon ähvardab vasalle ja nende lähedasi, kes on karistuseks kuninga hülgamise eest juba enne mõõkadega tapetud, igavese rahutu ärkvelolekuga teispoolsuses:

637. Just nagu (nende) tuvide lärm pidevalt kõlab,

638. ärgu saagu teie, teie naised, teie pojad,

³⁹Nt: “Teie enda silmade ees lohistagu koerad ja sead teie noorte naiste rinnanibusid ja teie noorte meeste peeniseid sinna-tänna Assuri (linna) väljakutel; ärgu võtku maapind vastu teie surnukehi, vaid olgu teie matmispaik koera või sea kõhus” (Parpola, Watanabe 1988: 49, read 481–484).

639. teie tütreid rahuneda ega magada

640. (ja) teie kondid ärgu kunagi ühinegu (Parpola, Watanabe 1988: 57).

Häälitsevate tuvidena on siin silmas peetud manalas viibivaid surnuid. Nimelt kujutati Mesopotaamia mütoloogias teisepoolsuse elanikke mõnikord linnukujulisena. Nt *Gilgameši eepose* VII tahvlil kirjeldatakse nende välimust: “rüütatud nagu linnud, rõivasteks tiivad” (tõlge Annus 2010: 138, rida 189). Mis kontidesse puutub, siis matuseriituse korrektse täitmise puhul pidi need kokku asetatama. Tõenäoliselt just selliste ebakorrektsete matuste puhul varitses oht, et surnuvaimud tulevad allilmast üles elavaid kummitama.

VAGA UNETUS

Vana-Lähis-Ida kiilkirjatekstide varamust leiab näiteid ka sellise unetuse kohta, mis seostub kultusliku vagadusega. Nimelt on mõned Mesopotaamia monarhid esitanud end kui vagaduse kehas-tusi, kes lakkamatu palvetamise, ohvriandide toomise jm harraste toimingutega väsimatult jumalaid teenivad. Üks sellistest vagadest valitsejatest oli Uri kolmanda dünastia (u 2112–2004 e.m.a) esimene kuningas Ur-Namma (2112–2095 e.m.a). Äsja surnud ja manalasse varisenud Ur-Namma meenutab eeskujulikku hardust oma eluajast Vana-Babüloonia ajastust pärinevas sumerikeelses hümnis *Ur-Namma A* (tuntud ka nime all *Ur-Namma surm*):

154. Mu kuningal on süda täis, ta nutab kibedaid pisaraid,

155. truu karjane toob enda kohta kuuldavale vakatamist põhjustava nutulaulu:

156. “Kuigi see olin mina, kes on teinud kõike seda:

157. ma teenisin jumalaid ja valmistasin nende elupaigad.

158. Ma tõin Anunna-jumaluste jaoks esile külluse,

159. ma asetasin varandusi nende vooditele, mis olid kaetud lasuriidist ürtidega.

160. (Ükski) jumal minu kõrval ei seisnud, mu süda ei rahunenud.

161. Ma olen [.] Miski, mis oleks minu jaoks võinud olla hea enne, oli minu jaoks kauge nagu taevas.

162. Mida ma sain oma igapäevase innuka teenimise eest?
163. (Ka) öösiti ma unetult aega mööda saatsin jumalaid teenides.
164. Nüüd nagu taevast alla sadav vihm (ei saa taevasse naasta),
165. — oh häda! —, ei saa mina naasta Uri tellisehitiste juurde” (Flückiger-Hawker 1999: 128–130; Kramer 1991: 206).

Ur-Namma kaebab, et kuigi ta ehtas jumalatele templeid, viis neile hulga ohvriande ning tegutses neid teenides väsimatult nii ööl kui päeval, ei saanud ta jumalatelt vastutasuks samaväärselt austavat suhtumist ja üksi neist ei abistanud teda ega saatnud talle häid endeid. Ta küsib kibestunult: mis kasu lakkamatu pühendumine talle tõi? Meelekibeduse põhjuseks on Ur-Namma enne aegne surm, mis teeb tema jaoks võimatuks kodulinna Uri naasmise. Surma põhjus oli tõenäoliselt lahinguväljal surmavalt haavata saamine, mida on ilmselt kirjeldatud teksti fragmentaarsetena säilinud ridades 31–44 (vt Flückiger-Hawker 1999: 106–109; Kramer 1991: 198–201). *Ur-Namma surmas* valdab unetus ka kuningat leinavaid Uri linna kodanikke:

19. Nad nutavad kibedaid pisaraid laiadel tänavatel, mis olid olnud lõbusad paigad.
20. Inimeste rõõm on otsa saanud, nad ei maga magusat und.
21. Nad veedavad oma päevi kaeveldes õige karjase pärast, kes on ära võetud (Flückiger-Hawker 1999: 104; Kramer 1991: 198).

Larsa dünastia kuningas Sin-iddinam (valitses 1849–1843 e.m.a) räägib oma vagast unetusest sumerikeelses kiripalves:

13. ma ei eira oma kohustusi, ma ei saa magada; kogu oma elu ma töötan,
14. et palvetada vaimustunult jumalate poole.
15. Ma otsin annetusi ja toiduohvreid, ma ei hoidnud nende eest mitte midagi tagasi (Hallo 1976: 216; Brisch 2007: 142).

Kiripalve on suunatud ravijumalanna Ninisinale. Erinevalt Sin-iddinami raidkirjadest, kus teda kirjeldatakse võimsa kuninga

ja suure ehitajana,⁴⁰ on kiripalvetes teda kujutatud kui üsna väetite tegelast, kes on haige ja anub jumalannalt abi tervenemiseks. Sin-iddinami füüsilise haigusega, mille täpsem iseloom tekstist ei selgu, kaasnevad muude sümptomite hulgas ka unetus ja isupuudus (?):

- 37. Mu haigus on muutunud haiguseks, millele ma ei tea leevendust.
- 38. Keskpäeval ei anna keegi mulle süüa, öösel ma ei maga.
- 39. Mu ema, mu lemmikõde, puhas Ninisina, armuline emand!
- 40. Ma ei maga, minu öine kaeblemine edastagu ta sulle.
- 41. Kui sa vaatad mind heatahtliku pilguga, anna mulle hea elu! (Hallo 1976: 218, 220; Brisch 2007: 144.)

Seega tundub unetus siin erinevalt ridadest 13–15 olevat pigem haiguse kaasnähe kui vaga unetus, kuigi 40. reas väljendatud öist kaeblemist saaks ka vagaduse väljendusena tõlgendada. Sin-iddinam palub kellelgi vahendajal oma kaebuse Ninisinale edastada. See palve edastaja on tõenäoliselt Ninisina poeg jumal Damu, kes on samuti funktsionaalselt seotud ravitsemisega ning keda on mujal tekstis ka nimepidi mainitud.

Ka ühes Babüloonia kuninga Nebukadnetsar I (1125–1104 e.m.a) kakskeelses (sumeri-akadi) raidkirjas, mis on tänapäeva uurijate hulgas tuntud nime all *Kuningluse seeme* (ingl k *Seed of Kingship*), on kuningat kirjeldatud kui väsimatut kultus-tegutsejat, Mesopotaamia teoloogia mõistes tõeliselt väga valitsejat:

- 5–6. [...] sulane, kes teda kardab, palvetav, alluv, kes tema (Marduki) väljanägemise suhtes on alati tähelepanelik, ei hoidnud tagasi palveid kuni ta (Marduk) lasi täituda tema (Nebukadnetsari) südamesoovil.
- 7–8. Kuni ma nägin tema (Marduki) kõrget kuju, kuni minu kehast ei olnud lahkunud südame ärevus (mis piinas mind) iga päev ilma lõputa, ei saanud ma öö õdusas süles und täis magada.

⁴⁰Sin-iddinami raidkirju vt RIME 4: 157–187.

9–11. Minu kannatavate palvete, minu rammestunud õnnistuste, minu kätetõstmise ja minu alandlikkuse väljenduste peale, millega ma iga päev teda palusin ja tema poole palvetasin; oma ülal sädames ta halastust tundis ja tagasi püha linna keskele pöördus (RIMB 2: 29).

Jumala väljanägemise mainimisega on siin mõeldud jumal Marduki kuju, mille eest preesterkond ja teatud juhtudel ka kuningas ise pidid hoolt kandma. Nebukadnetsari unetu palvetamine toimuski tõenäoliselt Marduki templis, kust eelamlastest rüüstajad olid Marduki kuju minema viinud. Jumalakuju puudumine templist ja linnast seostub jumaliku hüljatuse (ingl k *divine abandonment*) motiiviga (vt Johandi 2016). Nimelt leidsid kriisiajad Mesopotaamias — eriti sõjaretkede ja vallutustega seotud hädad — mõnikord mütolooilise väljenduse jumalate lahkumises, mis jätsid linnad ja nende elanikud kaitseta ning vaenlase meelevalda.

Vaga unetus ei pruukinud siiski seostuda vaid nimepidi mainitud ajalooliste valitsejatega, nii nagu kolmes ülaltoodud näites,⁴¹ vaid on mõnes tekstis ka anonüümselt väljendatud. Ühes Mardukile pühendatud palves on kirjeldatud, kuidas nimetu hädaline anub jumalalt päästet. Minajutustaja hädad ei tule tekstist päris selgelt välja, aga mainitud on nii “segadust” (*dalihtu*), “põletiku” (*ešātum*) kui ka “jõu” (*ammātu*) kaotamist. Unetus ei ole selles tekstis mõne haiguse kaasnähe, vaid on tingitud sellest, et paluja “räägib”, s.t palvetab, aga teda ei võeta kuulda:

3. Rääkimine ja mitte kuulda võetud saamine muudab mu unetuks,
4. hüüdmine ja mitte vastatud saamine alandab mind.
5. Minu jõud eemaldati mu südamest,
6. nagu vanaäti see painutas mu kummargile (Oshima 2011: 348).

⁴¹Unetu monarhi leiab ka Vana Testamendi Estri raamatust (Est 6:1). Siin on selleks Pärsia kuningas Ahasveros (tegelikult ilmselt Xerxes I (valitses 486–465 e.m.a)), kes ei saa magada ja laseb seepärast endale kroonikaraamatut ette lugeda — võib-olla lootuses, et kroonika on nii igav, et aitab tal uinuda.

Unetus ja alandus osutavad siin hädalise kärsitusele, et tema palveid kuulda ei võeta ja tema kitsikusest ei tundu esialgu olevat väljapääsu. Järgneb hädalise arutelu patu olemuse üle (read 8–15), sest teksti sisemist loogikat jälgides tuleb ilmsiks, et minajutustaja probleemid on tingitud mingitest tema üleastumistest. Ent nagu ikka Vana Testamendi ja dekalooogi-eelsetes Vana-Lähis-Ida tekstides, on inimeste sooritatud pattude täpsemat iseloomu väljendatud ambivalentselt (nt rida 9: “Kes võiks mõista omaenda pattu?”; Oshima 2011: 348)) ja see jääb tihti neile endilegi mõistatuseks. Ridades 16–18 tunnistab minajutustaja siiski, et on pattu teinud ja “jumala piiri ületanud” (*itâ ša DINGIR lu etiq*). Takayoshi Oshima on seetõttu pidanud teksti kohta žanriliselt sobivaimaks määratluseks “patukahetsuspallvet” (2014a: 222).⁴²

Ühes raskesti mõistetavas ja seetõttu ebaselge žanrimääratlusega kakskeelses (sumeri-akadi) tekstis Uus-Assüüria ajastust leidub akadikeelne vaga unetusega seonduv manitsus: “Ole unetu tema rituaalide teostamisel, et ta sind sinu ärkveloleku eest embaks” (sumerikeelses versioonis “et ta sinu peale su ärkveloleku (?) pärast halastaks”).⁴³ Kuigi nende õpetussõnade laiem kontekst on ebaselge, võib arvata, et siin suunatakse kedagi väsimatult jumalale meelepäraseid rituaale sooritama, mille eest vastutasuks võib loota jumaluse heasoovlikkusele. See haakub ülal esitatud tekstinäidete vagade valitsejate unetute tegevustega, kes lootsid samuti sel viisil jumalate toetuse pälvida, või vastupidi, kurtsid, et nad on sellest ilma jäetud.

Ur-Namma, Sin-iddinami ja Nebukadnetsari vagale unetusele leiab vähemalt ligikaudseid rööpjooni mitmest muust maailma kultuurist ja religioonist. Näiteks võib näha seoseid askeesiga, milles üheks oluliseks väljenduseks muude kõrval (nt tsölibaat,

⁴²Peale patukahetsuse pidi paluja lisaks palve lausumisele (read 19–40) sooritama ka rituaalseid toiminguid, mida on kiilkirjatahvilil loetletud pärast põhiteksti lõppu (read 42–45). Nende hulka kuuluvad näiteks kadaka suitsutamine jumala kuu ees ja õlle väljavalamine jookohvrina.

⁴³Kiilkirjateksti vt Meek 1920: 120, assürioloog Jeremiah Petersoni transliteratsiooni ja tõlget oracc.org/blms/P373791.

paastumine, hoolimatus hügieeni suhtes, eraldumine, nutmine, valulik enesevigastamine, leinamine jm) on ka vabatahtlik unetus. Kuigi askees on universaalne nähtus, on see mõnes usundis rohkem esil kui teistes: nt klassikaline džainism, varajane ja Tii-beti budism, varakristlus ja mitu hinduistlikku voolu on väga askeetlikud, samas kui konfutsianismis, šintoismis, zoroastrismis ja Iisraeli religioonis on askees vähem oluline (Kaelber 2005: 528).

Askeesi Mesopotaamia kristluse-eelses kiilkirjatraditsioonis on seni vähe uuritud. Simo Parpola (1997: xvi) on leidnud viiteid asketismile Uus-Assüüria ajast pärinevatest prohvetlikest endetekstidest, milles väljendati jumalanna Ištari kultusega seostuvat äärmuslikku askeesi ja lihasuretust, mis põimituna nutmise ja muude ekstaatiliste tehnikatega võis viia muudetud teadvusseisundite, nägemuste ja inspireeritud ettekuulutusteni. Parpola mainib ka asketismile ja gnostitsismile omast (enese)kastratsiooni, millele ta leiab paralleele kiilkirjatekstidest, sh müüdist *Erra ja Išum* ning *Gilgameši eeposest* (samas: xcvi–xcvii).

Ka Amar Annus on *Gilgamešis* näinud seoseid asketismiga. Näiteks ülaltoodud kirjakoha (tahvel X, read 250–259) põhjal, milles on kirjeldatud Gilgameši unetut rändamist Uta-napišti juurde, näeb ta seoseid Süüria ränduraskeetide reisidega ning oletab selle põhjal templitega seotud askeetlike rändurite olemasolu muistses Mesopotaamias (Annus 2018: 522).⁴⁴ Ülaltoodud va-gasse unetusse puutuvates Mesopotaamia näidetes — nende tekstide seost asketismiga pole siinkirjutajale teadaolevalt varem teaduskirjanduses mainitud — aga pole tegu mitte rändavate vaga-

⁴⁴ Amar Annus näeb askeetlikke jooni ka Enkidu tegelaskujus, kes nagu varajase monastilise liikumise esindajadki elab metsikus looduses, sõbrustab loomadega ja sööb rohtu (2018: 522–523). Lisaks osutab Annus (samas: 521) asketismiga seoses ka ridadele Gilgameši veeuputusloost, milles Ea kannustab Uta-napištit rikkusi hülgama ning elu otsima (tahvel XI, read 23–27). Tzvi Abusch ja Emily West on näidanud, et *Gilgameši eeposes* leiduv lugu sellest, kuidas metsmees Enkidu kurtisaani abiga tsiviliseeriti, jõudis juba varakult Indiasse ning liideti lõpuks *Mahābhārata* eeposesse, kus see on lähedalt seotud ühe teise looga hirve kuju võtnud askeedist (Abusch, West 2014).

meestega, vaid pigem templis palvetajatega (v.a Ur-Namma, kes viibib manalas).

Unetus oli oluline praktika Süüria ja Mesopotaamia hilis-antiigi kristlikus askeesis, mille üks silmapaistvamaid uurijaid oli Tartu Ülikooli usuteaduskonna vilistlane Arthur Võõbus (1909–1988), kes põgenes 1944. aastal Eestist ja tegutses hiljem Ameerika Ühendriikides. Süüria ja Mesopotaamia kristlikus traditsioonis leidub hulk teateid munkade vabatahtliku unetuse tihti grotesksete väljendusviiside kohta, nt magati istudes, põlvitades, kõie otsas rippudes või seina külge kinnitatuna (Võõbus 1960: 264–265). Varajased askeetlikud pühamed, nende hulgas näiteks Süüria sambapühakud, veetsid pikki magamata perioode palvetades ja psalme lauldes; nad keeldusid kuni väga kõrge eani pikali heitmast ning magasid püstijalu (Browning 2001: 120). Esimeseks sambapühakuks peetakse traditsiooniliselt Simeon Stylistest (u 390–459 m.a.j), ent juba Assüüria päritolu eelkristlik Kreeka autor Lukianos (125–180 m.a.j) jutustab oma teoses *De Dea Syria* seitsmeks päevaks Dionysuse kultusega seostatava fallosekujulise samba otsa ronivast pühakust Hierapolise linnas. Selle pühaku unetusharjumuste kohta ütleb Lukianos, et too ei maga mitte kunagi, aga kui uni temast siiski võitu saaks, roniks üles skorpion, kes ta ärataks ning teda halvasti kohtleks, mis oleks talle karistuseks uinumise eest; Lukianos lisab, et ärkvelpüsimisele aitas tema arvates kõvasti kaasa hirm samba otsast alla kukkuda (Lightfoot 2003: 269).

Ka Egiptuses tegutsenud kristlikke nn kõrbeisasid ülistati selle eest, et nad mitte kunagi ei maganud (Smith 2005: 8441). Näiteks Palladiuse (363/364 – u 430 m.a.j) teose *Historia Lausiaca* II peatükis pajatab autor oma kunagisest õpetajast kõrbeaskeet Dorotheusest, kelle viljeletav karm askees osutus ka endise õpilase jaoks liiga rängaks. Dorotheuse eluviise järgides murdus Palladius üsna kiiresti nii emotsionaalselt kui ka füüsiliselt ning naasis oma eelmise õpetaja, asketismi leebemat versiooni harrastanud Isidoruse juurde Aleksandriasse (Katos 2011: 13). Dorotheuse unetusaskeesi viisi kohta ütleb Palladius, et ta ei näinud teda kunagi jalgu matil või voodil välja sirutamas ning magamas; selle asemel punus too palmilehtedest kõisi, et endale elatist han-

kida (Meyer 1964: 33). Dorotheuse pikemaajaliste jüngrite käest kuulis Palladius, et õpetaja ei olnud mitte kunagi tahtlikult uinunud ja ainult töötades või süües sai uni temast mõnikord võitu, ta jäi magama ja söömaaja ajal uinudes pudenes tema suust toitu (samas). Ka tuntuima kõrbeisa püha Antoniusse kohta kirjutatakse tema biograaf püha Athanasius teose *Vita Antonii* VII peatükis, et Antonius veetis tihti terveid öid ärkvel olles, pälvides sellega kaaslaste imetluse (Meyer 1950: 25).

Peale unetuse kuulus nii hilisantiigi kristlike askeetide kui ka Mesopotaamia vagade unetute repertuaari nutmine ja leinamine, mida mainitakse ka ülaltoodud Mesopotaamia-näidetes. Paastu, mis oli kristlike askeetide praktikas tähtsal kohal, on Mesopotaamia näidetes vähem mainitud.⁴⁵ Ilmselt ei ole võimalik väita, et märksa hilisemal kristlike askeetide unetusetraditsioonil oleks otsene seos Ur-Namma, Sin-iddinami, Nebukadnetsari ja hümnide anonüümsete vagade unetusega või et hilisantiigi askeetid oleksid olnud tuttavad kiilkirjatekstides väljendatud unetusepraktikaga. Selge on siiski see, et unetus kui religioosne praktika oli Lähis-Ida regioonile laiemalt omane.

Núria M. Farré-i-Barril, kes on uurinud unepuudust kui askeetlikku praktikat, on selle kohta kirjutanud (2012: 232–233):

Unepuuduse suhe mingi kogemuse või “tajuga” üleloomulikust sfäärist on hästi kindlaks tehtud paljudes religioossetes traditsioonides. [...] Peale selle, et tegu on enesesuretuspraktikaga, mis on selles mõttes sarnane teiste askeetlike tavadega nagu paast või karskus, nähti unepuudust paljude selle religioossete harrastajate poolt kui jumalatega *lävimise* viisi. Hallutsinatoorseid kogemusi ärkveloleku ajal tõlgendati vabalt kui jumalikke nägemusi. [...] Samamoodi näevad religioossed tõlgendajad kognitiivsetes düsfunktsioonides, näiteks mälukaotuses, mida unepuudus kipub tekitama, märke intellektuaalsest lunastusest ja mentaalsest puhastumisest, mis viivad lähemale jumalikule seisundile.

⁴⁵Sin-iddinami tekstis on küll sedastatud, et nimategelane ei söö, aga selle põhjuseks võib olla ka haigusest tingitud suutmatus toituda või see, et tema teenijad olid kuninga hooletusse jättnud.

Selle tsitaadi valguses võib mõlemat Lähis-Idast pärinevat unetusetüüpi — kiilkirjatekstide vaga unetust ja hilisantiigi kristlikku askeesi — laiemalt tõlgendada kui püüet saavutada muudetud teadvus seisundit, mille eesmärk on luua ühendus üleloomuliku sfääri ehk jumala(te)ga.

“ÕIGETE KANNATAJATE” UNETUS

Lähedases suguluses vaga unetuse motiiviga on kirjanduslik *topos* nn õigest kannatajast (ingl k *pious* või *righteous sufferer*, sks k *der leidende Gerechte*).⁴⁶ Selle määratluse on tänapäeva uurijad kasutusele võtnud arvukate Vana-Lähis-Ida kirjandus-tekstide kohta, milles leidub rööpjooni Vana Testamendi Iiobi-raamatuga.⁴⁷ Need Vana-Lähis-Ida tekstid on vormiliselt tihti kas poeetilised monoloogid või dialoogid ning mõni neist sisaldab Iiobi raamatu moodi ka raamjutustust. Tekste ühendab Iiobi raamatuga ka vähemalt pealispindselt sarnane kannatusmotiivistik ja mõni muu kokkulangevus: näiteks on neis tekstides tihti jumal või jumalad kannatajate peale vihastanud ning neid mitmesuguste füüsiliste ja sotsiaalsete vaevustega karistanud, tihti vaevatute enda jaoks ebaselgetel põhjustel.

Oluline erinevus Iiobi raamatust on see, et kuigi Mesopotaamia kannatajad ei saa tihtipeale küll päris täpselt aru, mille eest neid karistati, ei kaitse nad kunagi sedavõrd raevukalt oma õigust ega süüdistada jumalat ülekohtus, nagu seda tegi piibli Iiob. Iiobi-eelsed kannatajad ei välista võimalust, et nad võivad teadmatusest olla mõne üleastumise siiski toime pannud. Seetõttu ei ole “õige kannataja” nimetus nende Iiobi-eelsete vaevlejate kohta päris õigustatud. Mesopotaamia kannatajate abinõu kannatustest pääsemiseks on iobliku trotsi asemel külluslike ohvrite toomine

⁴⁶Ka eelmises alapeatükis käsitletud anonüümset Marduki-palvet võib pidada “õige kannataja” tekstiks.

⁴⁷Värskeimat põhjalikku käsitlust Iiobi raamatust varasema Lähis-Ida kirjandus- ja usundiloolise traditsiooni kontekstis vt Uehlinger 2007.

jumalatele, rituaalse puhtuse pidamine ning väsimatu palvetamine (vrd eelmise alapeatüki vagasid unetuid).

Mõnes Iiobi-eelses “õige kannataja” tekstis mainitakse muude kannatuste hulgas ka unetust. Ühte neist tekstidest tuntakse nime all *Hümn Mardukile Ugaritist* (eesti k vt Johandi 2021). See lühike hümn on kirja pandud küll akadi keeles, kuid pärineb Mesopotaamia asemel hoopis muistsest Ugariti kaubalinnast Vahemere rannikult tänapäeva Süüria aladelt. Teksti keeleliste iseärasuste tõttu võibki arvata, et autori emakeel ei olnud akadi keel, vaid Ugaritis käibel olnud ja läänesemiidi keelte hulka kuuluv ugariti keel. Teiselt poolt kuulub see tekst siiski selgelt Mesopotaamia traditsiooni juba sel põhjusel, et hümnii adressaat Marduk ei olnud Ugariti panteonis olulisel kohal. Teiste hädade hulgas (mingi täpselt määratlemata haigus, luupainajad, isupuu-dus) kaebab selle teksti kannataja ka teda piinava unetuse üle.⁴⁸

19'. Öösel uni ei haaranud mind,

20'. olin unetu kogu mu öö (Cohen 2013: 166).

Ka tekst, mida tuntakse nime all *Palve Mardukile nr 1*, on, nagu nimigi ütleb, pühendatud just Mardukile. Selle teksti varaseim manuskript pärineb Vana-Babüloonia perioodist ning võimalik, et Sippari linnast Lõuna-Mesopotaamias (George, Taniguchi 2019: 5). Ka siin heitleb kannataja unetusega, mis esineb koos muude vaevustega.⁴⁹

125. Haigus, *dehu*-haigus, kananahk ja unetus

126. on tema peale pidevalt kurnatust ja soigumist valanud.

127. Kartus, paanika, hirm ja õud

128. on talle saadetud ja tema iha eemaldanud.

129. Ta on näinud oma vaevu ja itkeb sellest sulle.

130. Tema meel lõõmab ja ta *igatseb sinu järele*.

⁴⁸Ugariti Marduki-hümnil on ühisosa ühe tuntuma Mesopotaamia poeemiga, mis kannab teose esimese rea järgi nime *Ludlul bēl nēmeqi* (eesti k vt Annus, Lenzi 2011). Unetusest selles otsesõnu juttu ei ole.

⁴⁹Peale tõlgitud ridades ära toodud hädade on mainitud ka nt isutust, halvatust, väsimust.

- 131. Pisarad voolavad nagu laseks ta uduvihmal alla langeda,
- 132. ta nutab ja itkeb nagu aher naine.
- 133. Nagu leinaja ta kaebelaulul kajada laseb.
- 134. Oma unetusest ta räägib oma kaebuses (Oshima 2011: 164).

Järgnevates ridades pihib kannataja Mardukile minavormis, et ta on sooritanud kõik mõeldavad patud. Seejärel haarab jutujärje keegi teine isik — võimalik, et preester —, kes ridades 146–160 lausub kannataja eest eestpalve, milles muu hulgas palub jumalal vabastada kannatanu *dehu*-haigusest ja unetusest:

- 149. Vaata tema valulikku käitumist,
- 150. rahunegu su süda, halasta ta peale!
- 151. Võta ta käed, vabasta ta süüst!
- 152. Eemalda *dehu*(-haigus) ja unetus ta pealt! (Oshima 2011: 166).

See, et neis kahes tekstis on unetus tihedalt seotud mitmesuguste haigustega, näitab, et seda tüüpi unetus ei kuulu tõenäoliselt artikli alguses esitatud diagnostiliste kriteeriumide hulka, sest punkti H järgi loetelus (vt ülal) ei ole “patsiendi” kaebuste põhjuseks neis kahes tekstis mitte unetus, vaid pigem meditsiinilised seisundid.

Unetusega heitleb ka Vana Testamendi Iiobi-raamatu nimi-tegelane, Lähis-Ida “õige kannataja” *par excellence*. Iiobi raamatu dialoogidest koosnev poeetiline osa, mis järgneb sissejuhatavale raamjutustusele, algab teose kolmandast peatükist. Teost avavast proosalooost selguvad Iiobit tabanud kohutavad õnnetused: ta jääb ilma varast, tema kümme last hukuvad majavaringus ning ta keha kattub õõvastavate paisetega. Kõik need saatuselõigid tabavad Iiobit põhjusel, et saatan mahitab jumalat täiuslikult “õiget” Iiobit proovile panema. Kolmanda peatüki moodustab Iiobi nn avakaebus, milles teda tabanud nuhtlustest šokeeritud ning igasuguse lootuse ja eluisu kaotanud Iiob neab oma sündimise päeva ja ööd ning arutleb ka teiste omasuguste õnnetute elu mõtetuse üle. Peatüki viimases, Iiobi kõnevooru lõpetavas 26. salmis kurdab nimitegelane (Nõmmik 2013: 38):

ma ei leia kergendust ja ma ei ole rahus,
ja ma ei saa puhkust — juba tuleb värisemine.

Võtme 26. salmi tähenduse avamiseks leiab sama peatüki 13. salmist, milles Iiob sõnab: “Aga nüüd heidan pikali ja olen rahus, / magan, siis saan puhkust” (Nõmmik 2013: 37). Seda salmi, mis esitatakse täieliku emotsionaalse madalseisu kontekstis (salmid 1–12), ei ole võimalik tõlgendada teisiti kui nõnda, et pikali heitmine, rahus olemine, magamine ja puhkus on kõik sarnase tähendusväljaga eufemistlikud ütlused suremise kohta (vrd alapeatükki “Uni ja surm” ülal).⁵⁰ 26. salm, mis kordab samatähenduslikke väljendeid eituse kaudu, tähendab seega “surmaunetust” ehk seda, et Iiob on endiselt elus, kuigi igatseb kogu hingest surra. Värisemist võib tõlgendada äärmusliku pingeseisundi väljendusena.

Kahes järgmises tekstinäites on Iiobi unetus seotud füüsiliste haigustega. Ii 7:3–4 kirjeldab, kuidas Iiob rähkleb kuni hommikuni magamatuna oma asemel. Rähklemise põhjuseks on ilmselt vaglad, kes tema haavanditesse on elama asunud (salm 5). Kuuendast salmist selgub, et Iiobi päevad mööduvad kiiresti ning ta ootab peatselt saabuvat lootuse otsa ehk surma (Nõmmik 2013: 45):

3. nii sain asjatute kuude omanikuks
ja vaeva ööd said mulle osaks.
4. Kui pikali heitsin, siis ütlesin:
“Millal tõusen?” Ja ‘alati õhtuti’,
siis küllastusin rahutusest kuni aoni.
5. Rõivastus mu ihu tõugu ja põrmu koorikuga,
mu nahk rahunes ja hääbus (?).
6. Mu päevad on kiiremad värtnast
ja lõppevad lootuse otsaga.

Järgmises näites on ilmselt kirjeldatud Iiobi vaevlemist öise luuvalu küüsis (Ii 30:17, Nõmmik 2013: 96):

⁵⁰Und ja surma on seostatud ka salmis Ii 14:12.

öösel puuritakse mu luid mu seest,
ja mis mind närib, ei heida puhkama.

Kuigi Iiobi enda unetust ei ole siin otsesõnu mainitud, võib oletada, et samuti, nagu ei puhka siin kannatuse põhjustaja ehk kondivalu, ei saa seetõttu magada ka Iiob ise. Nii nagu varasemas Lähis-Idas (vrd Marduki hümnid ülal), on ka Iiobi raamatus kannataja unetus kontseptuaalselt seotud haigustega.⁵¹

LÕPETUSEKS

Artiklis esitatud tekstinäited ja neid saatev arutelu osutavad, et unetus oli muistses Mesopotaamias tähtis ja rohkesti kasutatud mütoloogiline motiiv, mis püsis müütide, eeposte, hümni, palvete ja muud tüüpi tekstide ülestähendajate tähelepanu keskpunktis aastatuhandeid. Näiteks tõenäoliselt väga laialt tuntud motiivi käratsemisest häiritud jumalate unetusest kasutasid tekstide kirjanikud üha uuesti ning mugandasid seda vastavalt oma eesmärkidele, mis aastasadade jooksul muutusid. Nii pani selle kasutamine eri aegade tekstides aluse sedavõrd erinevatele sündmustele nagu veeuputus ja inimeste loomine (*Atra-ḫasis*), uue võimsa jumala esiletõus ja maailma loomine (*Enūma eliš*), sõja ja katku puhkemine (*Erra ja Išum*) kui ka väikelapse unele suigutamine (beebi-loits).

Nagu tänapäeval, nii omistati ka Mesopotaamia tekstides unetusele kui nähtusele enamasti negatiivne tähendus (nt unetusest raevunud jumalad, kangelase Gilgameši depressiivne unetus, demonite ja surnuvaimude ähvardav unetus, unetus kui karistus patustajatele). Siiski leidub ka mitut liiki plussmärgiga unetust. Näiteks valvavad unetud jumalad inimeste heaolu järele neid kaitstes ja valgustades (nt astraaljumalused, Nuska) või magamast virgudes neile appi tõtates (jumal Enlil liturgiliste kaebelaulude žanris). Pigem positiivseks nähtuseks võib pidada ka nn vaga unetust, mida eri aegadel on viljelnud mitu Mesopotaamia kuningat,

⁵¹ John E. Hartley (1988: 145) on Iiobi raamatust leidnud järgmised nimega haigusega seotud kehalised komplikatsioonid: palavik, unetus, deliirium, nahapaised ja vaglad nahahaavandid.

kes nii nagu hilisemad askeetlikud praktikud proovisid magamatuse abil saavutada teadvust muutvat seisundit, mis pidi kasuks tulema jumalatega suhtlemisel.

Artiklis äratoodud muistse Mesopotaamia mütoloogilise materjali paralleelid tänapäeva unemeditsiini ja psühhiaatria seisukohtadega viivad järelduseni, et muistsed mesopotaamlased olid une ja unetusega seotud nähtuste ja seaduspärasuste tähelepanelikud jälgijad. Argielust tehtud täheldusi unetuse kohta projitseeriti müütidesse ja müüdidipudemettesse, milles inimühiskonnas vaadeldavaid unetusetüüpe omistati muu hulgas ka jumalatele, keda Mesopotaamias kujutati põhiliselt inimesesarnasena.

Viimaks võib tõdeda, et unetus on ainult üks aja- ja kultuuriülene nähtus paljude hulgast, mida on võimalik väga mahukale kiilkirjalisele tekstivaramule tuginedes põhjalikult uurida. Juba üsna pealiskaudsel allikatega tutvumisel jääb mulje, et ainst jätkuks vähemalt üheks, kuid võib-olla ka mitmeks mahukaks raamatuks. Kiilkirjatekstidest pärinev teadmine ei ulatu küll pahatihti erialateadlastest assürioloogide mõnikord üsna hermeetilisest tegevusruumist väljapoole, ent võiks loodetavasti ka laiemale lugejaskonnale huvi pakkuda ning luua seoseid eri valdkondade vahel.

Uurimistööd on rahastanud Eesti Teadusagentuur (PRG938).

Kirjandus

- A b u s c h, Tzvi 2015. *The Anti-witchcraft Series Maqlû: A Student Edition and Selected Commentary*. (State Archives of Assyria Cuneiform Texts 11.) Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project
- A b u s c h, Tzvi, Emily West 2014. The Tale of the Wild Man and the Courtesan in India and Mesopotamia: The Seductions of Ṛśyaśṛnga in the Mahābhārata and Enkidu in the Epic of Gilgamesh. — Markham J. Geller (ed.). *Melammu: The Ancient World in an Age of Globalization*. (Max Planck Research Library for the History and Development of Knowledge Proceedings 7; Melammu Proceedings 6.) Edition Open Access, pp. 69–109

- Alloy, Lauren B., Denise LaBelle, Elaine Bolland, Kim Goldstein, Abigail Jenkins, Benjamine Shapero, Shmirit K. Black, Olga Obratzova 2016. Depressive and Bipolar Disorders. — James E. Maddux, Barbara A. Winstead (eds.). *Psychopathology: Foundations for a Contemporary Understanding*. Fourth Edition. New York — London: Routledge, pp. 182–217
- Annus, Amar 2005. Babüloonia loomiseepos. — Amar Annus (koost.). *Muinasaja kirjanduse antoloogia*. (Varraku väikeste kirjandusantoloogiate sari.) Tlk Amar Annus, Michael Heltzer, Kalle Kasemaa, Uku Masing, Jaan Puhvel, Vladimir Sazonov, Sven-Erik Soosaar, Sergei Stadnikov, Raul Veede. Tallinn: Varrak, lk 137–162
- Annus, Amar 2010. *Gilgameši eepos*. (Bibliotheca antiqua.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Annus, Amar 2017. *Muistse Mesopotaamia nõidustekstid*. (Bibliotheca antiqua.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Annus, Amar 2018. Asceticism in Ancient Mesopotamia and Syria: A Study of Autism in Antiquity. — Sebastian Fink, Robert Rollinger (eds.). *Conceptualizing Past, Present and Future: Proceedings of the Ninth Symposium of the Melammu Project Held in Helsinki/Tartu May 18–24, 2015*. (Melammu symposia.) Münster: Ugarit-Verlag, pp. 521–539
- Annus, Amar, Alan Lenzi 2011. Poem õiglasest kannatajast (*Ludlul bēl nēmeqī*). — *Akadeemia*, nr 4, lk 631–651
- Batto, Bernard F. 1987. The Sleeping God: An Ancient Near Eastern Motif of Divine Sovereignty. — *Biblica*, Vol. 68, No. 2, pp. 153–177
- Brisch, Nicole M. 2007. *Tradition and the Poetics of Innovation: Sumerian Court Literature of the Larsa Dynasty (c. 2003–1763 BCE)*. (Alter Orient und Altes Testament 339.) Münster: Ugarit-Verlag
- Browning, Robert 2001. The ‘Low Level’ Saints Life in the Early Byzantine World. — Sergei Hackel (ed.). *The Byzantine Saint*. Crestwood, N.Y.: St. Vladimir’s Seminary Press, pp. 117–128
- CAD 1964 = *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 1, A, part 1. Adolf Leo Oppenheim, Erica Reiner (eds.). Chicago: The Oriental Institute; Glückstadt: J. J. Augustin Verlagsbuchhandlung
- Cagni, Luigi 1969. *L’epopea di Erra*. (Studi Semitici 34.) Rome: Istituto di Studi del Vicino Oriente, Università di Roma

- Ceccarelli, Manuel 2016. *Enki und Ninmah: Eine mythische Erzählung in sumerischer Sprache*. (Orientalische Religionen in der Antike 16.) Tübingen: Mohr Siebeck
- Civil, Miguel 1993. On Mesopotamian Jails and Their Lady Warden. — Mark E. Cohen, Daniel C. Snell, David B. Weisberg (eds.). *The Tablet and the Scroll: Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*. Bethesda, Md.: CDL Press, pp. 72–78
- Clifford, Richard J. 1994. *Creation Accounts in the Ancient Near East and in the Bible*. (The Catholic Biblical Quarterly Monograph Series 26.) Washington, DC: The Catholic Biblical Association of America
- Cohen, Andrew C. 2005. *Death Rituals, Ideology, and the Development of Early Mesopotamian Kingship: Toward a New Understanding of Iraq's Royal Cemetery of Ur*. (Ancient Magic and Divination 7.) Leiden: Brill Academic Publishers
- Cohen, Mark E. 1981. *Sumerian Hymnology: The Eršemma*. (Hebrew Union College Annual Supplements 2.) Cincinnati: Hebrew Union College
- Cohen, Mark E. 1988. *The Canonical Lamentations of Ancient Mesopotamia*. Vol. I. Potomac, Md.: Capital Decisions Ltd.
- Cohen, Yoram 2013. *Wisdom from the Late Bronze Age*. (Writings from the Ancient World 29.) Atlanta: Society of Biblical Literature
- DSM 5 = Black, Donald W., Jon E. Grant 2014. *DSM-5TM Guidebook: The Essential Companion to the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Fifth Edition. Washington, DC. — London: American Psychiatric Publishing
- Farber, Walter 1989. *Schlaf, Kindchen, schlaf!: Mesopotamische Baby-Beschwörungen und -Rituale*. (Mesopotamian Civilizations 2.) Winona Lake: Eisenbrauns
- Farré-i-Barril, Núria M. 2012. Sleep Deprivation: Asceticism, Religious Experience and Neurological Quandaries. — David Cave, Rebecca Sachs Norris (eds.). *Religion and the Body: Modern Science and the Construction of Religious Meaning*. (Numen Book Series 138.) Leiden—Boston: Brill, pp. 217–234
- Flückiger-Hawker, Esther 1999. *Urnamma of Ur in Sumerian Literary Tradition*. (Orbis Biblicus et Orientalis 166.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Foster, Benjamin R. 2005. *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. 3rd ed. Bethesda, Md.: CDL Press

- G a b b a y, Uri 2014. *Pacifying the Hearts of the Gods: Sumerian Emesal Prayers of the First Millennium BC*. (Heidelberger Emesal Studien 1.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
- G a d i e, Andrew, Meredith S h a f t o, Yue L e n g, Rogier A. K i e v i t 2017. How are Age-Related Differences in Sleep Quality Associated with Health Outcomes?: An Epidemiological Investigation in a UK Cohort of 2406 Adults. — *British Medical Journal*, Vol. 7: e014920. doi:10.1136/bmjopen-2016-014920
- G e l l e r, Markham J. 2016. *Healing Magic and Evil Demons: Canonical Udug-hul Incantations*. (Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen 8.) Boston—Berlin: De Gruyter
- G e o r g e, Andrew R. 2003. *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Oxford: Oxford University Press
- G e o r g e, Andrew R., Junko T a n i g u c h i (eds.) 2019. *Cuneiform Texts from the Folios of W. G. Lambert, Part One*. (Mesopotamian Civilizations 24.) University Park, Pennsylvania: Eisenbrauns
- G i l m a n, Stephen E., Ewa S u c h a, Mila K i n g s b u r y, Nicholas J. H o r t o n, Jane M. M u r p h y, Ian C o l m a n 2017. Depression and mortality in a longitudinal study: 1952–2011. — *Canadian Medical Association Journal*, October 23, 189, E1304–10. doi: 10.1503/cmaj.170125
- G l a s s n e r, Jean-Jacques 2004. *Mesopotamian Chronicles*. (Writings from the Ancient World 19.) Ed. by Benjamin R. Foster. Atlanta: Society of Biblical Literature
- G r a y s o n, Albert Kirk 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles*. (Texts from Cuneiform Sources 5.) Locust Valley, NY: J. J. Augustin Publisher
- G u i n a n, Ann K. 2009–2011. Schlaf. — Michael P. Streck (ed.). *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 12. Berlin: Walter de Gruyter, S. 195–202
- H a l l o, William W. 1976. The Royal Correspondence of Larsa: A Sumerian Prototype for the Prayer of Hezekiah?. — Barry L. Eichler (ed.). *Kramer Anniversary Volume: Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer*. (Alter Orient und Altes Testament 25.) Kevelaer — Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker/Neukirchener, pp. 209–224
- H a r r i s, Rivkah 2000. *Gender and Aging in Mesopotamia: The Gilgamesh Epic and Other Ancient Literature*. Norman: University of Oklahoma Press

- Hartley, John E. 1988. *The Book of Job*. (The New International Commentary on the Old Testament.) Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans Publishing Company
- Harvey, Allison G., Kathleen Stinson, Katriina L. Whitaker, Damian Moskovitz, Harvinder Virk 2008. The Subjective Meaning of Sleep Quality: A Comparison of Individuals with and without Insomnia. — *Sleep*, Vol. 31, No. 3, pp. 383–393
- Hempel, Wolfgang 1986. The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts. — *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 38, No. 2, pp. 127–151
- Johandi, Andreas 2016. The Motif of Divine Abandonment in Some Mesopotamian Texts Featuring the God Marduk. — Thomas R. Kämmerer, Mait Kõiv, Vladimir Sazonov (eds.). *Kings, Gods and People: Establishing Monarchies in the Ancient World*. (Alter Orient und Altes Testament 390/4; Acta antiqua Mediterranea et Orientalia 4.) Münster: Ugarit-Verlag, pp. 135–186
- Johandi, Andreas 2021. Hümn Mardukile Ugaritist: Killuke Vana-Lähis-Ida nn Iiobi kirjandust. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 3–17
- Kaehler, Walter O. 2005. Asceticism. — Lindsay Jones (ed.). *Encyclopedia of Religion*. Second Edition. Vol. 1. Farmington Hills, MI: Macmillan Reference USA, pp. 526–530
- Katos, Demetrios S. 2011. *Palladius of Helenopolis: The Origenist Advocate*. (The Oxford Early Christian Studies.) Oxford: Oxford University Press
- Katz, Dina 2003. *The Image of the Netherworld in the Sumerian Sources*. Bethesda, MD: CDL Press
- Kramer, Samuel N. 1971. u₅-a a-ù-a: A Sumerian Lullaby. — *Studi in onore di Edoardo Volterra*. (Pubblicazioni della Facoltà di giurisprudenza dell'Università di Roma.) Vol. 6. Milano: Giuffrè, p. 191–201
- Kramer, Samuel N. 1991. The Death of Ur-Nammu. — Masao Mori, Hideo Ogawa, Mamoru Yoshikawa (eds.). *Near Eastern Studies: Dedicated to H.I.H. Prince Takahito Mikasa on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday*. (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan.) Wiesbaden: Otto Harrassowitz, pp. 193–214
- Kübler-Ross, Elisabeth 1969. *On Death and Dying*. New York: The Macmillan Company
- Lambert, Wilfred G. 1960. *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford: Oxford University Press

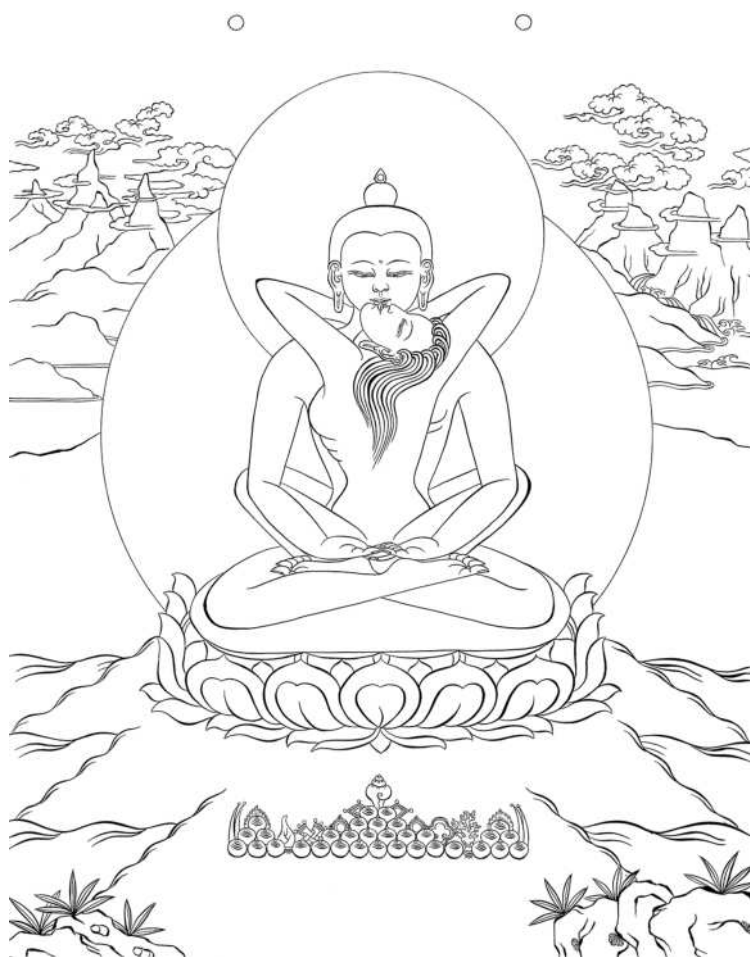
- L a m b e r t, Wilfred G. 1991. Another Trick of Enki ?. — Dominique Charpin, Francis Joannès (eds.). *Marchands, diplomates et empe- reurs : Études sur la civilisation Mésopotamienne offertes à Paul Garelli*. Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, p. 415–420
- L a m b e r t, Wilfred G., Alan R. M i l l a r d 1969. *Atra-ḫasīs: The Babylonian Story of the Flood*. Oxford: Clarendon Press
- L i g h t f o o t, Jane L. (ed., transl.) 2003. *Lucian: On the Syrian God- dess*. Oxford: Oxford University Press
- L i t k e, Richard K. 1998. *A Reconstruction of the Assyro-Babylonian God-lists, An: ^dA-nu-um and An: Anu šá Amēli*. (Texts from the Babylonian Collection 3.) New Haven: Yale Babylonian Collection
- L u y s t e r, Faith S. 2013. Sleep and Health. — Marc D. Gellman, J. Rick Turner (eds.). *Encyclopedia of Behavioral Medicine*. New York: Springer Science+Business Media, pp. 1799–1802
- M a c h i n i s t, Peter 2014. Anthropomorphism in Mesopotamian Religion. — Andreas Wagner (Hrsg.). *Göttliche Körper — Göttliche Gefühle: Was leisten anthropomorphe und anthropopathische Göt- terkonzepte im Alten Orient und im Alten Testament?* (Orbis Biblicus et Orientalis 270.) Fribourg—Göttingen: Academic Press / Vanden- hoeck & Ruprecht, S. 67–99
- M a y e r, Werner 1976. *Untersuchungen zur Formensprache der ba- bylonische “Gebetsbeschwörungen”*. (Studia Pohl: Series Maior 5.) Rome: Biblical Institute Press
- M c A l p i n e, Thomas H. 1987. *Sleep, Divine & Human in the Old Testament*. (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 38.) Sheffield: JSOT Press
- M e e k, Theophile J. 1920. Some Explanatory Lists and Gram- matical Texts. — *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale*, Vol. XVII, N. 2–4, p. 117–206
- M e y e r, Robert T. (transl.). 1950. *St. Athanasius: The Life of Saint Antony*. (Ancient Christian Writers: The Works of the Fathers in Translation 10.) New York, N.Y., Mahwah, N.J.: Newman Press
- M e y e r, Robert T. (transl.) 1964. *Palladius: The Lausiaca His- tory*. (Ancient Christian Writers: The Works of the Fathers in Trans- lation 34.) New York — Mahwah: Paulist Press
- M o r a n, William L. 2002. Atrahasis: The Babylonian Story of the Flood. — Ronald S. Hendel (ed.). *The Most Magic Word: Essays on Babylonian and Biblical Literature*. (The Catholic Biblical Quar- terly Monograph Series 35.) Washington, DC: The Catholic Biblical Association of America, pp. 33–45

- N õ m m i k, Urmas (tlk ja komm.) 2013. *Iiobi raamat*. (Piibel kontekstis 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- O s h i m a, Takayoshi 2011. *Babylonian Prayers to Marduk*. (Orientalische Religionen in der Antike 7.) Tübingen: Mohr Siebeck
- O s h i m a, Takayoshi 2014a. *Babylonian Poems of Pious Sufferers: Ludlul Bēl Nēmeqi and the Babylonian Theodicy*. (Orientalische Religionen in der Antike 14.) Tübingen: Mohr Siebeck
- O s h i m a, Takayoshi 2014b. “Let Us Sleep!”: The Motif of Disturbing Resting Deities in Cuneiform Texts. — *Studia Mesopotamica*, Bd. 1, S. 271–289
- P a r p o l a, Simo 1997. *Assyrian Prophecies*. (State Archives of Assyria 9.) Helsinki: Helsinki University Press
- P a r p o l a, Simo, Kazuko W a t a n a b e 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. (State Archives of Assyria 2.) Helsinki: Helsinki University Press
- P e t t i n a t o, Giovanni 1968. Die Bestrafung des Menschengeschlechts durch die Sintflut: Die erste Tafel des Atramḫasīs-Epos eröffnet eine neue Einsicht in die Motivation dieser Strafe. — *Orientalia: Nova Series*, Bd. 37, Nr. 2, S. 165–200
- R e h m, Lynn P., Alisha W a g n e r, Carolyn I v e n s - T y n d a l 2001. Mood Disorders: Unipolar and Bipolar. — Patricia B. Sutker, Henry E. Adams (eds.). *Comprehensive Handbook of Psychopathology*. Third Edition. New York: Kluwer Academic, Plenum Publishers, pp. 277–308
- R I M B 2 1995 = Frame, Grant. *Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Dominion (1157–612)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Babylonian Periods 2.) Toronto—Buffalo—London: University of Toronto Press
- R I M E 4 1990 = Frayne, Douglas R. *Old Babylonian Period (2003–1595)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 4.) Toronto—Buffalo—London: University of Toronto Press
- S a m e t, Nili 2020. Mesopotamian Wisdom. — Samuel L. Adams, Matthew J. Goff (eds.). *The Wiley Blackwell Companion to Wisdom Literature*. First Edition. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Ltd., pp. 328–348
- S a t e i a, Michael J. 2010. Introduction: History, Definition, and Epidemiology. — Michael J. Sateia, Daniel J. Buysse (eds.). *Insomnia: Diagnosis and Treatment*. London: Informa Healthcare, pp. 1–9

- Sazonov, Vladimir 2010. Mõningad märkused legendidest neetud Akkadi kuninga karistamisest. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 112–126
- Scurlock, JoAnn 1995. Death and the Afterlife in Ancient Mesopotamian Thought. — Jack M. Sasson *et al* (eds.). *Civilizations of the Ancient Near East*. Vol. 3. New York: Charles Scribner's Sons, pp. 1883–1893
- Siegel, Jerome M. 2013. Evolution of Sleep (Sleep Phylogeny). — Clete A. Kushida (ed.). *The Encyclopedia of Sleep*. Vol. 1. London: Academic Press, pp. 38–42
- Smith, Jonathan Z. 2005. Sleep. — Lindsay Jones (ed.). *Encyclopedia of Religion*. Second Edition. Vol. 12. Farmington Hills, MI: Macmillan Reference USA, pp. 8439–8442
- Steinkeller, Piotr 2005. Of Stars and Men: The Conceptual and Mythological Setup of Babylonian Extispicy. — Agustinus Gianto (ed.). *Biblical and Oriental Essays in Memory of William L. Moran*. (Biblica et orientalia 48.) Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico, pp. 11–47
- Streck, Michael P. 1998–2001. Nusku. — Dietz Otto Edzard (Hrsg.). *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 9. Berlin — New York: Walter de Gruyter, S. 629–633
- Sõõru, Erve, Tuuliki Hion, Marlit Veldi, Tiina Siilak, Merike Porosaar jt 2019. *Täiskasvanute unehäirete esmane diagnostika, Eesti ravijuhend RJ-G/28.1-2018*. Ravijuhendite nõukoda. Vt www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:410037
- Zaharna, Mia, Anil N. Rama, Toma A. Potti 2013. Diagnostic Algorithm for Insomnia. — Clete A. Kushida (ed.). *The Encyclopedia of Sleep*. Vol. 2. London: Academic Press, pp. 274–282
- Taylor, Daniel, Philip Gehrman, Natalie D. Dautovich, Kenneth L. Lichstein, Christina S. McCrae 2014. *Handbook of Insomnia*. London: Springer Healthcare
- Toorn, Karel van der 1996. *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*. (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 7.) Leiden: Brill
- Toorn, Karel van der 1999. Magic at the Cradle: A Reassessment. — Tzvi Abusch, Karel van der Toorn (eds.). *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*. (Ancient Magic and Divination 1.) Groningen: Styx Publications, pp. 139–147
- Uehlinger, Christoph 2007. Das Hiob-Buch im Kontext der altorientalischen Literatur- und Religionsgeschichte. — Thomas Krü-

- ger, Manfred Oeming, Konrad Schmid, Christoph Uehlinger (Hrsg.). *Das Buch Hiob und seine Interpretationen: Beiträge zum Hiob-Symposium auf dem Monte Verità vom 14.–19. August 2005*. (Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments 88.) Zürich: Theologischer Verlag Zürich, S. 97–163
- V õ õ b u s, Arthur 1960. *History of Asceticism in the Syrian Orient: A Contribution to the History of Culture in the Near East. II. Early Monasticism in Mesopotamia and Syria*. (Corpus scriptorium christianorum orientaliū 197.) Louvain: Secrétariat du CorpusSCO Waversebaan 49
- W a l t o n, John H., Victor H. M a t t h e w s, Mark W. C h a v a l a s 2000. *The IVP Bible Background Commentary: Old Testament*. Downers Grove, Ill.: IVP Academic
- W e t t e r, Thomas C., Elisabeth Z i l s, Stephany F u l d a 2008. Sleep and Psychiatric Disorders. — Harold R. Smith, Cynthia L. Comella, Birgit Högl (eds.). *Sleep Medicine*. New York: Cambridge University Press, pp. 170–185
- W i g g e r m a n n, Frans A. M. 1992. *Mesopotamian Protective Spirits: The Ritual Texts*. (Cuneiform Monographs 1.) Groningen: Styx Publications
- Y u e n, Kin Min 2013. Healthy Sleep. — Clete A. Kushida (ed.). *The Encyclopedia of Sleep*. Vol. 1. London: Academic Press, pp. 66–71

ANDREAS JOHANDI (1983) on lõpetanud Tartu Ülikooli bakalaureuseastme kirjanduse ja rahvaluule erialal 2008, religioonianthropoloogia magistriõppe 2012 ja religiooniuuringute doktoriõppe 2019, magistriraad 2012, doktorikraad 2019. TÜ usuteaduskonna kiilkirjatekstide spetsialist 2018, Lähis-Ida usundiloo nooremteadur 2018–2020, Lähis-Ida usundiloo teadur a-st 2020.

HELEN LOIT. Samantabhadra (2022)

LUULET

Stefan Markovski

Tõlkinud Jüri Talvet

KAS ME JÄTAME

Kas me jätame hüvasti
kui hetk on möödas,
kui rohi koltub õhupuudusest
nende vahel kes lähevad lahku
kui oled kusagil taamal
helistad mulle
ma unistan ja tuleb meelde teater
tulvil ihasid purskumise ootel
Hääletoonid millest immitseb
uue ja viimse hüvastijätku leitset
hõljuvad ja tõmbuvad kokku
jäävad mu kõrva sisse luku taha
Pole tarviski raukuse uksest sisse astuda
maiste tsirkuste tormidest pääsevad läbi
vaid need kes jäävad lava taha
Kulupäine võlur võtab korraks kübara peast
et maha istuda aga see kaob tal ära

**Велиме ли. — Не. Дофат. — Метафизика на Љубовта. —
Насмевката на сладоледдијата. — ХиперБог.
Avaldame autori loal.**

Kibedus eilsest
on suurem kui elu,
puhtam kui kirg, heledam kui nukrus
mida tunneb ingel kalmistupingil —
kui koidik põlenud rööpmetega sillana
uhab kuumust ja raskeid mõtteid
ühelt rannalt teisele
Linnud kannavad noka otsas laiali
musti põlenud südameid
laenatud öödest
mis eal ei lasku
me teedele
viili tolm tungib rongi
variseb koos sellega alla
ühes ja samas rütmis.

PÄRALEJÕUD.MATUS

Nostalgia on kärsitult otseteed
liigkõrgele kihutavate
lennukite ja välejalgade
päralejõudmatustõbi
Nõlvakul puudutab taevas
tuule juukseid
ja ümiseb talle hällilaulu
vahest ka mälestusi

kui ma võiksin öelda *tunnen sust puudust*
kes oskaks öelda millal su silmad
taas mu vaikusi paitavad

nähta.matust
märka.matust
tundest saavad tolmuwabad emotsioonid
emotsioonid — mille kisuvad katki kiired mis pole meie

soovin et võiksin sulle öelda *ma armastan sind*
vähemalt ühel määramatul
koletislik-hooletul silmapilgul
ja kui ma saaksin varjata
oma pisaraid tindis
roomates edasi selle öö piirituil maakaartidel
lendaksid sina koos kõhkleva koiduga mu selja taha

kui ma saaksin ütleksin sulle *ole tähelepanelik*
ja siis lõhkab
suur linn laseb õhku
kire ja priiuse kambrid

ARMASTUSE METAFÜÜSIKA

Vürtsika-sillerdava vikerkaare all
laevahukud tuules
Andromeda telgi all
ootab värav
mis läbi vastselt saabunute ihu
juhatab maale mida keegi
ei üritagi vallutada

Taevavahid lepivad kokku
et sinu inglil
on roosi maitse
kellegi langevad tiivad
saadavad tervitusi planeedile
mis õgib oma eostamata lapsi

kes kannatamatult ootavad surmapuudet
või su nina
ja su sõrmi
igatsemas
püha võrtsi,
jumalikku tolmu.

JÄÄTISEMÜÜJA NAERATUS

Vana jäätisemüüja naeratus platsil
tõuseb taas reisijate südamesse
kadunud tuule lõhna sajab lastele pähe
ja tilgutab neisse püha vett
suhkruvatipilvest
sealsamas ristitakse hulkuvaid koeri
porilompides
vana jäätisemüüja janune pilk ootab
et saaks juua taevast mille toob maa peale
igaühe ette kirju lipsuga võlur
pistab selle kübarasse
sinna jääb ka tühi paberileht
millele tänavasuupillid kirjutavad
abstraktse ekspressionismi
tolmuseid noote
roidunud suve varjualuse
ja arbuusi segu
Pragunenud esiküljega hoone
rõdu tagant
sööstab mööda lõikjooni
meid otsima viis-kuus pääsukest
ja juhuslikult nad kohtuvad taas
planeedi vastaspoolel

jäätisemüüja kükitab vanal puukastil
seirab iga piisa kukkumist purskkaevu
kella lühikese seieri tõntsi sammu
ja vihma mis peab sadama hakkama
täpselt kesklõuna ajal
ja peab valgeks ulmaks võõpama
õhu lähikonna aasalt
kus koerakari pääseb lahti
uhades tõlda piiritut-laia naeratust

HÜPERJUMAL

Metatarkuse kihelkond ja mu põikamine
tühja templisse mis saab oma tule
õhku täis ihadest ja läidab küünlad
mis kannavad õnnistust
läbi kuumpunava naeratuse, mu põsed
riivavad mu viha
millest paistab jumalate ärevust
tänavanäitlejad mängivad sõjatükke
ja vallutavad linna
turud taanduvad ääremaaks
müürid on südamik
kaelakeest rippuvad kahurid saadavad välja
kogupaugu lõhkamisväele toiduks
Suur Revolutsioon päästabki kohe valla
oma püütonirammu
uue hüpermaailma vundamendiks
kus kehi on rohkem ja vähem on kehi
mis pole õieti muu kui uued mürsud
mille abil elu püüab kehtestada oma võitu

sõda pole lõpp
Ma kordan: sõda pole hõlmamatu võimu lõppsiht
sõda on üksnes siinsamas kuskil lähedal
jumalate heasoovlik tööriist
kas või lindudelt pihta pandud
plastikust meenetena
vandetootusena optimistidele —
neile kes otsivad mahedas tuules hõljuvat
sooja muusikat, seda mille on puhtaks pesnud
suupillid, valgeks võõbanud värviga
mis praguneb lõhki isegi siis
kui on aeg olla üksi. . .

Põhja-Makedoonia kirjanik STEFAN MARKOVSKI (snd 1990. a Gevgelijas) õppis Skopje ülikoolis võrdlevat kirjandusteadust ja filosoofiat, seejärel kaitses sealsamas draamakunstide osakonnas magistrikraadi stsenaariumi erialal (2018). Praeguseks on ta mitmes žanris jõudnud silma paista nii kodumaal kui ka rahvusvaheliselt. Ta on avaldanud kolm romaani, kolm novellikogu, kuus luulekogu ja näidendi, lisaks filosoofilisi ja kirjandusteoreetilisi töid. Ta on ka tegutsenud Põhja-Makedoonia vanima kirjandusajakirja *Современост* peatoimetajana.

Siin tõlgitud luuletustest on “Kas me jätame” esmailmunud almanahhis *Kirjanduslikud elemendid* (Книжевни елементи 1; 2021), “Päralejõud.matus” valimikus *Meetiline karavan* (Метрички карван; 2019), “Armastuse metafüüsika” ja “HüperJumal” kogus *Hüperjumal* (Хипербог; Skopje, 2019) ning “Jäätisemüüja naeratus” kogus *Valge greifi kannul* (По трагата на белиот грифон; Skopje, 2018).

J. T.

MATEMAATIKA MATEMAATIKU JA FÜÜSIKU VAATEVINKLIST

Ernest William Hobson

Tõlkinud Matti Selg

Kui küsiksime ühelt keskmiselt haritud inimeselt (või isegi mõnelt selliselt, kes kuulub kultuursemasse klassi), mida ta peab matemaatika kui teaduse olemuseks ja mis eesmärk on tema arvates inimestel, kes seda harrastavad, kuuleksime arvatavasti mingit ebamäära vastust, milles kajastuks tema mulje, et matemaatika tegeleb rohkete sümbolite ja diagrammide abil mingisuguste enamikule inimestele täiesti arusaamatute arvutustega. Pole välistatud, et ta peaks veel vajalikuks lisada: need sümbolid ja diagrammid ei lähe tegelikult kellelegi korda, välja arvatud mõned vähesed, kel on seesuguste asjade vastu seletamatu huvi ning keda on õnnistatud mingite veidrate ja üleloomulike, ülejäänud inimestele üsna tarbetute vaimuannetega, mida temal endal pole ja — enamgi veel — milleta ta on igati õnnelik. Kui veidi peale käia, mõnaks meie sõber vististi, et on olemas valdkondi, näiteks aritmeetika ja mõõtmisteadus, mis on ülimalt kasulikud ja millest oleks nii mõnelgi otstarbel kindlasti vaja üht-teist teada, kuid vaevalt saab neid valdkondi matemaatikaga seostada, ning kõik muu huvitavat maailma väga vähe või üldse mitte. Kui peaks juhtuma, et ta on koolis pisut geomeetriat ja algebrat õppinud — mis on tõenäoline —, siis ütleks ta, et enamasti otsitakse esimesena

Mathematics, from the points of view of the Mathematician and of the Physicist. Cambridge: Cambridge University Press, 1912. Londoni Ülikooli Kolledži Matemaatika ja Füüsika Seltsis 1912. aastal peetud ettekanne.

nimetatud valdkonnas raskeid ja tüütuid tõestusi asjadele, mis on kas niigi selged või mõttetud, teises aga žongleeritakse ülimalt tülikal moel tähtedega, ilma et sel oleks mingit nähtavat eesmärki. Isegi kui saaksime oma küsimusele veidi vähem tahumatu vastuse, oleks see arvatavasti ikkagi suurelt jaolt ebaadekvaatne ega iseloomustaks matemaatikat kui teadust. Arusaamine matemaatilise mõtlemise ülesannetest on hämmastavalt ebamäärane ja napp niihästi teadusmaailmas üldiselt kui ka selliste erialade üliõpilaste seas, kus matemaatiline mõte on erakordselt tähtsat osa etendanud.

Seesugustes ringkondades kohtab väga sageli arvamust, et matemaatika ainus funktsioon on pakkuda vahendeid ükskõik milliste arvutuste sooritamiseks, mida peaks vaja minema mõne spetsiifilise eesmärgi saavutamiseks ühes või teises füüsikateaduse valdkonnas, olgu teoreetilises või rakenduslikus, ja et matemaatikal on neis niisiis võrdlemisi tagasihoidlik roll, üsna sarnane mõne mehaanilise tööriista omaga. Tegelikult on matemaatiline mõtlemine pakkunud väga palju enam kui lihtsalt arvutusmeetodeid; tal on olnud määrava tähtsusega roll mõistete moodustamises, millega füüsikateadused opereerivad; paljudel juhtudel on ta peale selle, kuidas arvutada, otsustanud ka seda, mida üldse oleks vaja arvutada; ta on andnud füüsikaliste vaatluste tulemusena tekkinud ebamäärastele ideedele täpse kuju, et need oleksid esitatavad mõõdetavate suuruste abil.

Enam või vähem otsesel kujul on matemaatiline mõtlemine imbunud kõigisse eluvaldkondadesse. Kui poodnik kaalub suhkrut, kasutab ta matemaatilisi arusaamu, mis on kinnistunud pikaajalise arengu tulemusena; tehes kandeid oma arveraamatusse, kasutab ta tähistusviisi, mis tõendab matemaatilise vormi tähtsust ökonoomse mõtlemise vahendina ja kehastab üht inimsoo suursaavutust. Insener, kes teeb vajalikke graafilisi arvutusi pinge kohta sillal, mida ta ehitab, peab rakendama matemaatilise mõtlemise kõrgklassi kuuluvaid mõisteid ja meetodeid. Filosoof, kes mõlgutab mõtteid ruumilistest ja ajalistest seostest, arvudest ja suurustest, mateerist ja liikumisest, teeb seda mõttesfäärides, kus piir tema enda valdkonna ja matemaatika vahel peaaegu puudub. Epistemoloog peab alati võtma matemaatilist teadmist kui

proovikivi, et selle abil kontrollida oma teooriaid teadmise olemusest. Viimase aja matemaatilise uurimistöö tulemused on esile kutsunud olulisi muutusi filosoofilise mõtte mitme valdkonna valitsevates vaadetes ja pole sugugi välistatud, arvan ma, et need muutused selsamal põhjusel jätkuvad ka tulevikus.

Matemaatiline mõtlemine on ühtaegu kõige laiahaardelisem ja kõige spetsialiseeritum vaimse tegevuse valdkond.

Matemaatilise mõtte päritolu ja põhjust, miks see on tunginud kõigisse teadusharudesse ja isegi igapäevaellu, pole vaja kaugelt otsida. Füüsiline maailm, milles me elame, avaldub meile ruumilise ulatusega objektide mitmekesisusena, kusjuures igal hetkel on nende ruumiliste seoste hulk lõputult suur ning aja kulgedes need ka pidevalt muutuvad. Esimesed matemaatilised operatsioonid — loendamine ja mõõtmine — tulenesid selles maailmas elavate inimeste praktilistest vajadustest ning viisid arvu ja geomeetrilise vormi mõiste kujunemiseni. Need matemaatilised mõisted ja nendega ümberkäimise meetodid tegid läbi järkjärgulise arengu, mis oli tihedalt seotud praktiliste püüetega mõista, liigitada, kirjeldada ja nii palju kui võimalik ka endale allutada tegelike kehade ruumilisi suhteid nii nende paigalseisus kui ka ajalisel muutumises. Mida lähemalt inimesed loodusnähtusi uurisid, algul praktilistel põhjustel, hiljem intellektuaalsest huvist, seda rohkem avastasid nad mõõdetavate tunnustega asju ja protsesse ning seda paremini õppisid nad kasutama oma arenevaid matemaatilisi protseduure ja mõisteid, et veel täpsemalt kirjeldada mitmesuguseid nähtustemaailma külgi. Kuid nagu mul loodetavasti õnnestub mõningase üksikasjalikkusega näidata, viib matemaatilise mõtte loomulik areng, mis sai alguse seotusest meelelise kogemuse ilmsete aspektidega ja füüsiliste vajaduste survele, selle väga kaugele mõttesfäärist, kus algelised aimdused ajast, ruumist ja materias moodustasid ainsa loodusteaduste ainese.

Matemaatika ei ole lihtsalt üks ainevald, mida uurib ja arendab kitsas ring spetsialiste; tal on oma roll ning enamasti tähtis ja vältimatu roll teistes teadusharudes; ja järelikult võetakse matemaatika suhtes mitmesuguseid hoiakuid olenevalt sellest, milline on matemaatika vahekord nende teiste teadusharudega. Olen valinud oma tänaõhtuse jutu teemaks võrdluse kahe viisi

vahel, kuidas mõistavad — ja peaksid mõistma — matemaatika olemust ja ülesandeid päris matemaatik ja füüsik. Kavatsen seda teemat arendada peamiselt võrreldes hoiakuid, mis olid ühest küljest omased õpetlastele, kes tegutsesid ammustel aegadel selle nimel, et matemaatika ja füüsika kui üha kasvavate ainevaldkondade areng jätkuks, ning teisest küljest neile teadlastele, kes tegutsesid selle nimel praegu; ent kui on nii (nagu see minu arvates on), et iga mis tahes eriala üliõpilane peaks kõigest hingest pürgima vaimsuse poole, milletaoline hingestab teadusuurijaid, siis ei tohiks ehk võrdlus, mille ma kavatsen siin praegu ette võtta, olla ei ebahuvitav ega ka kasutu kummagi eriala noorematele õppuritele. Väga mitmes mõttes võib astronoomi, inseneri, statistiku ja biometristi liigitada ühte rühma füüsikuga, sest nende kokkupuuted matemaatikuga on samalaadsed, ehkki mitte mingil juhul identsed. Näiteks peab insener nii nagu ka füüsik pidevalt kasutama matemaatilisi meetodeid; kuid et tema lõppeesmärk on loodusjõudude ohjeldamine ja kasutamine praktiliste tulemuste saavutamiseks, mitte nende omavaheliste suhete toomine üldiste loodusseaduste või mõistete alla, mille poole püüdleb füüsikateoreetik, siis huvitab teda arvatavasti märksa vähem, milline on olnud matemaatikateaduse osa füüsikateoreetiku töös esmatähtsate mõistete kujunemises. Ta kasutab nii rakendusmatemaatikat kui ka -füüsikat ja kipub neid kergesti võtma kui enam-vähem valmis saadusi, ehkki teatud piiri ei saa ta nii talitades ületada, seadmata tõsisesse ohtu enda kui teadusinseneri teovõimet.

Endistel aegadel olid matemaatik ja füüsik tavaliselt üks ja sama inimene. Isegi veel nii hiljuti kui 18. sajandil oli see enamasgi just nii; alles 19. sajandil viis mõlema teadusharu muutumine üha keerukamaks nende järkjärgulise eraldumiseni, mis nüüdseks on saanud aina märgatavamaks ja jõudnud meie päevil äärmuseni. Püüda seda nähtust lõpuni seletada oleks võrdväärne katsega kirjutada mõlema teaduse ajalugu. Seepärast saan oma jutu sees anda ainult mõne põgusa vihje kummagi teaduse arenguteel ette tulnud põhjustele, mis on viinud nende lahknemiseni.

Tüüpilise tänapäeva matemaatiku huvid on koondunud hoopis mujale kui tüüpilise tänapäeva füüsiku omad. Huvide lahknevus on kahe eriala vajadusi arvestades küll vältimatu ja paljus kasu-

likki, kuid ometi on sellel ka suuri miinuseid. Peamine neist seisneb selles, et huvipuudus teise suure valdkonna vastu ja teadmiste nappus seal saavutatute suhtes võib iga spetsialisti ilma jätta tema uurimistöö jaoks tähtsast inspiratsiooniallikast, mida see teine valdkond saaks pakkuda. Puhta matemaatiku ja füüsiku olemuslik erinevus matemaatika käsitamisel võib mõnikord esile tulla hämmastavalt ilmekalt. Mulle meenub, kuidas umbes veerand sajandit tagasi ühel nõukogu koosolekul Cambridge'is arutleti Besseli funktsioonide üle, minu mäletamist mööda seoses ettepanekuga võtta need eksamiküsimustikku. Keegi viitas nende kasulikkusele rakendusmatemaatikas, mille peale kohal viibinud puhta matemaatika korüfee prahvatas: "Jah, Besseli funktsioonid on väga ilusad funktsioonid hoolimata sellest, et neil on ka praktilisi rakendusi."¹ Huvitav oluks kuulda, mida see suur õpetlane oleks öelnud, kui oleks teada saanud, millise pühaduse teotuse sooritab ühel päeval professor Perry,² nimetades neid ilusaid funktsioone sobivateks mänguasjadeks noortele poistele.

Tüüpiline puhas matemaatik jääb üsna rahule tulemusega, mis on vormistatud nõutava täpsusega ja mille kirjapanekul on kasutatud sümboleid, millest igaüks on korrektselt defineeritud. Tüüpilisele füüsikule tundub võrrand seevastu sageli sisutühi, kuni seda ei õnnestu mingil vaistlikul moel tõlgendada: alles siis omandab see tähenduse, mida sel puhtabstraktsel kujul tema jaoks pole. See vaimsete harjumuste lahknevus ilmneb rabava selgusega mõnes ülipuhta matemaatiku Sylvesteri³ märkuses sfääriliste harmooni-

¹Besseli funktsioonid on olulised paljudes lainelevi ja staatilisi potentsiaale puudutavates küsimustes, nagu soojusjuhtivus silindrilistes kehades, difusioon kristallivõres, ujuvate kehade dünaamika jt. Saanud nime Saksa astronoomi, matemaatiku, füüsiku ja geodeedi Friedrich Wilhelm Besseli (1784–1846) järgi. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused, kui ei ole öeldud teisiti.*

²Jutt käib Irimaalt pärit insenerist ja matemaatikust, Londoni Finsbury Tehnikakolledži professorist John Perryst (1850–1920).

³James Joseph Sylvester (1814–1897) oli Inglise matemaatik, arendas maatriksi- ja arvuteooriat, kombinatoorikat jm.

kute⁴ käsitlemise kohta pooluste teooria abil, nagu seda tegi ülimalt arenenud füüsikaliste instinktidega mees, nimelt Maxwell,⁵ kes kirjeldab oma teooriat niimoodi:

Arvulistes uuringutes on mind sageli segadusse ajanud ilmne selguse puudumine Laplace'i⁶ koefitsiendi ehk sfäärilise harmooniku idees. Kujutledes seda tuletatuna avaldise $1/r$ järjestikuse diferentseerimise teel i -telje suhtes ja väljendatuna selle i -pooluste asendi kaudu sfääril, olen ma mis tahes täisarvulist järku üldise sfäärilise harmooniku mõiste ühemõtteliselt selgeks teinud iseendale ja loodetavasti ka neile, kellele on tundunud ebamääraseid mõned teised selle avaldise vormid.

Neid sõnu kommenteerides kirjutab Sylvester:

Pooluste meetod sfääriliste harmoonikute esitamiseks, mille töötas välja või mida arendas professor Maxwell, ei kujuta endast tegelikult midagi enamast ega vähemast kui homogeense kolme muutuja polünoomi jaoks sobiva kanoonilise kuju valikut, kui on seatud lisatingimus, et selle muutujate (siin diferentsiaaloperaatorite) ruutude summa on null; ja ma ei suuda kuidagi mõista, mismoodi võiks sellest mingitki abi olla, et teha ühemõtteliselt selgeks täisarvulist järku üldised sfäärilised harmoonikud, või millisest selguse puudumisest peale mainitud kanoonilise kuju kasutamise saab selle teema puhul üldse rääkida.

Kuid suure algebraisti hing oli Maxwelli repliigist sedavõrd häiritud, et ta pidas vajalikuks lisada:

Kogu austuse juures professor Maxwelli suurepärase võimete vastu pean siiski ütlema, et sfääriliste harmoonikute puhtanalüütiliste omaduste tuletamine Greeni teoreemist ja potentsiaalse energia printsiibist, nagu tema seda on teinud, tundub mulle talitusviisina, mis on vastuolus usaldusväärse meetodiga ning sama hea

⁴Sfäärilisteks harmoonikuteks nimetatakse teatud funktsioone, mis on defineeritud kera pinnal ja mida sageli kasutatakse osadiferentsiaalvõrrandite lahendamisel.

⁵James Clerk Maxwell (1831–1879) oli šoti füüsik ja matemaatik, elektromagnetilise väljateooria rajaja.

⁶Pierre-Simon Laplace (1749–1827) oli Prantsuse astronoom, füüsik ja matemaatik, hiljem ka poliitik; pooldas ranget põhjuslikku determinismi.

ja sama mõistlik kui püüda binoomteoreemi tuletada virtuaalsete kiiruste⁷ seadusest või ruutjuure võtmise reeglit Archimedese ujuvate kehade seadusest.

Mõnesuguste isiklike kogemuste põhjal võin öelda, et üks efekte, mis kaasneb pikaajalise süvenemisega mõne eriti abstraktse matemaatikaharu peensustesse, näiteks funktsiooniteooriasse, avaldub selles, et kõige huvitavamad ja paeluvad tunduvad olevat just need teooria aspektid, mis jäävad kõige kaugemale füüsiku huvispektrist. Seesugune süvitsimine viib inimese vaimuseisundisse, kus kõik n-ö hästi käituvad funktsioonid, millel ei ole ebatavalisi ega ainukordseid omadusi ja mis suure tõenäosusega ilmutavad end just füüsikauuringutes, jätavad oma võrdlemisi ebahuvitavas auväärsuses otsekui kodanlase mulje. Kui keegi on pikka aega põhjalikult uurinud iseärasusi, mis võivad ilmne da mõnede Fourier'⁸ ridade puhul, siis pole sugugi ebatõenäoline, et tavalised Fourier' read, mis koonduvad kõikjal normaalselt, näivad liiga taltsad, et neist tõsisemalt huvitada. Koondumast tõrkuv Tayloriga rida⁹ on mõne matemaatikaõppuri jaoks palju põnevam kui harilik rida, mis koondub kenasti ja sobib hästi rakendusteks.

Olen juba rõhutanud matemaatilise mõtlemise väga olulist rolli fundamentaalsete füüsikamõistete kujunemises; tihti on see roll olnud määrava tähtsusega. Paljud sellised mõisted said omandada täpse sisu ja kindlapiirilise vormi ainult tänu matemaatikute tööle ning nende sõnastamine nõudis sageli pikaajalist eeltööd matemaatilise mõtlemise arendamisel. Näiteks energia mõiste ja meie päevil energia jäävuse seaduse nime all tuntud suure üldistuse täpne tähendus formuleeriti tänu sellele, et molaar-

⁷Virtuaalseks nimetatakse kiirust, mille annaks kehale jõud, kui tal le ei mõjuks teised jõud.

⁸Joseph Fourier (1768–1830) oli Prantsuse matemaatik ja füüsik, kellelt pärineb soojusjuhtivuse võrrand ja meetod selle lahendamiseks ning trigonomeetriliste ridade (Fourier' ridade) teooria. Teda peetakse ka kasvahooneefekti avastajaks.

⁹Inglise matemaatiku Brook Tayloriga (1685–1731) järgi; nii Tayloriga rida kui ka Tayloriga teoreemi kasutatakse matemaatilises analüüsis.

mehaanika¹⁰ abstraktse külje arendamine oli jõudnud tasemele, mis võimaldas kehade liikumist iseloomustava kineetilise energia ja tööga seostatava potentsiaalse energia määratlada mõõdetavate suurustena. Ainult tänu nende mõistete ülekandmisele molekuli- de maailma ja sobitamisele selle maailma eripäradega omandas kõnealune käsitlus nüüdisaegse õpetuse staatuse. Energia jäävu- se põhimõtte molaarses ehk tervikobjektide mehaanikas oli ole- mas juba enne, kui Joule¹¹ ja Mayer¹² oma tööd alustasid, ning see oli edasise arengu hädavajalik eeltingimus. Joule suutis soo- juse mehaanilise ekvivalendi kindlaks määrata ainult tänu sellele, et mehaanilise töö määratlus mõõdetava suurusena oli juba ole- mas ning seda sai mõõta viisil, mis oli välja töötatud varasema matemaatilise mehaanika arendamise käigus. Potentsiaali mõis- te, mis on põhjapaneva tähtsusega elektriteaduses ning mida iga füüsik ja elektriinsener pidevalt pruugib, võeti algselt kasutuse- le matemaatilise kontseptsioonina, mis töötati välja 18. sajandi teoreetilistes uuringutes gravitatsiooniliste tõmbejõudude kohta. Elektriõpetusse kandsid selle üle George Green¹³ ja ta kolleegid ühes tubli annuse üksikasjaliku matemaatikaga, mida varem oli rakendatud gravitatsioonilise potentsiaali funktsioonile.

Füüsiku lõppeesmärk, isegi kui tema töö on peaaegu erandi- tult eksperimentaalne, on palju kõrgem kui pelgalt empiiriliste faktide teadasaamine. Tema tegelik siht on klassifitseerida fakte

¹⁰Mõiste, millega omal ajal tähistati makromaailma mehaanikat uurivat teadusharu vastandatuna molekulaarmehaanikale kui mikro- maailma mehaanikat uurivale distsipliinile.

¹¹James Joule (1818–1889) oli Inglise füüsik; uuris peamiselt elekt- romagnetismi, soojust ja gaaside omadusi, avastas elektrivoolu soojus-liku toime seaduse (nn Joule'i-Lenzi seadus), sõnastas energia jäävuse seaduse.

¹²Julius Robert von Mayer (1814–1878) oli Saksa arst, keemik ja füüsik, üks termodünaamika rajajaid; kirjeldas esimesena oksüdatsioo- ni kui peamist elusorganismide energiaallikat ja oletas, et taimed muun- davad valguse keemiliseks energiaks (fotosüntees).

¹³George Green (1793–1841) oli Inglise matemaatik ja füüsik, ühe- aastase kooliharidusega iseõppija; töötas välja elektri ja magnetismi matemaatilise teooria, mis sai aluseks James Clerk Maxwelli, William Thomsoni (lord Kelvini) jt hilisematele uuringutele.

nii, et need paigutuksid üldiste seaduste alla, mis on oma loomult rohkem või vähem abstraktsed ja hõlmavad skemaatiliseks esituseks sobivaid mõisteid; nende mõistete täpse tähenduse fikseerimisel vajab füüsik matemaatiku abi. Kui inimest on õnnistatud tõeliste füüsikaliste instinktidega ja erakordse teadusliku kujutlusvõimega, nagu see on väga tähelepanuväärsel määral omane näiteks lord Kelvinile,¹⁴ siis mõtleb ta alatasa välja toimivaid modeleid, mis võimaldavad tal kirjeldada ja kujutada tegelike füüsikaliste protsesside kulgu. Seesuguste mudelite võimalikkuse ja sisemise kooskõlalisuse kindlakstegemiseks läheb vaja matemaatilist analüüsi. Uurides teatud tüüpi mudeli postulaatidest tulenevaid möödapääsmatuid järeldusi, võib matemaatik sõnastada kriiteeriumid, mille järgi saab edasistes katsetes otsustada, kas seda tüüpi mudeli võib vähemalt esialgugi käibele jätta või tuleb ta kõrvale heita kui teadaolevate faktidega kokkusobimatu ja asendada mõne teistsugust tüüpi mudeliga. Võib-olla kõige hämmastavam näite, mida kõikvõimalike mudelite uurimine on teadusele andnud, leiame optika ajaloost, ehkki peaaegu kõik need mudelid osutusid lõpuks täieliku pildi edasiandmiseks ebapiisavaks. Kõik valguse korpuskulaarse ja laineteooria variandid, mida pakuti, olid oma olemuselt püüded kirjeldada nähtusi mudelite abil, mille väärtuse hindamiseks tuli leida neist tulenevad matemaatilised järeldused ja võrrelda neid tegelike katsetulemustega. Fresneli adünaamiline teooria,¹⁵ eetri kui elastse tahkise teooria, mida

¹⁴William Thomson, tuntud kui lord Kelvin (1824–1907), oli iiri-šoti füüsik, matemaatik ja insener; võttis kasutusele absoluutse temperatuuri mõiste, uuris muu hulgas termodünaamikat.

¹⁵Augustin Jean Fresnel (1788–1827) oli Prantsuse ehitusinsener ja füüsik, arendas valguse laineteooriat. Siin mainitud adünaamiline teooria oli üks paljudest 19. sajandil väljatöötatud teooriatest eetri kohta, mida arvati täitvat ruumi, sest valguse levimist ilma selleta peeti võimatuks. Michelsoni-Morley katse 1887. aastal kummutas oletuse eetri olemasolu kohta.

arendasid Navier,¹⁶ Cauchy,¹⁷ Poisson¹⁸ ja Green, labiilse eetri teooria, mida arendasid Cauchy ja Kelvin, ning MacCullaghi¹⁹ pöörleva eetri teooria, olid kõik just sellised püüded, millele ma viitasin; kõik nad olid nähtuste kirjeldamisel suuremal või vähemal määral ka edukad ja ärgitasid füüsikuid jätkama jõupingutusi, et saada nende nähtuste kohta veel üksikasjalikumaid teadmisi. Isegi nii puudulik teooria, nagu seda oli Fresneli oma, viis Humphrey Lloyd'i väga huvitava tähelepanekuni valguse koonilise murdumise kohta kristallides²⁰ — täielikus kooskõlas Rowan Hamiltoni ennustusega, mille kohaselt see nähtus tuleneb paratamatu järeldusena matemaatilisest faktist, et Fresneli lainepinnal kaheteljelises kristallis on neli koonuspunkti.²¹

Ekki ka füüsikateoreetiku tegelik eesmärk on abstraktsete skeemide formuleerimine, et kirjeldada ja omavahel seostada füüsikanähtusi, mida ta täheldab, peavad matemaatiku abstraherimisprotsessid füüsiku omadest tunduvalt kaugemale minema. Viimasel ajal võib matemaatika arengus märgata tugevat tendentsi jaotada algselt jagamatud mõisted komponentideks ja tegelda nendega edasi isoleeritult, sageli eraldiseisvate uurimisharudena. Näiteks on viimase poolsajandi jooksul mõisted *arv* ja *mõõdetav suurus* teineteist eraldatud; ainult arve käsitatakse nüüd alusena, millele toetub matemaatiline analüüs, samal ajal kui ekstensiivse-

¹⁶Claude Henri Navier (1785–1836) oli Prantsuse insener ja mehhanikateadlane, üks elastsusteooria rajajaid.

¹⁷Augustin Louis Cauchy (1789–1857) oli Prantsuse matemaatik, insener ja füüsik, kelle järgi on nimetatud rohkem mõisteid ja teoreeme kui ühegi teise matemaatiku järgi; ainuüksi elastsusteoorias on neid 16.

¹⁸Siméon Denis Poisson (1781–1840) oli Prantsuse matemaatik ja füüsik, avaldas üle 300 teadustöö; püüdis ümber lükata Fresneli valguse laineteooriat.

¹⁹James MacCullagh (1809–1847) oli iiri matemaatik ja füüsik, tegeles peamiselt optika ja geomeetriaga.

²⁰Humphrey Lloyd (1800–1881) oli iiri füüsik; avastas siin mainitud nähtuse 1833. aastal.

²¹William Rowan Hamilton (1805–1865) oli iiri matemaatik ja füüsik, Iirimaa kuninglik astronoom (1827–1865); esitas siin mainitud teoreetilise ennustuse 1832. a.

te suuruste²² teooriat peetakse omaette valdkonnaks, milles matemaatilise analüüsi meetodid on küll kasutatavad, kuid mis ise ei ole enam analüüsi aluseks. Kasutatavate meetodite omaduste analüüsiks ja nende meetodite arendamiseks kõrgeimale võimalikule tasemele on selline eraldamine vältimatu ning see on viinud paljud nüüdisaegse matemaatika väljendusvahendid väga abstraktselle kujule. Füüsikule seevastu on tähtis, et abstraktsioon ei läheks nii kaugele, kui matemaatik selle viima peab. Ülemäärane abstraheeritus karistab füüsikut sellega, et pinnal, mis on tema eesmärkide saavutamise seisukohast viljatu, eksib ta teelt ja kaotab sideme nähtuste maailmaga. Teha seda, mida matemaatik teeb ja oma töö huvides peabki tegema, oleks saatuslike tagajärgedega füüsikule, kellele eelkõige on hädavajalik tema kontseptsioonide arvestatav konkreetsus.

Füüsilises maailmas elanud inimeste otsesed vajadused ja huvid polnud mitte ainult matemaatika kui teaduse tekke ajendiks, vaid ka igal matemaatika arenguetapil on just füüsikalised probleemid olnud ideede allikaks, mis on matemaatikut suunanud ja pakkunud talle uurimiseks üha uusi teemasid. Iga füüsikas üleskerkinud suur probleem on kaasa toonud uute ideede voo, millega matemaatik juba oma loomuse tõttu on olnud kohustatud kaasa minema, ning tõstatanud hulganisti uusi küsimusi, millele ta on pidanud hakkama vastust otsima. Need on viinud matemaatiku enamasti kaugemale eemale sellest valdkonnast, milles probleem üles kerkis. Kõige abstraktsemad nüüdisaegse matemaatika harud — reaali- ja kompleksmuutuva funktsioonide teooria, rühmateooria ja diferentsiaalvõrrandite teooria — on kõik alguse saanud füüsikast, kuid nüüdseks läbi teinud tohutu arengu ja jõudnud näiliselt, ehkki sugugi mitte alati ka tegelikult füüsikast väga kaugemale. Ent iga hetk võib mõni neist edasiarendustest füüsika jaoks hädavajalikuks osutuda ja saada sel moel võimaluse maksta tagasi osa oma võlast vanemale, kelle juurest ta nii kaugemale on uitama läinud.

²²Ekstensiivsed on parameetrid, mille väärtus sõltub süsteemi suuruselt (nt mass, ruumala); nende vastandiks on intensiivsed parameetrid (nt rõhk, temperatuur).

Ühel või teisel kujul kerkib sageli küsimus, miks matemaatikud ei võiks piirduda nende oma teaduse aspektidega, mis viivad nad paremasse kontakti füüsikaga ja on rohkem seotud valdkonnaga, mis kannab küsitava väärtusega ja ebamäärase sisuga nime *tegelikkus* — sõna, millel on lõpmata palju tähendusevarjundeid olenevalt kõneleja filosoofilistest vaadetest, kuid mida üldiselt seostatakse just seda tüüpi reaalsusega, mis arvatakse olevat lahutamatu seotud füüsilise maailmaga. Miks, küsitakse, uitavad tänapäeva matemaatikud ringi nii kaugel eemal sellest allikast, millest nende teadus pärit on ja millest nad on ammutanud oma igavesti uuenevat inspiratsiooni, ning kalduvad selle asemel transsendentaalsusse, mis oma täielikus eraldatuses füüsikalistest uuringutest mõistab nad lõputusse ja viljatusse ekslemisse iseenda loodud abstraktsioonides? Miks on nüüdisaja matemaatika end selle teadusharu juurtest ära lõiganud? Vastus sellele sageli korduvale küsimusele on, et tänapäeva matemaatika suundumus üha suurema abstraktsuse poole on täielikus kooskõlas juurdleva inimvaimu loomulike suundumustega. Kui kerkivad esile uued küsimused, on seesuguse inimese hingerahu häiritud ja ta teeb kõik, mis suudab, et leida neile küsimustele rahuldavad vastused. Tema jaoks pole esmatähtis mitte rakendatavus füüsikas, vaid käsituse selgus ja ammendavus, ning ta töö lõpeb alles siis, kui tulemus on täiuslik. Piirata matemaatikute tegevust nõudega, et see peab jääma kindlatesse raamidesse, oleks samaväärne katsega lämmatada selle teaduse edasine areng. Matemaatika saab pikas perspektiivis areneda suurima täiuslikkuseni — nii oma valdkonna spetsialistide vaatevinklist kui ka inimkonna vaimuelu tähtsa koostisosa ja mõttevaramuna — ainult tingimusel, et tal on lubatud ennast väljendada täiesti vabalt. Utilitaarsuse põhimõte, nii siinses seoses kui ka paljus muus, on saatuslikult lühinägelik, sest püüab seada piire sellele, mis on praegu või töötab tulevikus olla kasulik, lähtudes suurel määral meelevaldsetest kriteeriumidest selle kohta, mida kasulikkus endast kujutab.

Kui mõne protsessi või spetsiifilise probleemi puhul tekib füüsikas tungiv vajadus pöörduda abi saamiseks matemaatiku poole, on too ajendatud otsima mõnd üldisemat lähenemisviisi või seadust, mille alla saaks viia kõik seesugused protsessid või problee-

mid. Teda ei rahulda kunagi üksikjuhtumite lahendamine; alati püüab ta leida üldisi meetodeid ja üldisi seadusi, nii et üksikjuhtumid oleksid pelgalt nende erijuhud. Füüsiku mõtlemine kulgeb samal kursil; ka tema püüab üksikjuhtumeid näidata erijuhtude-na mõnest üldisest seadusest, mille alla saab viia terve nähtus-te klassi. Kitsarinnaline utilitarism oleks ühtviisi hukatuslik nii füüsikale kui ka matemaatikale. 18. sajandi füüsikud, kes uurisid elektri ja magnetismi nähtusi veel enne, kui avastati mingi-gi seos nende kahe nähtuserühma vahel, tegid seda puhtintellek-tuaalsest uudishimust, püüdes leida mõnd üldisemat seadust, mis aitaks neil teadaolevad faktid ühtseks tervikuks siduda. Kui nen-de mõtteviis oleks olnud kitsalt utilitaarne, oleksid nad arvatavas-ti asja sinnapaika jätanud, sest kusagilt ei paistnud ühtki kasulikku rakendust; ja selle käegälöömise tagajärjel poleks meil praegu ei elektrilist telegraafi, telefoni ega mootorsõidukeid.

Kõige abstraktsema mõtteviisiga matemaatik, kõige puhtamat tüüpi eksperimentaalfüüsik ja iga uurija, kelle teaduslik teekond kulgeb nende kahe äärmuse vahel — kõigil neil on oma taga-sihoidlik osa suures ettevõtmises, milleks on niihästi füüsilise maailma kui ka psüühiliseks nimetatava maailma protsesside too-mine — ükskõik mil määral see peaks võimalikuks osutuma — mõistelise mõtlemise kategooriate alla. Oleks väga ennatlik püü-da vähegi täpsemalt hinnata, kui suur on see osa eri tüüpi uurija-tel lõppkokkuvõttes olnud, arvestades kõigi selles hiigeltöös osa-lenute vaimutegevuse varjundite mitmekesisust. Kõikvõimalike huvidega matemaatikud ja mis iganes viisil oma uurimisteema abstraktsematesse või konkreetsematesse aspektidesse suhtuvad füüsikud on hädavajalikud osalised selles ülitähtsas töös, mille eesmärkide saavutamine on nõudnud tõsiseid jõupingutusi väga erinevat tüüpi mõtlejatelt läbi kogu inimkonna ajaloo.

Matemaatiline füüsik (*mathematical physicist*) etendab puhta matemaatiku ja eksperimentaalfüüsiku vahel erakordselt tähtsat rolli vahendaja ja tõlgitsejana. Et tema töö oleks tõhus, peab ta hoidma end pidevalt kursis edusammudega nii päris matemaati-kas kui ka eksperimentaalfüüsikas. Tema töö sisu ja maht sõltub väga tugevalt parajasti toimuvate füüsikauuringute eripärast. Kül-lap on tõsi, et hoolimata mõnest säravast erandist ei ole praegu

matemaatilise füüsiku roll nii tähtis, kui see oli mõni aeg tagasi, eriti 19. sajandil, Maxwelli, Kelvini, Stokesi²³ ja Helmholtzi²⁴ ajastul. Kui püüda välja selgitada põhjusi, miks matemaatilise füüsiku tegevus on mõnevõrra varju jäänud, siis võib see osalt olla seletatav asjaoluga, et füüsikute ja matemaatikute haridusteel on teineteisest lahkumise viidud. Ehkki seesugune lahutus on mingil määral ilmselt vajalik, võttes arvesse nende kahe valdkonna suurt spetsialiseeritust, milleni praeguseks ollakse jõudnud, ja üliõpilaste erinevaid eelistusi, mis peavad otsustama, kas nende edasised õpingud puudutavad peamiselt eksperimentaalset poolt või matemaatikat, on see eraldatus praktikas selgelt liiga kaugelt läinud. Pole kahtlust, et meie haridusasutused võiksid koordineerida füüsika- ja matemaatikaõpet praegusest palju paremini, et koolitada just sellise erialaga inimesi, nagu seda on matemaatilise füüsika spetsialistid. Kaldun siiski arvama, et peamist põhjust, miks matemaatilise füüsiku roll viimase aja teaduselus on võrdlemisi tagasihoidlikuks jäänud, tuleb otsida füüsikauuringute praegustest suundumustest, ning et tõenäoliselt on niisugune asjade seis üksnes ajutine. Varasematel aegadel, mil füüsikauuringud olid seotud mastaapsemate ja ilmsemate nähtustega, mil uurimiste huvikeskmes oli molaarmehaanika ja eriti taevamehaanika, oli üleminek konkreetsete nähtuste vaatluse juurest nende abstraktse matemaatilise kirjelduse juurde üsna lihtne. Vaatleja töö oli hõlpsam ja vähem tehniline kui praegu; polnud veel keerulise aparatuuriga füüsikalaboreid ja nende järele puudus ka vajadus. 18. sajandi matemaatilised füüsikud ja astronoomid tegelesid põhiliselt üksikasjalike järelduste tuletamisega gravitatsiooniseadusest ning olid asunud uurima pillikeelte ja muude kehade võnkumist, saades innustust kaugmõju ideest. 19. sajandi algusaastatel tõusid füüsikauuringute huvikeskmesse niisugused teemad nagu hüdrodünaamika, soojusjuhtivus ja elastsus, kus keha abstrakt-

²³George Gabriel Stokes (1819–1903) oli iiri-inglise füüsik ja matemaatik, uuris vedelike mehaanikat, optikat jm, kuid peale selle tõestas ka esimesena, et hemoglobiin transpordib organismis hapnikku.

²⁴Hermann von Helmholtz (1821–1894) oli väga mitmekülgne Saksa loodusteadlane ja teadusfilosoof, sõnastas esimesena selgelt energia jäävuse seaduse.

ne kujutamine täidetud kontiinumina (*continuous plenum*) sobis paljudeks otstarveteks ning võimaldas probleemid matemaatilise analüüsi vahendite abil kergesti lahendada. Sel perioodil pöörditi palju tähelepanu lihtsamatele elektri- ja magnetisminähtustele ning esilekerkinud uute probleemide käsitlemiseks leiti mõningase edasiarendamise järel igati sobivad olevat paljud matemaatilise analüüsi meetodid, mis olid algselt välja töötatud gravitatsiooniliste tõmbejõudude, võnkumiste ja muude selliste probleemide uurimiseks. Suur osa tolleaegsetest uuringutest, näiteks Ampère'i²⁵ töö vooluahelast tingitud ponderomotoorjõu²⁶ kallal, sai endiselt innustust kaugmõju ideest, mis oli esiplaanile kerkinud seoses Newtoni gravitatsiooniseadusega, kuid järk-järgult pääses siiski põhilise vaatenägemisele maksvusele ettekujutus pidevast keskkonnast. Küllap võib väita, et periood, mil füüsikalise matemaatika meetodeid nii suure eduga pidevale keskkonnale rakendati, kulmineerus Maxwelli elektrodünaamikavõrranditega, mida nüüd käsitatakse tavaliselt keskmistatud efektide kirjeldusena, kui keskkonna tegelik diskreetsus on välja silutud. Praegu, meie ajal, on elektromagnetismiga seotud füüsika huvikese nihkunud molekulaarsele ja submolekulaarsele tasemele, kus teadustöö on koondunud diskreetsetele objektidele. Füüsika ja keemia vaheline piir on minema pühitud. Sel uurimisalal hästi sisustatud laborites töötavate füüsikute visadust, oskusi ja leidlikkust on viimasel kahel aastakümnel vääriliselt tasutud rohkete tähelepanuväärsete faktide avastamisega, millel tõenäoliselt saab olema kõige kaugemale ulatuv mõju meie arusaamadele materiaalsest maailmast. Nende faktide sõelumine ja tõlgendamine on praegu alles algusjärgus ning neist võrsub tulevikus palju uusi probleeme, millega maadlemine annab küllaga tööd ka matemaatikutele. Paljudel juhtudel ei ole nende uute probleemide sõnastus veel piisavalt täpne ja ühemõtteline, et neid saaks tõlkida matemaatikule kergesti käsitletavate mõistete keelde. On siiski ülimalt tõenäoline, et kui matemaatikud nendega ükskord tegelema hakkavad, kerkib esi-

²⁵André-Marie Ampère (1775–1836) oli Prantsuse füüsik ja matemaatik, avastas muu hulgas elektri ja magnetismi vahelised seosed.

²⁶Ponderomotoorjõud on laetud osakesele elektromagnetväljas mõjuv mehaaniline jõud.

le küsimusi, mis panevad matemaatikateaduse tööriistatagavara viimseni proovile. Oleks rumal püüda piirata nende matemaatiliste meetodite ringi, mida võib ühel heal päeval vaja minna, et lahendada uusi keerukaid probleeme, mille tõenäolist esiletõusu mitte väga kauges tulevikus võime juba praegu aimata. On väidetud, et arvuteooria on ainevald, mida pole eales määrinud ükski praktiline rakendus. Kuid kes saab päris kindel olla, et isegi niisugune pealtnäha transtsendentaalne mõttetegevuse haru jääb alatiseks rüvetamata füüsikalise rakenduse puudutusest?

Teaduse ajaloost võib leida palju näiteid, kuidas matemaatika kalduvus väljendada end kõige abstraktsemal kujul on osutunud ülimalt kasulikuks füüsikaliste ideede korrastamisel. Vahest kõige hämmastavama näite leiame abstraktse dünaamika arengu- loost. Suurejoonelisim sellealane traktaat, mida maailm on näinud, Lagrange'i²⁷ *Mécanique analytique* (Analüütiline mehaanika), ilmus 1788. aastal. Püüdes iseloomustada selle suurteose vaimu ja hinge, ei suuda ma leida paremat moodust, kui tsiteerida Lagrange'i ennast. Ta kirjutab sissejuhatuses:

Traktaate mehaanikast on juba palju, kuid see siin on kavandatud täiesti uutmoodi. Ma kavatsen taandada selle teaduse teooria ning sellega seotud ülesannete lahendamise kunsti üldistele valemitele, mille lihtne rakendamine annab meile kõik võrrandid, mida on vaja ükskõik missuguse probleemi lahendamiseks.

[---]

Selles teoses ei leidu ühtki joonist. Meetodid, mida ma siin tutvustan, ei nõua ei geomeetrilisi ega mehaanilisi konstruktsioone ega tuletuskäike, vaid üksnes algebralisi operatsioone, mis on alutatud korrapärasele ja ühtsele menetlusele. Need, kes armastavad [matemaatilist] analüüsi, näevad rõõmuga, et mehaanika on saanud üheks selle uueks haruks, ning on mulle tänulikud, et olen niiviisi seda valdkonda avardanud.

Kui ial on mõni teos kirjutatud puhtabstraktse matemaatika vaimus, siis just see. Ent vaadagem, mis sai edasi. Lagrange'i

²⁷Joseph-Louis Lagrange (1736–1813) oli Itaalia-Prantsuse matemaatik ja astronoom, klassikalise ja taevamehaanika uurija, üks variatsioonarvutuse rajajaid ja põhilisi meetermõõdustiku väljatöötajaid.

ideed taandada dünaamilise süsteemi liikumise uurimine sellisesse vormi, et see sõltuks ühestainsast süsteemi üldistatud koordinaatide funktsioonist, arendasid edasi Hamilton ja Jacobi,²⁸ kes andsid sellele niisuguse kuju, kus süsteemi liikumisvõrrandid kujutavad endast üheainsa funktsiooni integraali²⁹ statsionaarse väärtuse tingimusi. Routhi³⁰ ja Helmholtzi täiendus — “eiratud koordinaatide” arvessevõtmine — oli pikk samm ihaldusväärse ühendteooria poole, milleni jõudmiseks tuleks kõrvaldada potentsiaalse energia mõiste, tõlgendades seda sõltuvana dünaamilise süsteemi varjatud liikumiste kineetilisest energiast. Lagrange’i traktaadi põhjal väljatöötatud abstraktse dünaamika skeemidel on olnud tohutu väärtus teoreetilises füüsikas ja eriti statistilises mehaanikas, millest on saanud ülitähtis valdkond. Kuid kõige hämmastavamal viisil rakendas Lagrange’i üldistatud koordinaatide meetodikat Clerk Maxwell, kes sellest ideedest innustununa ning Faraday³¹ füüsikasaavutustest inspireerituna töötas välja elektromagnetvälja dünaamilise teooria ning tuletas oma kuulsad võrrandid. Nende võrrandite kuju lubas Maxwellil aimata, et elektromagnetvälja võnkumised võivad levida valguse kiirusel, ning juhatas ta valguse elektromagnetilise teooriani. Maxwelli ideedest otseselt tiivistatuna demonstreeris Heinrich Hertz³² võimalust tekitada elektromagnetilisi laineid, mis erinevad valgusest ainult oma tohutult suurema lainepikkuse poolest. Näeme seega, et Lagrange’i kirjatöö, mis oli kavandatud just selles vaimus, na-

²⁸Carl Gustav Jacobi (1804–1851) oli juudi päritolu Saksa matemaatik, Königsbergi Ülikooli professor (esimene juudi soost matemaatikaprofessor Saksa ülikoolis), üks elliptiliste funktsioonide teooria rajajaid.

²⁹Tänapäeval öeldakse “funktsionaali”. *Tlk.*

³⁰Edward Routh (1831–1907) oli Inglise matemaatik, pälvis tunnustuse eeskätt Cambridge’i ülikooli õppejõuna.

³¹Michael Faraday (1791–1867) oli Inglise füüsik ja keemik, vähesete matemaatikateadmistega leidlik eksperimentaator; leiutas muu hulgas elektrimootori ja dünamo ning võttis kasutusele mõisted “katood”, “anood”, “ioon” jt.

³²Heinrich Hertz (1857–1894) oli Saksa füüsik, tõestas esimesena elektromagnetlainete olemasolu. Tema järgi on nimetatud sagedusühik herts.

gu ta ise kirjeldab, osutus tähtsaks ühenduslüliliks uuringute reas, mille üks tulemusi — traadita telegraaf — rõõmustab iga praktilise inimese südant.

Lagrange'i-suguste meeste mõtteharjumusel on siiski ka oma varjupool, mida ma järgnevalt illustreerin ühe tsitaadi abil Thomsoni ja Taiti raamatust *Natural Philosophy* (Loodusfilosoofia).³³ Viidates tasakaalust välja viidud süsteemi liikumiste kindlaksmääramisele võrrandi abil, mille juured on tekkivate võnkumiste sagedused, kirjutavad autorid:

On tähelepanuväärne, et nii Lagrange kui ka Laplace tegid ühe ja sama vea, arvates juurte võrdsusest järelduvat, et lahendi liikmete üldkuju on tingimata $te^{\lambda t}$ (ehk $t \cos(pt)$), ning et seetõttu on stabiilsus võimalik ainult siis, kui kõik juured on erinevad. Selle väite leiame *Analüütilise mehaanika* teisest, 1811. aasta trükist, mis ilmus kolm aastat enne Lagrange'i surma, ning muutmata kujul ka 1853. aasta postuumsest trükist. Oleks veider, kui selline viga oleks Lagrange'i peas püsinud kakskümmend kolm aastat. See oleks vaevast saanud seal olla ka viimasesse väljaandesse läinud artikli kirjutamise ja trükkimise ajal, kui tal oleks kombeks olnud vaagida mõnd oma suurepärase analüütilise teose praktilist rakendust; kui ta seda teinud oleks, siis näinuks ta, et kuidagi ei saa tõsi olla väide, mille kohaselt osakese tasakaal hõõrdumisvaba kausi põhjas on ebastabiilne, kui kujutada kaussi pöörlevana ümber vertikaalse telje.

Võrdsete ruutude korrektse teooria esitas esimesena Routh. Kurioosel kombel illustreerivad aga Thomson ja Tait ise, et ka kõige peenema füüsikalise vaistuga suurvaimud pole selliste vigade eest kaitstud, võttes tsiteeritud kohast veidi edasi omaks, et “vastupidine viga Lagrange'i ja Laplace'i omaga võrreldes on juhtunud meie raamatu esimese trüki leheküljel 278”.

Huvitavaks näiteks selle kohta, kuidas mõne väga abstraktse matemaatikavaldkonna teke võib olla tihedalt seotud konkreetse-

³³Raamat täispealkirjaga *Treatise on Natural Philosophy* (Traktaat loodusfilosoofiast) oli oma laadilt õpik ja ilmus Oxfordi Ülikooli kirjastuse väljaandena 1867. aastal. Selle teine autor lord Kelvini kõrval, Peter Tait (1831–1901), oli šoti matemaatik ja füüsik, üks varaseid termodünaamika arendajaid.

te füüsikaprobleemidega, on keelte ja lattide võnkumist käsitlevad uuringud. Nende probleemide üle arutlesid 18. sajandil Bernoulli,³⁴ Euler³⁵ ja Lagrange ning see viis katseni esitada mis tahes etteantud funktsioone trigonomeetriliste ridadena. Suuresi tänu nendele arutlustele ja katsetustele avardas matemaatilise funktsiooni mõiste, jõudes lõpuks talle tänapäeval omase tohutu üldisuseni. Fourier viis esituse trigonomeetriliste ridade kaudu kujule, mis omandas suure tähtsuse tõusu ja mõõna taoliste häirituste lahutamisel harmoonilisteks komponentideks. Kuid juurdlevale vaimule oli see ühtlasi lähtepunkt, millest sai alguse suur hulk puhtmatemaatilisi uuringuid, tõstatades kõikkõimalikke keerukaid, teoreetilist huvi pakkuvaid küsimusi. Dirichlet',³⁶ Riemanni,³⁷ Cantori³⁸ ja pisut hiljem ka Lebesgue'i³⁹ kirjutised tõendavad nende arutelude väga üldist iseloomu, samal ajal kui teaduse ajaloo uurijale paistavad need olevat igati loomulikult välja kasvanud ideedest, mille läte peitus võnkumiste ja soojusjuhtivusega seotud probleemides. Sel viisil sündinud edasiarendused on olnud peamised tegurid nüüdisaegse matemaatilise analüüsi kujunemisel.

³⁴Daniel Bernoulli (1700–1782) oli Hollandis sündinud Šveitsi matemaatik ja füüsik, üks esimesi hüdrodünaamika ja gaaside kineetilise teooria sõnastajaid ning tõenäosusteooria ja statistika rajajaid.

³⁵Leonhard Euler (1707–1783) oli mitmekülgne Šveitsi õpetlane, üks viljakamaid ja mõjukamaid matemaatikuid selle teaduse ajaloos ning peamisi tänapäevase matemaatikaterminoloogia ja märgisüsteemi loojaid. Peale selle oli ta füüsik, astronoom, geograaf, loogik ja insener.

³⁶Gustav Lejeune Dirichlet (1805–1859) oli Saksa matemaatik, tuntud eelkõige arvuteooria arendajana.

³⁷Bernhard Riemann (1826–1866) oli üks teenekamaid teadlasi matemaatika ajaloos, mitteeuclidilise geomeetria loojaid; tema diferentsiaalgeomeetria (nn Riemanni geomeetria) sai aluseks üldrelatiivsusteooria matemaatilisele osale.

³⁸Georg Cantor (1845–1918) oli Saksa matemaatik, üks põhilisi hulgateooria rajajaid; tema lõpmatust käsitlevad uurimused tekitasid omal ajal vihat poleemikat ja vastuseisu.

³⁹Henri Lebesgue (1875–1941) oli Prantsuse matemaatik, lõi mõõduteooria ja uue käsituse integraalist.

Poincaré⁴⁰ on öelnud, et matemaatika on eri asjadele sama nime andmise kunst. Nii on ta epigrammi kujul sõnastanud ühe nüüdisaegse matemaatika põhjanevaima tunnusjoone ja ühtlasi selgitanud, miks on paljud selle harud nii abstraktsed. On sageli juhtunud, et meetoditel, mida eri uurijad on eri aegadel kasutanud väga erinevate probleemide lahendamiseks, tajutakse ühtäkki olulisi sarnasusi, mida varem ei osatud kahtlustadagi. Kui midagi niisugust on ilmsiks tulnud, muutuvad kõik need meetodid, mida rakendatakse esmapilgul väga erinevatele asjadele, matemaatiku silmis identseks; samad nimetused ja sama keel muutub kasutavaks nende kõigi puhul. Niisugune on näiteks praegusaegne tehetühmade teooria (*theory of groups of operations*). Ükskõik milline on tehete hulga konkreetsem sisu, rühmateooria vaatevinklist on tähtis ainuüksi rühm ise kui nende tehete põhiline karakteristik, ning kõiki seesuguseid hulki olenemata tehete konkreetsest eripärast võib käsitada identsena, kui neil on sama rühm. Analüüsida tuleb ainult seda abstraktset rühma ennast; nii saadakse tulemused, mis on otsekohe kohaldatavad väga erinevat tüüpi tehetele — eeldusel, et neil on üks ja sama rühm. Näiteks tehteid, mis on seotud viiendat järku võrrandi juurtega, ja tehteid, mis pööravad ikosaeedrit (kakskümmendtahukat), nii et ta langeb uuesti iseendaga kokku, seob üks ja seesama abstraktne rühm. Teatud teisendusmeetodid — nimelt sellised, mille abil saab üht kunagi kindlakstehtud teoreemi modifitseerida sel viisil, et tulemuseks on terve rida teoreeme objektide kohta, mis on oma olemuselt üpris erinevad nendest, millega tegeles esialgne teoreem — pakuvad näiteid matemaatilise vormi identsusest, varjates erinevusi kõigis aspektides peale selle ühe ja ainsa, mis on tähtis matemaatiku spetsiifilist eesmärki silmas pidades. Tema jaoks võivad ka kõige hämmastavamad erinevused eri tüüpi objektide vahel täiesti tähtsusetud olla, kui teda huvitavad ainult nende objektide teatud aspektid, mis tema konkreetse eesmärgi mõttes on identsed. Eri-line tähtsus, mille matemaatik omistab oma tulemuste ja valemide

⁴⁰Henri Poincaré (1854–1912) oli Prantsuse matemaatik, astronoom, füüsik ja teadusfilosoof, keda on tema mitmekülgse tegevuse tõttu nimetatud viimaseks universalistikks.

te elegantsusele ja lakoonilisusele, ei tulene pelgalt esteetilistest maitse-eelistustest, ehkki seesugune esteetiline vaist võib sage- li tõhusaks teejuhiks osutada. Tähelepanu pööramine neile ma- temaatilise vormi üksikasjadele võib aidata avastada ootamatuid seoseid eri valdkondade vahel ja neid sünteesida, juhtides niiviisi tõelise mõtteselguseni, kus esialgne paljusus on asendunud üht- susega.

Kui analüüsime, mismoodi on tekkinud need arvukad nüüdis- aegsed uurimisvaldkonnad, mille kohta kasutatakse koondnime- tust “geomeetria”, siis leiame õpetlikke näiteid, mis aitavad mõis- ta, kuidas füüsikalise maailma empiirilised vaatlused käivitavad protsessi, mille loomulikuks tagajärjeks on matemaatikateooriate pidev juurdekasv, ja miks seesugused uued teadmisvaldkonnad oma sisemise loomuse sunnil ilmutavad end üha abstraktsemal kujul. Algselt tegeldi geomeetrias materiaalsete kehade kuju ja asukoha uurimisega, nii et tegu oli füüsikalise teadusega, mille aluseks olid vaatlused ja katsed; oma praktilises osas — raken- dusgeomeetria — on ta seda tänini. Kuid juba üsna varakult muutsid kreeklased selle puhtratsionaalseks teaduseks, mille eda- siarendamiseks polnud vaatlused enam vajalikud. Ratsionaalse geomeetria objektideks on punktid, sirged, ringjooned, koonus- lõiked jne, mis ei ole mitte füüsilised objektid, vaid meelee- lunditega tajutavate objektide abstraktsioonid; nad on nende tajuob- jektide idealisatsioonid selles mõttes, et neil eeldatakse täiusli- kul kujul olevat teatud omadused, mis vastavatel füüsilistel ob- jektidel on täheldatavad ainult ligikaudselt, suuremal või vähe- mal määral. Näiteks sirgel on ratsionaalses geomeetrias kaks ab- soluutselt täiuslikku omadust — lineaarsus ja sirgjoonelisus —, samal ajal kui igal füüsilisel objektil on need omadused teostu- nud ebatäiuslikult, jättes üksnes meelelise mulje sirgest. Nende ideaalsete objektide täpsed omadused fikseeritakse teatud hulga definitsioonide, aksioomide ja postulaatide abil, mille olemuse määravad suurelt jaolt (kuid mitte täielikult, nagu peagi veendu- me) füüsilises maailmas valitsevate tegelike seoste empiirilised vaatlused. Meeleandmete idealiseerimine oli geomeetria kui rat- sionaalse täppisteaduse tekke vältimatu eeltingimus. Teiste füü- sikateaduste arenguprotsess ei erine põhimõtteliselt geomeetria

omast. Igaüks neist muutub ratsionaalseks teaduseks siis — ja ainult siis —, kui on välja töötatud tema uuritavate nähtuste skeemaatiline esitusviis. Geomeetria eripära on selles, et temast sai puhtratsionaalne teadus varem ja kiiremini, kui see oli võimalik teistes füüsikauuringute valdkondades, mis pole veel jõudnud kaugemale tasemest, kus empiirilistel vaatlustel on väga tähtis koht meie teadmiste täiendamise protsessis. Põhjus, miks puhtratsionaalseks teaduseks saanud geomeetria on teistest uurimisaladest edenenumas seisus, peitub tõsiasjas, et tema aluseks on suhteliselt lihtsad ja ilmsed empiirilised vaatlused. Geomeetria arengulugu pakub üldisemat huvi, sest geomeetriat võib pidada just seda tüüpi distsipliiniks, millesarnaseks võib arvata aja jooksul kohanduvat iga teistki teadusharu, mis on muutunud täiesti ratsionaalseks. Kui see täiuslikkus lõpuks saavutatakse, läheb laboreid tarvis ainult illustratiivsetel ja didaktilistel eesmärkidel, nii nagu geomeetrias on endiselt kasutusel joonised ja mudelid, kuigi neid tegelikult uurimistööks enam tarvis pole; sellise teadusvaldkonna edasine areng, just nagu see on praegu geomeetrias, seisneb uuritavate nähtuste skemaatiliste esituste üksikasjalikus väljatöötamises. Nii nagu geomeetrias ei vajata enam empiirilisi fakte, ei sõltuks ka ideaalse, täiesti ratsionaalseks muutunud füüsika ja keemia edasine areng enam katsete sooritajatest, sest kõik elemendid, mida füüsiliste vaatluste teel oleks võimalik saada, oleks neis endis juba olemas. Muidugi on tõsi, et empiiriliste andmete hulk ja eripära, mida vajatakse seesugustes teadusharudes nagu füüsika ja keemia, teeb ebatõenäoliseks, et meil õnnestub kunagi ka tegelikult jõuda eespool kirjeldatud idealiseeritud täiuslikkuseni; tulevik näitab, mil määral võiks selline ideaal teostatav olla. Veel pikka aega saavad need teadused ainult osalt ratsionaalsed olla, kuid nende arengujoon on selline, et ratsionaalsus peab empiirilisusega võrreldes pidevalt kasvama.

Ütlesin ennist, et ratsionaalse geomeetria ideaalsetele objektidele omistatud omadused ja seosed pärinevad füüsilises maailmas täheldatud objektide ruumilistest omadustest ja seostest; kuid ometi kehtivad siin märkimisväärsed piirangud sellele, mil määral me saame need oma tegelikest tajumustest otseselt tuletada. Esi- teks mõjutab kõiki meie ruumilisi tajumusi olulisel määral eba-

täpsus, mis tuleneb meie käsutuses olevate instrumentide mõõtmisvigadest; nende suurus võib varieeruda, kuid päris kõrvaldada ei õnnestu neid kunagi. Teiseks hõlmavad kõik meie tegelikud vaatlused mingit piiratud ja kindlasti lõplikku osa sellest, mida me nimetame füüsiliseks ruumiks, ehkki meil on vaistlik kujutelm, et igal ajal on võimalik neid ruumilisi piire ka ületada. Ratsionaalses geomeetrias ei pea me oma aksioomide, definitsioonide ja postulaatide skeemis esitama täpseid väiteid mitte ainult teatud objektide täpsete omaduste kohta, vaid ka selle kohta, mis juhtub igas piiramatul ruumi osas; ning et seda teha, tuleb meil mingis mõttes minna kaugemale kõigest, mida on võimalik teada saada füüsiliste vaatluste teel. Ühes asjas, nimelt selles, mida tavaliselt nimetatakse paralleelide aksioomiks, on mainitud võimevus osutunud teaduse arengu seisukohast ülimalt tähtsaks. Eukleidese paralleelide aksioomi — väidet selle kohta, mis juhtub piiramatul ruumis — ei ole põhimõtteliselt võimalik otseselt verifitseerida. Kaudne verifitseerimine, näiteks kolmnurga sisenurkade summa kindlakstegemine, on tõe kriteeriumina ebapiisav, sest meie mõõtmised on alati ja paratamatult ebatäpsed, ning ka see pärast, et kõigil mõõdetavatel kolmnurkadel, isegi neil, mida saavad vaadelda astronoomid, on lõplik suurus. Kõik katsed seda aksioomi tõestada, s.t tuletada see teistest aksioomidest või postulaatidest, on lõppenud ebaõnnestumisega hoolimata kõige pingsamatest püüdlustest sellele küsimusele valgust heita; nüüdseks on tõestatud, et ebaõnnestumine ongi olnud vältimatu. Ratsionaalse geomeetria edasiarendamiseks on seega absoluutselt hädavajalik kas postuleerida Eukleidese kombel ühel või teisel kujul paralleelide aksioomi tõesuse või asendada see mõne teise, sellest erineva postulaadiga, mis aga siiski poleks vastuolus meie vaistliku kujutelmaga tegelikest ruumilistest suhetest. Eelmise sajandi ebaõnnestunud katsed tõestada Eukleidese aksioomi ratsionaalse skeemi raames sundisid uurima teisi võimalikke postulaate ning leiu-tati vähemalt kaks uut seesugust süsteemi, Bolyai-Lobatševski⁴¹

⁴¹ Ungari matemaatik János Bolyai (1802–1860) ja Vene matemaatik Nikolai Lobatševski (1792–1856) löid oma mitteeukleidilise geomeetria teineteisest sõltumatult enam-vähem ühel ajal, 1820. aasta lõpul.

ja Riemanni oma. Need mõlemad sisaldavad Eukleidese aksioomi asendust ja on vastuolus nii selle aksioomi kui ka teineteisega; kuid ometi kajastavad mõlemad sobiva tõlgenduse korral piisavalt hästi meie tegelikke ruumilisi ettekujutusi, ehkki pole nii lihtsad kui Eukleidese süsteem. On näidatud, et mõlemad skeemid on loogiliselt terviklikud, ja nii on ka tõestatud, et ühe ja sama tajumete kogumi esitamiseks saab kasutada mitut erinevat mõistesüsteemi. See tulemus pakub üldist ja suurimat võimalikku huvi. Ei pea enam paika Kanti seisukoht, et aeg ja ruum on vaid meie aru tühjad, kogemuseelsed mõttevormid, millesse kõik meie ruumilised ja ajalised tajumused end rüütavad. Niisamuti pole tõsi, et ruumi- ja ajasuhete mõisteskeemid on empiirilise vaatluse lihtsad saadused. Nad poleks kunagi saanud tekkida lahus meie tegelikust välismaailmakogemusest, kuid nad sisaldavad palju enamat taju teel saadud töötlemata andmetest. Tõus meelelise taju toorandmete juurest kõnealuseid suhteid kajastava ratsionaalse skeemi on võimalik ainult protsessi teel, mille käigus aru reflekteeriv tegevus lisab olulise, andmetes endis puuduva elemendi. Siinkohal pean viitama selles seoses kõige tähtsamale tööga, nimelt sellele, et viis, kuidas meeleanimeid saab idealiseerida ja lõpuni töödelda, jätab meie mõistusele väga suure valikuvabaduse. Geomeetria puhul on seda valikuvabaduse elementi kasutatud selleks, et konstrueerida eri tüüpi geomeetriaid, mis kõik on loogiliselt võimalikud ja millest mitu on võrdväärselt rakendatavad meie tegeliku ruumikogemuse kajastamiseks. Seega on geomeetria teisenenud geomeetriaateks. See tähelepanuväärne saavutus lubab oletada, et ka teistes teadusharudes ei pruugi seaduste süsteem, mis kujutab endast nähtuste skemaatilist esitust, tingimata unikaalne olla, et igal teadusalal võib leiduda mitu või koguni piiramatut arvu erinevaid ratsionaalseid skeeme, mis kõik on võrdselt paikapidavad, ehkki nad, nagu geomeetriaski, ei pea kõik ühevõrra lihtsad olema.

Descartes'i suur avastus,⁴² mis oma mitmesugustes rakendustes muutujate graafilisel kujutamisel on nüüdseks saanud ka pal-

⁴²Prantsuse filosoof ja matemaatik René Descartes (1596–1650) võttis 1637. aastal kasutusele koordinaatteljestiku ja koordinaadid, mis

jude mittematemaatikute püsivaks vaimuvaraks, kutsus esile geometriateaduse kasutusala ja võimsuse revolutsioonilise kasvu, taandades geometrilised uuringud sellisele kujule, kus töö teevad ära arvulised suhted ning kus võimsad ja üha avarduvad algebralise analüüsi meetodid on rakendatavad uurimistööks mitmesuguste geometriate valdkonnas. Jällegi jätab viis, kuidas geometrilised objektid arvude ja arvusteemidega vastavusse seatakse, mõistusele väga suure valikuvabaduse ning seepärast on hakatud uurima erinevaid skeeme, mis varieeruvad olenevalt sellest, mil moel on seda valikuvabadust kasutatud. Sirgel asuvate punktide vastavusse seadmine teatud arvusteemiga on üks näide kirjeldatud tegevusvabadusest; peale tavapäraste, nn arhimedeslike süsteemide, kus lõpmata väikeste lõikude tegelikku olemasolu sirgjoonel eitatakse, on näiteks välja töötatud ka mittearhimedeslikke süsteeme, kus põhjanev tähtsus on hoopis teistsugustel postulaatidel. Erinevused nende mitmesuguste korreleerimismooduste vahel jäävad alale, mis on kättesaamatu igasugusele verifitseerimisele meelelise taju abil ega paku füüsikule mingit otsest huvi, kuid neist skeemidest tulenevate mitmesuguste võimaluste üle on tahes-tahmata sunnitud juurdlema matemaatik, kes püüab uurida ja selgeks teha oma teemade ratsionaalseid aluseid. Aeg ei võimalda mul anda üksikasjalikku ülevaadet arvukatest nüüdisaegsetest arengusuundadest, nagu projektiivne geometria, kujutav geometria, joongeometria jt,⁴³ kuid ma püüan lühidalt kirjeldada üht järjekordset sammu suurema abstraheerituse ehk üldisuse poole. Kõiki geometrilisi skeeme võib vaadelda erijuhtudena abstraktest skeemist, mille ainese moodustavad võimalikud määratlused, mida saab teha mingis korrastatud muutkonnas; see korrastatus ei pea tingimata olema ruumiline või ajaline: korra mõiste on siin puhtabstraktne ning ruumiline ja ajaline kord on pel-

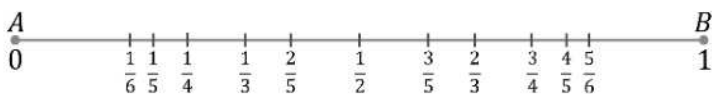
määravad punkti asukoha tasandil, ning pani sellega aluse analüütilisele (algebralisele) geomeetriaile.

⁴³Projektiivne geometria käsitleb ruumiliste kujundite projektsioone, kujutav geometria tasapinnaliste kujutiste ehk jooniste tuletamist objektidest ja ruumigeomeetriliste ülesannete lahendamist kujutiste abil. Joongeometria on geometria haru, milles ruumielemendina käsitatakse punkti asemel sirgjoont.

galt selle erijuhud. Seesuguse muutkonna elemente saab käsitada täiesti ideaalsete objektidena; need on tuvastatavad ainult mingi eeldusliku korrelatsiooni järgi arvustusüsteemiga, millel võib olla kui tahes palju või isegi lõpmata hulk mõõtmeid; ning elementide korrastatuse määravad järjekorrasuhted arvustusüsteemides, millega elemendid on vastavusse seatud. Niisugust tüüpi üldistus näib olevat lõplik abstraktsioon ja kõik geomeetriad on tema erijuhud; sellest lõppüldistusest on abstraherimise teel eemaldatud viimasedki jäänused spetsiifilisest ruumi- ja ajavaistust ning alles on jäänud vaid korrastatussuhted. Säärase puhtabstraktse skeemi üle juurdlemine on kasulik selles mõttes, et tegu on sobiva vahendiga uurimaks ja klassifitseerimaks kõiki neid vähem abstraktseid skeeme, mille saab erijuhtudena tema alla viia. Võib tunduda veider, et puhtideaalsete objektide omavaheliste suhete uurimisest korrastatud muutkonnas räägitakse mõnikord endiselt kui geomeetriast, ehkki neil suhetel ei ole mitte paratamatu, vaid üksnes juhuslik seos nende suhetega, mida meil on kombeks nimetada ruumiliseks.

Olen juba viidanud raskustele, mis ilmnevad siis, kui püüame oma vaistlikke ettekujutusi lõplikest seostest laiendada lõpmatuks sfääri. Siinkohal pakun ühe illustratsiooni, mis minu arvates toob hämmastava selgusega esile, kui ettevaatlik tuleb selles asjas olla, sest muidu võidakse — nagu sageli on juhtunud — jõuda üldistusteni, mis hiljem tunnistatakse kõlbmatuks, vähemalt nende esialgsel kujul.

Vaadakem sirgjoont AB pikkusega, ütleme, üks miil.

Kui kujutleme, et sellest joonest eemaldatakse mingi arv lõike, mille kogupikkus on alla ühe jala, siis mis jääb järele? Mõistagi teatud arv lõike, mille kogupikkus on vähem kui üks jalg alla ühe miili. Just niisuguse vastuse dikteerib meile intuitsioon ja see on ka täiesti õige vastus, kuid ainult eeldusel, et eemaldatavate lõiku-

de arv on lõplik. Kavatsen teile nüüd näidata, et sellelt joonelt on võimalik eemaldada lõpmata suur hulk lõike kogupikkusega alla ühe jala ja teha seda nii, et alles jäävad ainult punktid, kuid mitte ühtegi lõiku ega midagi, millele saaks mingi pikkuse omistada.

Vaadakem järgmisi lihtmurde:

$$\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{2}{3}, \frac{1}{4}, \frac{2}{4}, \frac{3}{4}, \frac{1}{5}, \frac{2}{5}, \frac{3}{5}, \frac{4}{5}, \frac{1}{6}, \frac{2}{6}, \frac{3}{6}, \frac{4}{6}, \frac{5}{6} \dots$$

Iga murd paikneb selles jadas kindlas kohas ja õigupoolest ei esi-ne igaüks neist mitte ainult üks, vaid lõpmata arv kordi.⁴⁴ Ole-tagem, et joonele AB märgitakse murde tähistavad punktid, nii et iga punkti asukoha määrab murrule vastav osa miilist. Nüüd eemaldame lõigu, mille pikkus on pool jalga ja keskkohast asub punktis $\frac{1}{2}$. Seejärel eemaldame lõigu pikkusega $\frac{1}{2^2}$ jalga ja kesk-punktiga kohas $\frac{1}{3}$; siis lõigu pikkusega $\frac{1}{2^3}$ jalga ja keskpunktiga kohas $\frac{2}{3}$ jne.⁴⁵ Võime seega öelda, et oleme eemaldanud lõigu pikkusega $\frac{1}{2^n}$ ja keskpunktiga kohas, mis märgib n -ndat osa miilist. Neid jada liikmeid, mis on esitatud taandamata murruna, või-me eirata, sest neile vastavad lõigud on juba eemaldatud. Kõigi eemaldatud lõikude kogupikkus — arvestades, et osa neist sisal-dub teistes või kattub osaliselt teistega — on kindlasti väiksem kui

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \frac{1}{2^3} + \dots + \frac{1}{2^n} + \dots$$

jalga ja seepärast alla ühe jala. Joonel AB on olemas kõik rat-sionaalmurdudele vastavad punktid ja sel joonel ei leidu ainsat-ki lõpliku pikkusega lõiku, mis selliseid punkte ei sisaldaks. Et

⁴⁴Sest näiteks $\frac{1}{2} = \frac{2}{4} = \frac{3}{6}$ jne. *Tlk.*

⁴⁵Iga järgmise eemaldatava lõigu pikkus on niisiis pool eelmisest, keskpunkt ühtib aga jada vastava liikme arväärtusega. Meenutagem, et keskpunkti asukohta mõõdetakse miilides, eemaldatavate lõikude pik-kust aga jalgades. *Tlk.*

me käsitame kõiki neid punkte olemasolevana, võime olemasolevana — ja AB -lt eemaldatuna — käsitada ka kõiki lõike, mille keskmeks need punktid on. Kui kõik need lõigud on eemaldatud, pole AB -st järel ühtki lõiku, sest iga selline lõik sisaldab eespool mainitu punkte ja järelikult on need lõigud koos nende keskmeks olevate punktidega eemaldatud. AB -le ei saa alles jääda midagi peale punktide, mis ei moodusta ainsatki lõiku.⁴⁶ Oleme niisiis jõudnud näiliselt paradoksaalse tulemuseni: eemaldasime miilipikkuselt joonelt hulga lõike kogupikkusega vähem kui üks jalg — ja esialgselt joonest ei jäänud alles ainsatki lõiku, jäid vaid üksikud punktid.

Vahest võiks matemaatikat võrrelda teatud kogumi mängudega, mille mängimisega matemaatikud tegelevad. Kõigis varasemates mängudes tulenesid reeglid füüsilisest kogemusest ja olid kasulikud tegelike kehade käitumise kujutamisel; nagu muudelgi mängudel oli neil jälgendav iseloom. Kuid siis leiti, et reeglitele tuleb anda täiesti täpne kuju, ning selgus, et selleks on väga palju erinevaid mooduseid; nii juhtuski, et see, mis algul oli üksainus mäng, jagunes paljudeks erinevateks mängudeks, millest igaüht mängiti isesuguste reeglite järgi. Need, keda mängud huvitasid peamiselt mängude endi pärast, ei tahtnud piirduda ainult kõige lihtsamatega, vaid huvitusid ka keerulisema reeglistikuga mängudest. Seevastu teised, näiteks füüsikud, keda põhiliselt huvitab ainult mängude jälgenduslik aspekt, koondavadki oma tähelepanu just neile mängudele, mis oma jälgenduslikku otstarvet täites oleksid võimalikult lihtsate reeglitega. Matemaatikutele on alati olnud ülimalt huvipakkuv välja selgitada, millised oleksid tagajärjed, kui mängureegleid üht või teist moodi muuta või avarada, nii et tekiks uued mängud. Ning ikka ja jälle on avastatud, et need uued mängud, ehkki pealtnäha hoopis teistsugused ja hoopis teistsuguste reeglitega, saab taandada üheksainsaks kindlate reeglitega mänguks, mis mingis mõttes hõlmab kõiki varasemaid mängu. Ainsad reeglid, mis on kõigis neis mängudes hädavajalikud, on need, mida me tunneme loogikaseaduste nime all; kõik

⁴⁶Järelikult ei vasta säärasele punktidele mitte ratsionaal-, vaid irratsionaalarvud. *Tlk.*

teised on suuremal või vähemal määral meelevaldsed. Kui mängijate meisterlikkus kasvab liiga suureks ja mäng ise muutub liiga keeruliseks, jääb asjaosaliste mängukirg pealtvaatajatele mõnikord arusaamatuks ning nad kipuvad arvama, et asi on ületanud kõik mõistlikkuse piirid. Kuid matemaatilisi mängu mängitakse kindlal eesmärgil; nende mitmekesisus on lõputu; nad esitavad inimhõimustele kõige kõrgemaid nõudmisi ja samas arendavad seda edasi. Nende tõelist väärtust saab hinnata üksnes siis, kui seda tehakse kaasaelamise vaimus ja kõikehõlmavas arusaamises inimhõimustele ajaloost. Nii talitades pole põhjust kahelda, et otsus tuleb positiivne.

Püüdsin esile tuua — paratamatult katkendlikult ja ebatäielikult — mõningaid põhilisi erinevusi matemaatiku ja füüsiku vaates matemaatikale. Kokkuvõttes rõhutaksin tõsiasja, et ehkki matemaatika uurimine, millega peab tegelema füüsik või insener, erineb igati põhjendatult ja mitmeski mõttes sellest, kuidas mõnevõrra teistsugustel eesmärkidel uurib seda ainevalda päris matemaatik, peab see ikkagi olema tõsine ja põhjalik ettevõtmine, kui tahetakse, et sellest oleks tõesti abi soovitud eesmärgi poole püüdlisel. Need, keda huvitavad peamiselt matemaatika rakendused füüsikateaduses, võivad ja peavadki paljud nüüdisaegse matemaatika harud kõrvale jätma ning ka paljusid üksikasju, millel on vaid teisejärguline tähtsus, võivad nad eirata; ent niivõrd, kui sellega üldse tegeldakse, tuleb seda uurida kui teadust, mitte kui kunsti. Seda tuleb uurida rahulikult ja kannatlikult, vältides keskendumist ainult neile osadele, mida saaks otsekohe kasutada praktiliste probleemide lahendamiseks. Tööriistad, mida matemaatika pakub, on oma olemuselt nii haprad, et võivad kergesti puruneda, kui neid oma paratamatult oskamatute kätega käsitsevad inimesed, kes ei tunne nende ülesehitust.

ERNEST WILLIAM HOBSON (1856–1933) oli Inglise matemaatik, Cambridge'i Ülikooli puhta matemaatika Sadleiri professuuri hoidja aastatel 1910–1931. Tänapäeval mäletatakse teda eelkõige raamatute järgi, millest osa olid ingliskeelses teaduskirjanduses teedrajavad, käsitledes esimest korda mõningaid matemaatilise analüüsi teemasid.

HELEN LOIT. Roheline Tārā (2022)

OLI SELLINE AEG

Tiiu Kuurme

Minu põlvkonna ülikooliõpingute ajal valitses ühiskonnas veel tugev meie-tunne: peredes, kooliklassides, tööl. Me polnud veel väljunud kollektivistlikust ajajärgust ega sisenenud individualistlikku. Nüüd oleme. Ja on põhjust öelda, et meie, kes esineb selles kirjatöös, pole nagu ta päriselt oli, sest tegelikult oldi ka siis individualistid, vaid on subjektiivne, täpsemalt minu enese peegeldus tollasest meist, nagu teda kogesin, läbi elasin ja enesele tõlgendasin.

Õieti oli ülikooliaeg eluvoogudes kogunenud aastate hulka kokku arvestades ju lühike, vaid viis aastat. Paljusid, kellega siis koos olime, olen hiljem kohanud harva, mõnda mitte kunagi enam. Mõnega kestis suhtlus aastaid ja näiteks Merike Lillost sai minu eluaegne sõber. Enamik minu õpingukaaslastest jõudis hilisemas erialases elus kaante vahele kui autorid oma isikliku nime ja loominguga. Paljud kursuseõdedest-vendadest said eesti elu ja kultuuri edendades tuntuks. Oli ja on praegugi raadiohääli ja telenägusid, kirjarahvast ja kraadiga ülikooliinimesi. Minuaegsete üliõpilaste sõnavarasse kuulus veel sõna “vaimsus” ning loomeparnass oli kutsuv, kuigi ligipääsetav vaid väljavalituile. Omamoodi väljavalituiks saime juba siis, kui meile avaaktusel matrikkel ulatati. Eesti keele ja kirjanduse eriala oli mainekas ja värav sellele pääsemiseks kitsas. Üldse oli 1970. aastail erialasid ülikoolides ju vähe. Need valdkonnad, mida siis, nõukogude ajal ülikoolis eraldi ei olnud, nagu sotsioloogia, ajakirjandus, kasvatusteadus, filosoofia, etnoloogia, sotsiaalfilosoofia, semiootika, kultuuriteadus, politoloogia ja teatriteadus, mahtusid mingil viisil filoloogiliste erialade katuse alla. Neil aastail saadi Tartu ülikoolis eesti keele ja kirjanduse erialalt kahtlemata parim humanitaarharidus mis Eestis võimalik. See andis võime mõista oma-

enese tahtmisi, nii et kui miski hiljem tungivamalt kõnetas, siis suudeti seda rada edasi minna.

Need viis aastat olid märgilised, erilised ja teisalt tavalised: lootuse otsimine, pettumuste talumine, mõtte otsimine ja mõtte-tuse talumine, välgatused, trügimine, pürgimine, mõnele optimis-mi edendamine, teisele pessimismi süvendamine. Aeg polnud kii-ta; hiljem nimetas rahvasuu 20. sajandi lõpu aastakümneid ka nii: kuldsed 60ndad, s...ed 70ndad, kahvatud 80ndad, ülbed 90ndad. Ülikool, kuhu oma elu viieks aastaks paigutasin, oli arvatavalt parimaid kohti toonases musthallis, kohati porikarva proletaarses tegelikkuses. See, mis välistest jõududest ometi sõltumatult väl-jenduda sai, oli nooruse energia, elutahe, vaimukused, huumor, spontaansus ja usk, et parimad ajad on veel ees. Enamik meist ei teadnud suurt midagi hilismineviku õudustest, ent Pälsoni täna-va ühiselamu keldriruumi labrakakohas laulsime vandeseltslase moel: “Ai tsihh, ai tsahh, ai velled...” Paljudes kodudes rängast minevikust ei räägitud ja see laulmine tundus vaid vallatu üleastu-misena nõukogude režiimist. Oletan, et enamik ei osanud režiimi karta, sest ei teatud päriselt, mis oli olnud. Kaaslaste ees tuleb müts maha võtta: suurem osa ei soovinud nõukogude režiimi tee-nida, kuigi sellelt koitis paguneid ja ainelist tulu.

Et olime okupeeritud riigi allaheidetud väikerahva tudengid, seda vaevalt keegi enesele teadvustas. Oli ju meie aeg! Inime-ne ei saa valida, millise aja vaimu armust elatakse oma 20ndaid otsingulisi, tundlikke ja pürgimuslikke eluaastaid. Meie, eestla-sed, olime minu arvates parimad, kõige kultuursemad toonases Nõukogude Liidus ja vaatasime idapoolsetele rahvastele kõrgelt ülevalt alla. Mitmel mu kaaslasel oli käibel anekdoodimärkmik ja just riigivastaseid anekdoote puistati kui käisest. Jüri Viikberg avaldas neist aastaid hiljem raamatu. Polnud see aga aktsioon anastajate vastu, kelle sügavale sööbinud võimu alt me ei lootnud-ki vabaks saada, vaid iroonia ja vaimukus, võimalus kildu panna, totrust välja naerda, saavutada eksalteeritud seisund. Mulle tun-dub, et selliste seisundite saavutamine oli noortele inimestele siis ja on praegugi suuresti olemise mõtte ja kvaliteediga seotud.

Oli teada, et ka ülikoolis eksisteerib koputamine ja et selliseid tegelasi võib leiduda ka tudengite hulgas. Ühele neist langeski

vastav stigma, ent siiani ei tea ma, kas ta seda oli. Tagantjärele teatakse, kuidas toimus koputajaks värbamine. Õnnetul kombel kehtiva korra vastaste juttudega KGB tähelepanu alla sattunud noor inimene seati valiku ette: ta kas asub KGB heaks töötama või jätab ülikooliga hüvasti. Elutargemad õpetasid, et kui kuskil liiga julgelt sõna võtate, peab kõrvus tilisema hoiatav kelluke. Tegelikult ei juhtunud minu ülikooliajal vist kellegagi midagi päris hullu. Ent see kelluke jäigi minu põlvkonna paljudel kaasteelistel tilisema ka siis, kui oleks vaja just julgelt rääkida. Nüüd on sellele nähtusele tekkinud ka mõisteline tähis: enesekolonisatsioon.

Ülikool — minu romantilistes ettekujutustes pidi see olema nooruse uljus, piiritu (petlikult tajutud?) vabadus, lahe olemine, sündmused-suhted, elu parimad hetked. Siin elas noor inimene välja oma erilise, avas oma ande, ja pilgud olid temale pööratud. See oli töötatud aeg ja koht, ja töötuse täitumisele loodeti kõvasti. Olin põhikooli õpilasena enesele töötanud jõuda ülikooli sammaste taha pärast traagilist põlengut, kui peahoone varemetest tõusis veel suitsu ja seisin koos leinas rahvaga tänava veerel. Õpingud tundusid nende imeliste töötatud aastate pisut tüütu kõrvaltegevusena, millest sõltus stipendium, mis nii mõnelegi oli väga oluline. Kuivõrd nägin oma vanemate ja teiste täiskasvanute rutiinset, murerohket ja halli elu, kus kord õpitud ametis ja kitsal elamispinnal veeretati oma päevi elu lõpuni, siis tuli kõik lootused elu värvidest osa saada panna ülikooliajale. Hiljem kattuvad need värvid teadagi argitolmuga ja ettenähtud rollides tiksumisega. Kui esimese kursuse lõpul olime Tallinnas õppekäigul Keele ja Kirjanduse Instituudis ning veel mingites arhiivides, jäi kogestust kõhe tunne. Küsisin endalt, kas tõesti kaobki mu tulevik tolmusesse kitsasse ruumi kirjaridade vahele, millest parimal juhul leiab elu prepareeringuid, mis on kui varjud Platoni koopas.

Meid oli kursusel üle neljakümne, kirev, rõõmsameelne, üks-teisest vägagi huvitatud, vaimukusi pilduv kamp. Kõigil silmavaade ergas ja ootused suured. Eristusid need, kel oli selja taga juba tükike elukooli, ja lapsemeelsed, kes tulnud äsja koolipingist. Mingis mõttes oli igaüks siiski juba iseseisev, mingis mõttes jätkati lapsepõlve. Oma õpinguaastatel elasime meie-tundes, individualismi valitsusaeg, nagu öeldud, oli veel ees. Võimatuna

tunduv tulevane elutegelikkus humanitaaride ülinappide palkadega ja ülikitsastel elamispindadel sai mõtteis lükatud tagaplaanile, sest elu toimus täna. Kuigi aeg oli vaene, võis juba nautida lukust minna õppima seda, mis ennast huvitas, ning mitte mõelda vaid sissetulekule. Meie aeg, meie ise, meie võimaldatud maastikud — kuidas küll tunduvad need nüüd?

MILLISED ME OLIME?

Oletan, et ma polnud ainus, keda õpitava kõrval sootuks rohkem huvitas see põnev inimkooslus, kelle hulgast end leidsin. Üksteist vaadati, kõnetati ettevaatlikult või siis bravuurself. Mäletan, kuidas Eve Kungur (Viilup) istus ühes auditooriumis klaveri taha ja esitles end muusika keeles, öeldes sissejuhatuseks: “Muusika on minu teine elu.” Hiljem osutuski see tõeks: temast sai laululaste saadete looja ja produtsent.

Kõik olid potentsiaaliga ja nii mõnelgi oli juba arvestatav minevik. Mõni oli võitnud olümpiaade ja kirjutanud ajalehes, mõni oli tuntud sportlane. Eelnenud tööaastad ei olnud mainekujunduses kuigi hinnatud valuuta. Näiteks see, et Mati Soonikul oli enne ülikooli olnud palju töökohti, tekitas irooniasegust elevust. Tüdrukute puhul, nagu tuhandeid aastaid ennegi, luges välimus. See, kuidas hakkas kujunema keeruline ja nii otsatult oluline suhete maailm, oleks sotsioloogiliste uurimuste jaoks huvitav teema. Küllap oli enamik kursusekaaslastest juba varemgi kogenud, et tegelik ja kõneldav käivad eri jalga. Me justkui pidime olema võrdsed oma tekli ja matrikliga, tegelikult kujunesid vaikselt välja hierarhiad, mida suunas see tabamatu, mis ühele loob maine ja teise liigitab hallide hiirte hulka. Millegipärast on kogu hiirte populatsioon (seal, kus seda metafoori kasutatakse) ühesooline. Humanitaarias-sotsiaalias säravad konverentsidel ja ajakirjanduses need väga üksikud mehed, kes sinna sattunud, publikuks töötegijad naised. Nagu on nähtamatud kodused naistetööd, nii ka arhiivides-teaduses-koolides-raamatukogudes tehtav. Filoloogiasse juhtunud meesolend tõmbab enesele tähelepanu niikuinii, temast ei saa ka isashiirt, sest juba ennetavalt omistatakse talle erilise nimbuse ja vaimusügavuse. Mis noormeestele kuulus kui

looduselt kingituseks saadud kapital, selle pidi naisolend välja teenima. Ent võimalusi selleks polnud just palju. Loenguline tegevus, õieti kuulaja tegevusetus polnud see, mille kaudu oma erilisust teistele näidata. Kellenagi sai end esitleda ühikas, teel loengule, kohvikus, suitsunurgas, pidudel. Eristusid linnakad ja maa-
kad, tallinlased ja teised, tähtsate koolide lõpetanud ja tavalistest haridusvabrikutest tulnud, heast perekonnast pärit ja muud. Hiljem eristus ühika- ja erakarahvas, eriti kui hakati abielluma. Eristusid ka need, kes arvasid enesest palju, ja teised, kes otsisid põhjust enesest üldse midagi arvata. Ülikooli õppetegevuse kaanonid ei pakkunud kuigivõrd sotsiaalset elu ega aidanud teadlikumana vaadata sisse suhete maailma. Selles osas olime metsikul maastikul, kus tuli ära arvata, kuidas kujundada enesele aura, mis avaks mõne vajaliku ukse. Ja neid paiku, kuhu igatseti pääseda, näis olevat: luuleteater, noorte autorite koondis, erialaringid, ülikoolilehe toimetused, koorid, klubid. Ihaldatuimad olid siiski vaimuinimeste spontaansed sõpruskonnad, millest sai teada aimamisi. Uku Maasingust ja tema juures käijatest kuulsin alles pärast ülikooli. Huvivõimaluste loomuse ja vaimulaadi vastu oli suur, ajendiks tagamõte, et ehk märkab temagi mind kui kordumatut isikut.

Sel oma staatuse kinnitamise väljal sai mõnigi haiget. Üsna kiiresti kujunes ilusatest atraktiivsetest tüdrukutest nii-öelda juhtgrupp, kes pidas ühikas pidusid, mõjus magnetina pikkadele vaimukatele noormeestele ja kel kujunesid omad paroolid, mis tähistasid ihaldusväärsesse ehtsasse tudengiellu pühitsetuid. Sellesse ellu kuulusid läbu ja labrakad. Öösiti käidi jaamarestoranis, lauldi nõrkemiseni, tekkisid omad lood ja oma släng. Paarisuhe vastassooga kandis nime *mäss* (hääldada palataliseerides). Vaikimisi mängisid omaette rolli riietus, mingi moehilbu saamise võimalused halli maitsetu kaubanduse tagatubade kaudu, tutvus kellegagi vanematelt kursustelt, ligipääs poolkinnistele kinnimakstud üritustele ja väljasõitudele. Ja muidugi pääs elitaarsetesse malevarühmadesse, koguni välisrühmadesse. Sinna ringi igäühel pääsu ei olnud. Esimene, teine ja kolmas Eesti kujunesid välja ka ülikoolis. Võib öelda, et õppeedukus ei olnud staatuse kujunemisel kuigi oluline määraja, vaid ikka see, kellenä inimene teistele lõbusa tudengiellu tormilisel maastikul paistis. Mitu inimlikku kvaliteeti, nagu kaastunne, osavõtlikkus, taktitunne, tähelepanelikkus

või abivalmidus polnud need omadused, mida tollane tudeng eneses arendada ning viljeleda soovis. Need pole ihaldusväärsed ka nüüd, samas on ju tore, kui keegi seda minu suhtes väljendab. Kuigi mainekujundusest veel ei räägitud, tegeldi sellega ometi aktiivselt. Samas ei mindud ka kedagi kiusama ega öeldud halvasti, hoopiski abistati õppimisel konspektidega. Lihtsalt — mõned olid siseriingis ja teised kuskil mujal.

Elasin oma vanemate ehitatud majas Tartu serval koos noorema õe ja vennaga. Olime maalt linna kooli saadetud. Meile tegi süüa minu koloriitne tädi, kuni tal üle viskas ja ta ära kolis. Saime kolmekesi igaüks nädalas viis rubla söögiraha. Stipp jäi enese huvide-vajaduste rahuldamiseks, mitte äraelamise jaoks. Mu vanemad olid Kesk-Eestis oleva majandi peaspetsialistid ja puudust me tundma ei pidanud. Kadestasin kaaslast, kelle elu ühikas tundus kirgas ja põnev. Oli tunne, et päris elu voogabki ühikas ja mina jään sellest ilma. Teekond bussilt koju oli pikk, pime ja külges üle raudtee, seetõttu jäid ära mõnedki ringid, peod, koosviibimised, harrastused, sest kartsin hilist aega ja hämaruses tegutsesid pahalasi. Hiljem tegelesime pimeduse katte all koos mõne kursusekaaslasega selles Kesa tänava maja köögis sootuks omapärase alkeemiaga — me ilmutasime pilte. Mul oli fotokas Fed 3 ja kursusel sai minust peagi *Fediseeri*a — niisugune nimi anti mulle kui kursuse isehakanud fotograafidele. Nii jäid olulisemad sündmused ka piltidele.

Ülikoolilt loodeti midagi veel. See, millest ei räägitud, ent mida teati ja mis tundus olevat peamine tüdrukuid aktiivsusele kannustav jõud, oli soov ja lootus leida elukaaslane, mees, kellega jagada oma edaspidist elu alamakstud filoloogina. Kõrvus kõlas koduste vihje: “Lähed maale õpetajaks, saad joodiku traktoristi või üldse mitte kedagi.” Nii oli EPA klubi populaarne koht, kus käidi tantsimas, korraldati ka mõni kursuseõhtu epakatega. Ülikool oli tegelikult suur pruuditurg, elukaaslase leidmise laad oma meluga, ja esilolek seltsielus kuulus selle hinnalipiku disaini juurde, mille abil mängida end ihaldatavaks ja eriliseks. Kõik teadsid, et kakskümmend kaks on viimane taks. Günekoloog andis nõu sünnitada kindlasti enne 25. eluaastat, sest sealt edasi ollakse lapse saamiseks juba vana. Nii sisendati tollastele noortele naistele

mitme vihje kaudu, et käsil on nende elu ülimad aastad, mil suhestuda nappide abieluvõimalustega. Hiljem on hilja, naise väärtus väheneb iga elatud aastaga. Pole siis ime, et ettenähtud peamine, õppimine, polnud paljude naistudengite eluorientatsioonis kõige tähtsam. Pigem kahandas tuupuri maine naisinimese väärtust, ja meenub ühe Tartu ülikooli juhtkonna esindaja 2008. aastal ajakirjanduses ilmunud õpihiirte vastu suunatud sõnavõtt, kes täitvat auditooriume, ent ei oskavat iseseisvalt mõelda. Õppimise maine ja õppeedukus tõusid järsult, kui mees leitud, laps olemas ja sess ukselävel. Enamik meie noortest emmedest akadeemilist puhkust ei võtnud, mõni aga hakkas kõrgendatud stippi saama. Ühte sadamasse oli juba randutud ja võis hakata avastama, mida oli ülikoolil sisulist pakkuda.

MIDA ÕPPISIME, MIDA MITTE?

Minu äratundmist mööda ei õppinud me seda, mis on elu — nii see, mis kulges mööda auklikke tänavaid ja erineva nüridusastmega asutusi, kui ka see, mille ees tunda aukartust. Nii tunnen tänapäevani. Me ei õppinud seda, kuidas olla inimene, kuidas teisesse suhtuda, kuidas suhestuda ja suhelda, et hea oleks kõigil. Ka seda mitte, kes olen ise, mida eneses austada, millest mitte välja teha ja mille kaudu anda oma olemisele tähendusi. Ning kuidas olen ma nõrk ja haavatav ja kuidas ikkagi sobituda eri keskkondadesse. Ent siiski — me õppisime väga põhjalikult kirjandust. Ees- ti ja väliskirjandust, sealhulgas vene ja karikatuurses esituses ka teiste nõukogude nn vennasrahvaste kirjandust. Ja veel saime osa filosoofilisest mõtlemiskultuurist, paradoksaalsel viisil isegi nende punaste ainete abil, mille nimetusteks dialektiline ja ajalooline materialism (dialektiline materialism oli teadupärast ümberpööratud Hegel), aga eriti ja hiilgaval viisil Tõnu Luige filosoofia- ajaloo kursuse kaudu. Tänapäeva eesti keelt kogu tema karmuses õppides sähvatas minus ühel hetkel äratundmine, kuidas keel elab ja hingab, mis on ta oma süsteemsuses, vormis, loogikas. Ja kuidas elegantse lohakusega ületada piire, parodeerides keerulisi termineid mõnuga ja vääral viisil oma slängis, säilitades samal ajal teadmise, kuidas on õige. Elu õppisime maailmakirjandusest, sest

seda esindanud tõlkevalikud olid täidetud inimelu sümbolite, saatuste, moraalsete valikute, heitlustega. Meile lugemiseks mõeldud sisaldas enamasti ideaale, suurt pilti ja suurt mõtet, mis tõstis vaatleja individuaalsete saatuste kohale, et sealt kõrgelt mõista või hukka mõista. Sellest tõdemusest lähtudes võib küsida, kas elu enese kohta õppis rohkem see, kes pidi teenima leiba liini-töölisena või kontoriametnikuna ja kellel raamatute jaoks aega ei jäänudki, või see, kellel oli võimalus suurest kirjandusest inimolemise tähenduslikkust otsida ja selles argiolude eest pelgupaika leida.

Me tassisime raamatuid koju kuupmeetrites, käed venisid välja kui inimsoo eellastel. Enne kirjanduseksameid lugesime ööd kui päevad. Hinnas olid korraliku käekirjaga tehtud konspektid ja käiku läks hea hulk kopeerpaberit. Ringi liikusid raamatute sisukokkuvõtted. Tagantjärele imestan, kui palju oli siiski jõutud tõlkida eesti keelde ja kuidas küll punane aeg ei suutnud ülikooli õppetegevusest kustutada eesti kirjandusklassika võimast sõnunit.

Kes meieni kirjanduse ja kirjandusteaduse töid? Eesti kirjanduse meieni toojatest mäletan Udo Kolki, Ants Järve ja Harald Peepu. Vanema kirjanduse tutvustajale Udole sekundeeris Eedi ehk Eduard Laugaste oma rahvaluulekursusega. Räägiti, et Kolk ja Laugaste ei saa omavahel läbi, kuid kui olime Setumaal rahvaluule kogumise praktilal Meremäe koolimajas, tulid nad sinna koos ja mängisid varahommikul malet. Udo Kolk meenutas olekult, eriti hääletämbrikt maakiriku pastorit. Tema faktidest ja aastaarvudest täidetud loengud ennustasid raskemat sorti arvestust. Setude paasapühadel läksime oma rahvaluulekogujate pundiga Obinita kalmistule, kus haudadel vanade kommete järgi söödi ja joodi. Sõin ja jõin seal minagi. Udo Kolk muutus haadade vahel kangete jookide toimet järjest jutukamaks. Kuuvalge öö hakul lahvasid temas romantilised tunded ning meie kolleeg vanemalt kursuselt sai kuulda sulnist juttu: “Taevaa ja maa sulavad ühte, sulagem meiegi ühte.” Rahvaluulepraktikast meenuvad veel imepärane mahe Eesti suvi, retked külast külasae, raske makk käe otsas, valgetüvelised kasesalud ja pöörased sõidud veoauto kastis, nokastanud uljad sohvridd roolis. Pood oli kaugel ja kohali-

kud soovitasid võtta kartuleid kolhoosi kartulipõllult. Hiljem selgus, et olnud hoopis õpetajate kartulimaa. Õppejõududega hoidisime aupaklikku distantsi. Vanem Eesti kirjandus ei veedelnud mind, jäi kuivaks faktipuruks, mida üritasin meeleheitlikult mällu vajutada. Tudengid pudenesid Kolgi arvestuselt, sest ei teadnud Kalevipoja jalajälgede suurust, tema koorte nimesid, seda, mida tegi Urvaste pastor Gutsloff ja mis aastal Kristjan Jaak Peterson Tartust Riiga läks.

Ants Järve loengutest jäi meelde kroonulikkus ehk isikupärase kirjandusetõlgenduse puudumine. Harald Peepu saatis aukartus tema teadmiste mahu ja sügavuse ees. Ta jäi inimesena kaugeks, ent tema täpsed, targad ja sisukad analüüsid kirjandusteostest olid miski, mis toitis vaimu. Tahtsin ühe oma lemmikaine, eesti kirjanduse eksami sooritada kõrgeimale hindele, ent tõmbasin ühe neist kahest piletit, mille nende ebameeldiva sisu tõttu olin õppimata jätnud. Selles oli küsimus Sütiste luule kohta. Sütiste rohkete luulekogude pealkirjade ja ilmumisaastate tuubiskelu oli viinud mind meeleheitele ja tundunud mõttetu. Palusin uut eksami tegemise võimalust. Oletasin, et Sütiste ei saa ju enam tulla, ja õppisin erilise hoolega veel kord kõike muud, mis meele järele. Ta tuli siiski! Sain oma nelja. Kui peahoonest välja kivitrepile astusin, laskis mind varitsenud laululind mulle hunniku ekskremente lagipähe. Nii palju siis imelisest Vildest, A. H. Tammsaarest, Suitsust, Tuglasest, Liivist, Alverist ja teistest vaimutõrviku kandjatest, kelle loomingut olin usinalt tundma õppinud!

Väliskirjanduse õppejõud Villem Altkoa oli vanuses, mil kunagine sära oli loomulikul teel kustunud. Tema loengud väliskirjandusest tähendasid rohkete raamatute sisu ümberjutustamisi ja pisut kirjanike elulugudest pajatamist. Teoste mõtestamine inimolemise ajalikul ja ajatul taustal jäi väheseks. Mina seda just kirjandusekursustelt ootasin. Kord oli Altkoa haige ja meile luges noor Jüri Talvet. See oli värske puhang kaasaega ja mõttemängude naudingut. Aga Altkoa tuli tagasi. Oma eksamit võttis ta vastu kinnisilmi. Kas sügav mõtiskelu? Kui olin eksamil vastamisega lõpule jõudnud, küsis ta, millise hinde enesele ise paneksin. Soovisin viit ja selle ma ka sain. Ei julgenud toona arvata, et väsi-

nud inimene võis pisut tukastada, kuivõrd samade raamatute sisu ümberjutustuste kuulamine aastast aastasse on pigem uinutav kui virgutav.

Kirjandusteooria imetabast vaimu, suurt vaimustavat üldis-tusjõudu sai kogeda noore andeka Jaak Põldmäe kirjandusteooria-ja hiljem esteetikakursusel. Algu oli raske: monotoonne hää, langetatud pilk, keerukad terminid. Ühel hetkel ma mõistsin, mil-lest on jutt. Olin Jaak Põldmäest vaimustunud ja ahmisin endas-se tema teoreetilist kirgast tarkust, mis justkui ei kuulunud siia ilma. Tema loengud olid vaimne nauding. Mäletan praegu küll Põldmäd kuulates tekkinud tunnet, kahjuks mitte enam räägitu sisu. Põldmäe järgi oli eesti keel erakordsete võimalustega luule-keel, mis edestab kõiki muid keeli. Ja see oli tal matemaatiliselt tõestatud. Põldmäe kaitses eesti värsisüsteemide teemal kandi-daaditöö, mida peeti Eestis doktorikraadi vääriliseks, aga Mosk-vas doktorikraadi ei kinnitatud. Nii anti talle suurepärase väite-kirja eest ainult kandidaadikraad. Mõni aasta pärast seda, kui olin saanud ülikoolidiplomi, lõpetas Jaak Põldmäe ise oma maise tee-konna. Manalasse varises suur anne. Jaak Põldmäe traagilise lah-kumisega siitilmast kaasnes hämaraid kuuldusi teda tabanud kiu-sust. Kas see nii oli, tõde sellest üliõpilasteni ei ulatunud. Igatahes väärinuks need kuuldused kummutamist. Või tõestamist.

Õppejõudude omavahelisest läbisaamisest jõudis tudengiteni üldse vaid üksikuid kilde. Rõõmsaid ilmeid ja häid nalju tajus nende poolelt haruharva. Õppejõu elu tundus karm ja tõsine, mis konverteerus nõudlikkuseks tudengite faktiteadmiste vastu. Siis-ki sain osa väljatustest, kui õppejõud hindas eksamil ka tuden-gi iseseisva mõtlemise ja mõttekalambuuride olemasolu. Tolla-ses kõnepruugis polnud kohta ei vaimsel ega paarisuhte vägivallal ning tabuteema oli kiusu olemasolu. Nõukogude võim oli ilmselt sellised ebakohased nähtused igaveseks likvideerinud. Kui valjult võisid tiliseda teatud kellukesed õppejõudude kõrvus, me veel siis ei aimanud.

Küll aga olen olnud hiljem saanud lähedalt tunnistada ande-kaid tabanud akadeemilist kiusu, vahel tagajärjeks püsivad ter-visekahjustused. Tean ka iseenese kaudu, mis tundeid see kaasa toob, ent mind on kaitsnud head haldjad, vahest ka armastus oma

eriala vastu. Mozarti ja Salieri sündroom akadeemilistes keskkondades tundub jõuliselt elavat oma elu. Kiusatavale võib tihti panna diagnoosi: liiga palju mõistust. Ja seda keskpärasus ei talu. Kuna mõistus pole ilmast otsa saanud, siis kestab ka kius.

Vene kirjanduse kursused olid värvikad. Valmar Adams ja Valeri Bezzubov justkui elasid ise selles, mida rääkisid. Õppejõudude kirglik kirjandusekäsitlus oli omaette elamus. Vene kirjanduse suurus ja sügavus jõudsid meieni vaieldamatult ja selles kahelda tundus ketserlik. Kõneldi, et Adamsi eksamil saab parema hinde see, kel seljas helesinine rüü ja kes alustab oma juttu mõne tsitaadiga tema loengutest. Ukse taga käis ümberriietumine, sest kui helesinist polnud, olid kaaslased nii lahked ja laenasid. Valeri Bezzubov rääkis eesti keelt kerge aktsendiga ja tema loengud tundusid monotoonseid vastandina Adamsi retoorika meistriklassile. Ent Bezzubovi loengute sisu tõi nähtavaks inimelu traagika ja koomika, ilu, kurbuse, suuruse ja viletsuse. Mõistagi jõudis auditooriumini ka Vene kirjanike veendumus vene hinge erilisuses. Bezzubovi loenguil ei puudunud ka siis, kui need olid hilisõhtul. Tema kirjandusekäsitlustest sain tunnetuse, kui suursugune kultuurilming on ilukirjandus.

Nii et seda, mis on elu, sai kirjanduse kaudu siiski õpitud, nii võõramaist kui eesti talupoeglikku. Kirjaniku tahtel ning õppejõu abil muutus nähtavaks inimelu argiülene sisu: kui otsing, kui kirg, kui probleem, kui armastus ja vihkamine, kui taevas ja põrgu, kui aated ja ideaalide poole pürgimine. Paraku sattus kõrgetest ideaalidest nakatunud filoloog, kes oma hoiakuid varjata ei osanud, näiteks rauakooli meestega mehitatud EÜE-rühmades pilkealuseks. Mis tähendused ja ideaalid, tuleb vaadata, kuidas rattad ringi käivad ja vuuk välja kukub, kuidas väheste vaevaga palju saada ja kuidas end mugavalt sisse seada! Kui irooniaseguselt võib välja öelda sõna *filoloog*, olen hiljem kogenud mitu korda. Oletan, et kuupmeetrid lugemist kirjanduseksamite eel oli vahest see põhjus, miks enamik meist sidus oma hilisema elu kirjutatud sõnaga. Üldtuntud kirjanikuhärradeks said juba varakult Mihkel Mutt ja Mihkel Tiks. Oma raamatuteni on jõudnud peale nende veel Katrin Reemet, Livia Viitol, Luule Epner, Maaja Hage, Katre Liigi, Mariina Paesalu, Kalev Vapper, Jüri Viikberg, Tõnis Arnover,

Mati Soonik, Sirje Lauring-Vaska, Raul Rebane, Heli Reichardt, Merike Lillo. . .

Vahedalt ja valusalt mürdsid lõbusa tudengi elutegevusse sisse tänapäeva eesti keele kursused. Neid oli kohe mitu, lugejateks Aino Valmet, Ülo Parbus, Ellen Uuspõld ja Reet Kasik. Ülikoolis õpetatav emakeel tundus hullumeelsusena: larüngaalid ja dentaalid, morfoloogilised ja süntaktilised rägastikud, reeglipärasused uppumas erandite rohkuse sisse. Etteütllused olid kui saatustlik rituaal, keeleline initsiatsioon. Palju kordumatuid noorusea tunde sirelite õitsemise aegu suubus foneetikasse, morfoloogiasse ja semantikasse ning oma süntaktilise võimekuse tõestamisse. Keeleeksamite eel jäid ära tavalised repliigid “oh, ma ei õppinud üldse, ma ei tea kohe mitte midagi”, mille kohta kõik teadsid, et see pole tõsi. Keele karmi loomust näitas seegi, et osa seda õpetavaid õppejõude näis olevat morfeemidest ja lekseemidest seda-võrd sisse võetud, et need tundusid täitvat ka nende isikliku elu. Me ei nurisenud. Hilisemas elus oli sellest õppimisest taevani kasu, kui keel voolas kirjutatud ja kõneldud sõnana auditooriumisse või paberile oma elegantsuses ja väljendirohkuses. See, kuidas on õige, oli söövitatud eksamite nõudlikkusega alateadvusse.

Kuskile jäid võõrkeeled, millega tollasel eesti filoloogil oli haledalt vähe tegemist. Minu õnn oli keskkooli korralik saksa keel, mille taustal mõjus *Genossin* Karmi õpetus jahmatuse-na kui väljavõte mõnest grotesksest Saksa-kriitilisest paroodia-filmist. Algasin protesti tema kaoselaadse õpetamisviisi vastu, sest siin polnud võimalik midagi õppida, ja meile anti *Genossin* Palm, kuiv ja korrektne. Mina kui mässu algataja kaotasin eksamil pügala hindest. Vene keelt õpetas Kiira Allikmets, emotsionaalselt ja kultuuri kaudu. Olin vene keeles silmipimestavalt andetu, see libises mu teadvusest üle kui tefflonist. Ka nüüd ei haaku see keel mu olemisega. Mingi alateadvuse kihistus tõrgub vene keele ees ja ma ei oska seda tänapäevani. Kiira Allikmets oli inimesena aga tore, südamluk, mõistev; temast jäi ilus mälestus. Soome keelt õpetas algul meie grupile Helsingi ülikooli kogemusega Ago Künnap, kes tundus üliõpilaste ees veidi kohmetu. “*Vaikea kieliooppi*, sestap teeme poppi, noorust ei saa maha magada”, oli Heli Reichardt teinud sõnad “Urjala jaaniöö” viisile.

Seda laulu laulsime Pälsoni tänava ühiselamu keldris Künnapile enesele. Hiljem õpetas soome keelt Paul Alvre, temast jäi mulle meelde hall ülikond. Soome keele grammatika tundus ülemeeleline. Muud ma sellest keelest ei õppinudki kui arhailisi vorme ja nende ühildumisi. Sõnavara jäi ahtaks ja vestlustunde ei mäletagi. Eksami muidugi sooritasin. Soome keele oskuse omandasin esimeste vabadusetuulte aegu, kui pääsesin 1988. aastal kuuks ajaks Soome külla ühe imelise vanaproua juurde. Seal sain kolmandal päeval kõrge palavikuga kultuurišoki, sest olin näinud, mida kõike Soome kaubamajades müüakse. Kuna omandasin soome keele ühe kuuga, siis arvatavalt oli selle juures siiski abiks kunagi tuubitud hoomamatu grammatika. Mõistagi polnud mul tookord veel aimduse algetki, et 2004. aastal kaitsen Oulu ülikoolis soome keeles doktoritöö, mille teemaks on haridus ja õpilaste koolikogemused. Soomekeelne erialane lugemus muutis mu kodumaal arusaamatuks ja eraklikuks, kuivõrd siin valitses ühelt poolt valdavalt konjunktuurlus etteantud suuniste taktis, teisalt vana kooli kombel näpuga viibutamine liiga vabameelsete mõtete suunas. Soomlaste auväärne kasvatusfilosoofiline ja kriitiline mõttetraditsioon võlus mind jäägitult, millele mingitki vastet polnud kodumaalt leida. Veel tahtsin ülikoolipäevil koos õige mitme inimesega mingilgi kombel õppida inglise keelt, aga polnud ette nähtud. Üks dekreeti minev noor õppejõud jõudis seda grupile huvilistele kuu aja jooksul fakultatiivselt õpetada ja sellega õpingud lõppesid. Uut õpetajat ei osatud otsida. Tartu ülikool jättis mu inglise keelela, mis tänapäeva ühiskonnas teeb sust puudega inimese. Järgmise süsteemsema õpetuse selles keeles sain 51-aastaselt Tallinna ülikooli õppejõudude grupis, nii et suudan tekste lugeda, ent mitte suulist kõnet mõista.

Väärtusliku õpinguaja, mis võinuks kuuluda keeltele ja humanitaariale laiemalt, hõivasid punased ained ja meditsiin. Otsisin neist loogikat, mida filosoofiakursustel ehk leiduski. Hilisemas elus pole ma kohanud midagi nii mõttetut ja pseudoloogist kui NLKP ajalugu. Ent noorena tõrgutakse ju uskumast, et ülikoolis lastakse õppuri ajavargaks saada valel ja sisutihjusel. Toona ei tundunud see mõeldamatuna, küll aga nüüd, et ühed inimesed võivad teistega midagi sellist teha ja siis veel issanda päikese alla ilmuda. Oluliselt mõttekam oli meditsiin, mida õpetati, et meist

saaksid sõjaoludes rindeõed. Meile anti teadmisi esmaabist ja põetamisest, sise- ja nakkushaigustest, farmakoloogiast ja radioloogiast ning kirurgiast. Maarjamõisa haigla taga haljasalal harjutasime gaasimaskiga toimetamist ja kunstliku hingamise tegemist. Radioloogia õppejõuks oli atraktiivne südametemurdja välimusega mees, kes näitas auditooriumis ette, kuidas käitub haige, kel on kubemetäid nimetusega *Pediculus vestimenti*. Tüdrukud it-sitasid ja vaatasid maha. Eksamile minnes tundus, et põen ise kõiki õpitud haigusi korraga, meeli haaras paanika. *Dentur tales doses*. Haiglapraktika öövalves suruti mulle kätte kandik süstaldega ja öeldi palati number. Olin korra enne süstimist proovinud. Siiani ei tea, kas palat oli õige, rääkimata sellest, kas tosin haiget said õige rohu. Missioonilt tulles komistasin paarikümneliitrise destilleeritud vee mahuti otsa, see purunes tuhandeks killuks ning vesi voolas lõbusalt mööda haiglaparketti. Esimesel haiglasse tehtud tutvumiskäigul oli Livia vahikäigus minestanud ja saadigi kohe esmaabi andmises kätt proovida. Aga kokkuvõttes meditsiin mulle meeldis ja sellest oli hilisemas elus kasu.

Ma avastasin, et mind huvitavad teoreetilised mõttekäigud, filosoofia. Oleks aeg olnud teine, oleksin arvatavasti läinud õppima sotsiaalfilosoofiat või semiootikat. Veel võlusid mind üldpedagoogika ja seda lugev Jüri Orn. Ornist kiirgas leebust, mõistmist, inimlikkust. Sissevaade suurde pedagoogika ajalukku oli šokeerivalt silmi avav. Nägin nüüd, kui valesti oli minu põlvkonnaga kogu kooliaja vältel toimitud, ja et seda tehakse edasi. Et astutakse ammu kirja pandud tõdedest hoolimata endiselt vale jalga. Jüri Orni loengus puutusin kokku läänemaailma humanistliku mõttega. Üldpedagoogika oli väheseid aineid, kus otsesõnu räägiti inimesest ja tema kasvamisest. Tegin vabatahtlikult kaasa pioneerilaagripraktika ja seda ettevalmistava Kääriku laagri. Kääriku laager jäi meelde romantilisena, seal võis olla lapselikult ülemeelik. Oma diplomitöö tegin kahes riigi suurimas lehes ilmunud kooli- ja kasvatusteemalistest artiklitest, taustaks inspireerivad intervjuud tollaste pedagoogikakorüfeedega. Mu diplomitöö oli üks avalööke sellele, millest kujunes edaspidi minu päris elukutse. Jüri Orn kutsus mu 1990. aastal Tallinna Pedagoogilise Instituuti õppejõuks. Ta oli mind ennegi töö otsimisel aidanud. Nüüd said meist kolleegid. Mul tuli teha tollane magistri-

töö, millele esitati peaaegu samasugused nõuded kandidaaditöoga. Avanes teiselaadne maailm, kus keskmeks küsimus inimesest ja tema kasvatatavusest. Rohked kirjanduskursused ülikoolipäevilt aitasid kaasa uue hariduse omandamisele, kuivõrd olid edendanud minus tundlikkust ja suurelt mõtlemist.

*Kolmandal kursusel jätkusid minu õpingud ajakirjanduse eriharus, kus meid oli kuus: Eve Kungur (Viilup), Mihkel Mutt, Epp Tonka (vahepeal Weinrauch, nüüd Lauk), Kalev Vapper, Mihkel Tiks ja mina. Püüdlusega saada ajakirjanduse eriharusse olid ülikooli tulnud paljud, valituks osutus nimetatud seltskond. Õhkkond selles väikeses grupis oli kõlekülm ja hingetu, oli mingi arusaamatu kalk energia, mis pani mind end tundma kui jääpankade vahel. Olin sattunud egode paraadile, olemata ka ise sellest patust puhas. Olin siinsete seas oma väärtushinnangutega ilmselt teiselt planeedilt. Ometi polnud külmad meie õppejõud. Juhan Peegli loetud ajakirjanduse ajalugu aitas vaadata mineviku vaimupüüdlustesse ja ta ise kiirgas sooja inimlikkust. Noor Marju Lauristin juhatas sisse massikommunikatsiooni teooria, mis oli inspireeriv ja huvitav, sest andis ühiskonna olemusest ettekujutuse tollase teaduse viimase sõna järgi. Ühelgi teisel loengukursusel polnud keegi kaasaegsest ühiskonnast sõnagi rääkinud. Lauristin püüdis meid võtta kui dialoogiväärseid kolleege. Ka see oli midagi uut. Hiljem sai temast minu diplomitöö juhendaja. Ülikooli ajal ei teadnud ma midagi Ülo Vooglaiu sotsioloogiaboratooriumist ja selle laiali peksmisest. Ka Marju Lauristin oli kuulunud Vooglaiu meeskonda. Ainus praktilisi oskusi andev aine ajakirjanduse erialal oli masinakiri. Olen tänapäevani tänulik, et läbi vaeva ja valu sai selgeks kümne sõrme süsteem. Meilt ei oodatud kirjutamist, eneseväljendust, isegi mitte ajakirjanduslike žanride harjutamist (vist korra kirjutasime uudisnupu), meilt ei küsitud midagi ja meie mõttemaailm ei huvitanud kedagi. Ka üldisemas plaanis ei teinud me ülikoolipingis kuigivõrd loomingulise koega ülesandeid, tuli olla peamiselt täidetav anum. Muidugi olid loomise jaoks omad kohad ja tagantjärele on kahju, et ma ei osanud neid leida. Ka ülikooli lehe veerud olid kirjatöödeks avatud, seda võimalust kasutasin. Parasjagu ilmus ajalehes *Edasi* artikkel, kus (üli)koolis õppimist võrreldi ämbri täitmise ja tühjaks kallamisega. Ilmselt oli suhtumine meie rühma huvitu ka seetõttu, et*

kohe pärast seda, kui olime ülikooli lõpetanud, eraldati ajakirjanduse eriala eesti filoloogias ja kujunes omaette valdkonnaks, mille avanemist valmistati ette. Siis õpiti juba hoopis teisiti ning teisi asju.

*Juba varem oli minus kujunenud sisemine protest eesti koolis kehtiva õppimise ja õpetamise viisi vastu, eriti veel pärast teada-
saamist, et juba Comenius ja Pestalozzi olid niisugust viisi tauni-
nud, Pestalozzilt pärineb kuulus ütlemine hingemõrv koolis. Se-
da, et mõnesaja meetri kaugusel arhiivis on varjul täiesti maha-
vaikitud Johannes Käisi vaimne pärand, ei tohtinud lihtsurelik
üldse teada. 2018. aastal avaldati see väga mahuka ja uhke teo-
sena, pealkirjaks *Õpetuse alused ja teed*. Mul oli au kirjutada raa-
matule sissejuhatus. Neil aegadel tundus üliõpilane olevat õppe-
jõu loengu koopiaamasin, tudengi enese vaim ja mõttetgevus jäi
tähelepanu ning hooleta. Võimalik, et ükskõikne suhtumine tabas
just hallide hiirte parve ehk naisüliõpilasi. Professor Ariste pu-
hul oli seda võimatu mitte märgata, naistudengid olid tema jaoks
näo ja isiksuseta. Tiks, Mutt ja Vapper juba olidki tähelepanuväär-
se minevikuga ja arvatavalt suure tulevikuga. Ning mis peamine,
õigest soost. Minu keskkooliaeg Vello Saage kirjandusklassis oli
ülikooliajaga võrreldes olnud teistsugune: õpetaja Saage suhtus
inimesse lähtudes sellest, kuidas ta mõtleb ja end väljendada suu-
dab, ning inspireeris oma olekuga selleks kõigeks. Ajakirjanduse
valdkond oma elulisuse veetluses avanes alles erialapraktikal. Ent
selle kohal lasus nõukogude ideoloogia needus, ajakirjaniku sulg
oli seotud. Miks olin ajakirjanduse üldse valinud? Sest ma soo-
visin oma elu siduda kirjutamisega ja oma kirjutamise eluga. Va-
hest oli see saatuse sõrm, et minust ei saanud iial ühegi toimetuse
koosseisulist ajakirjanikku. See sõrm juhatas mu uurima inimese
kujunemist käsitlevat mõttelugu, lugema ja kirjutama tavapäras-
test erinevaid tekste, minust sai õppejõud. Sellega kaasnevat eru-
ditsiooni poleks ma ajakirjanikuna saanud. Uue ilmakorra saabu-
des muutuski ajakirjandus esialgu kommertsiks ja inimliku ma-
daluse väljundkanaliks.*

*Kursusesisestes kõnelustes ei räägitud õpitava sisust peaaegu
kunagi. Või ei sattunud mina sellele peale. Koos erinevaid aineid
õpiti ja üksteisele ümber jutustati, ent sellest jäi väheks. Oma-*

vahelistes kõnelustes kõlanud repliikide järgi oli peamine arvestuse või eksamiga mahasaamine, ühe soorituse sünnitamine teise järel. Ja mida enam õnnestus serveerida, kui muuseas ja möödaminnes see juhtus, seda uhkem. Meie hulgas leidis kuldseid, kes õppejõu oimetuks rääkisid. Üks oli Kalev Vapper, kes kuuldu järgi vedas kord kihla, et ei tee konspekti lahtigi ja saab maksimaalse hinde. Nii juhtuski, jumal ise teab mis aines. Tüdrukud pidid kihlveo kaotamise järel kuduma talle triibulise mütsi, mille järgi Kalevi juba kaugelt ära tundsi. Mulle tundub, et kui keegi oleks tunnistanud, et miski teda päriselt huvitab, ja veeretanud jutulõnga mõne õpitava kursuse sisule, oleks see olnud midagi kohatut, mingi vaikimisi sõlmitud kokkuleppe ränk rikkumine. Mis see oli, mis toona sotsiaalses näitemängus sisulistel teemadel arutlemast takistas? Vastuse saab näiteks Michael Foucault'lt, kui suur on enesestmõistetavuste võim ja mis on normaliseerimine. Mõistagi polnud asi ainult meis, toonastes tudengites, vaid kogu formaalsele sooritusele orienteeritud haridussüsteemis. See ilmselt pikka aega õpitud *habitus* hakkas uue iseseisvuse ajal iseloomustama kõrgkoolide siseelu suuremas ulatuses. Sisust ei räägitud mõnel pool üldse ja neoliberaalsete reformide tagajärjel see tasapisi õhenes ja hääbus. Sisu tähenduse mahavaikimine võimaldas meelevaldselt sulgeda õppekavu ja kaotada aineid, sest argumentatsiooniks polnud kohta ega võimalust. Nii on ka praegu: loevad konjunktuaarsus ja tegija mõjuvõim ning kuskilt sihitud käsulauad.

Hiljem mõistsin, et mitut inimest mu kursusel oli nii mõnigi aine siiralt huvitanud, et ülikoolist võetigi kaasa midagi tõsist ja väärtuslikku ja arendati seda edasi oma tegevuses. See teadmine hoiti aga enesele. Aastate pärast hämmastas mind oma erialase eruditsiooni ja mõtlemise sügavusega Livia Viitol. Ma ei tea, kust oli ta ära õppinud läti keele. Liviast sai läti kirjanduse tõlkija, luuletaja, Vilde-tundja. Hilisematel kokkusaamistel kursusekaaslastega tuli kõneks ka toonane lugemus ja selle mõju.

KES KEEGI OLII?

Kõige huvitavam õpingute osa oli üksteise äraõppimine — kes sa selline oled ja miks? Ja kes olen mina sinule? Mingis mõttes oli see inimeste erijoonte, ainukordsuse ja inimsuhtluse sisestruktuuri tundmaõppimine, sest meil oli üksteisega tihedamalt tegemist kui praegustel üliõpilastel omavahel. Paraku jäi siiski meelde pealispind, huvi kese oli inimene enesele ikka ise, saatjaks küsimus, mida “elevant” minust arvab. Meie noormehed olid kordumatud isiksused algusest peale. Kalev Vapper oli sportlane, purjetaja, naljamees, saatuse lemmik, alati optimist ja võitja. Mihkel Mutt oli täiesti teistsugune, tundus kõigest ja kõigist üle olev. Tema liikus elitaarsetes ringkondades ning valis, kellega üldse kõnelusse laskuda. Muti juuresolekul valis rääkija sõnu. Võis tajuda tema hinnanguidandva pilgu raskust. Tema ülikoolijärgse loomingu peamiseks motiiviks sai ironia inimkonna immanentse viletsuse üle. Oli raske aru saada, mille poolt ta oli. Raul Rebane tuli looja antud sarmiga, pikk, ilus, lokkis peaga, vaimukas ega võtnud kedagi ega midagi ülearu tõsiselt. Punane vaip rullus ta ees lahti, kuhu iganes ta läks. Teisel kursusel jäi ta tervise tõttu akadeemilisele puhkusele. Endekas (Üllar Ende) oli pillavalt andekas: tantsis, mängis pilli, teadis lugematute vanade heade laulude sõnu peast, lõi luuletusi ja kupleesid, pani kildu, joonistas. Ta oli pidude hing, kursuseõhtutel laulsime tema pillimängu saatel hommikuni. Endekas ei olnud ülbe, küll aga rahutu, ja temaga püsivamalt jutule saamiseks pidi väga sobiv hetk olema. Jüri Viikberg oli kaalutleva tõsise ütlemisega, lugude teadja, süvenaja, rahuliku olekuga ja ikka kohal, asjadetagusest vahel paradoksidest kõnelev. Mati Sooniku reibas “hõõ!” (reageerimine ükaskõik millele) muutus parooliks. See oli tema eneseesitlus sotsiaalses näitemängus. Paljud ei uskunud, et ta võiks teha midagi tõsist, midagi eest vedada, härjal sarvist haarata. Hiljem aga hakati Matist kuulma. Temast tuli ilmale palju lapsi ja palju raamatuid, mis arvatavalt klassika staatusele ei pretendeeri. Kuulus sportlane ja ainus, kes tihti viibis välismaal, oli Mihkel Tiks, kel oli hämmastav huumorimeel ja keeletaju. Üsna varakult abiellus ta kursuseõe Heli Reichardtiga. Mõlemad on oma isiklike lugude ainetel avaldanud raamatuid. Tõnis Arnover oli suur vaikija, kel-

le poole piieldi, et mis võib ta küll sellest ja teisest arvata, sest rääkis ta harva, väheste isikute ning väheste sõnadega. Hiljem sai temast rootsi keele tõlkija ja kirjanik, ta abiellus kursusekaaslase Ellen Liiviga. Kogegin, kuis mõne noormehe jaoks liigitus kursuse kogukond ühtedeks, kes väärt kõnetamist ja mõtete vahetamist, teisteks, kellele tänaval tere öelda, ja kolmandateks, keda polnud asjaosalise jaoks olemas. Olen sedagi tunnistanud pidanud, kuidas kursusevend läheb vastu tulles üle tänava, et mitte tervitada.

Päris palju oli kursusel ajutisi olijaid, nagu Rein Aedma, Arno Oja, Ants Hagivang, Ivar Sinimets, Ants Puusepp, Aivo Lõhmus, Andres Langemets, Toivo Tasa. Ivar Sinimets läkitati pärast esimest kursust Ungarisse õppima ungari keelt. Olime kirjavahetuses. Ta oli tore ja lahe kaaslane ning tema lahkumisest oli tõesti kahju.

Meie neidudest istusid alati esimeses reas ja kõrvuti Katre Ligi ja Eve Kungur. Nii välimuselt kui õppeedukuselt kursuse kroonijuveelid. Mulle tundub, et see oli Katre, kellega rääkisin õpingute alguses mehele saamisest. Tema arvas siis, et ülikoolis on see üsna lootusetu, aga tuleb vaadata head geenid ja sünnitada vähemalt üks laps. Peagi sai tema abikaasaks isamaalaulikust sümbolkirjanik Hando Runnel ja ajapikku sündis perre kuust last. Eve läks igale eksamile esimesena ja hinde tähtsus tema enesehinnangule pälvis pilkavaid kommentaare. Aastaid hiljem telesaates "Tähelaev" kahetses ta oma ülikooliaegset hinnete ületähtsustamist ja soovitas vaatajail sellest hoiduda. Ilus ja rõõmsameelne oli Livia Viitol, kes sai läbi kõigiga, naeris palju ja tundus muretu elust läbikulgejana. Tema teine plaan, süveneja, mõtiskleja, sündmuste korraldaja Vilde muuseumi direktorina, avanes mulle pärastpoole. Pälsoni tänava ühikas rõõmsat seltskondlikku elu elavate kenade tütarlaste seltskonda kuulusid Heli Reichardt, Maie Mere, Maris Relvik, Sirje Lauring, Katrin Reemet. Pälsoni rahva seas olid ka vaiksema loomuga hilisem murdepoeet Mariina Saavel, kes teistest tugevalt eristus rõhututult maatüdrukuliku olemisega, Varje Lonn Saaremaalt, Luule Liivaku, kes Mariinaga sõbrustas ja kõik eksamid kõrgeimale hindele tegi. Veel olid seal Ellen Liiv, ja Epp Tonka, kes leidis üsna pea enesele Karpaati ungari lastest Józsefi, kes õppivatele tütarlastele sessi ajal suppi

keetis. Mina käisin loengule bussiga nr 4 ja sama bussiga sõitis ka Merike Lillo, kes elas katseremonditehase lähedal ja kel oli kodus kolm väikest last. Mind võttis üsna keeletuks Merikese huumorimeel, kalambuurid, mängulisus, sest kolme lapse ema peaks olema ju kustunud, murelik, kurnatud. Merikese heledad pikad juuksed lehvisid ja ta rüht oli kadestamisväärne. Meist said eluaegsed sõbrannad. Merikeses oli seda, millest päris kindlasti oli nii meie kursusel kui Eestis üldse ja kogu maailmas kitsas käes — sooja inimlikkust, huvi teise inimese vastu, imetabast loovust ja hinnanguvaba suhtumist. Olin tunnistaja, kuidas kolme lapse kõrvalt omandatakse ülikooliharidus ettenähtud viie aastaga. Väga üllatusin neil kordadel, kui parajasti oli hullumeelne sessiaeg ja iga minut arvel, ent Merike oli ostanud tüki riiet ja õmbles ühele oma tüdrukutest kleiti. Tema vanemate suvekodu mets Taevaskojas sai hiljem minu ja ka mõnede kursusekaaslaste jalajälgi täis. Olen jäänudki sealset kaunist loodust kui pühapaika taga igatsema. Kord viis Merike mind oma vanemate linnakorterisse ja võttis kuskilt peidikust suure kasti. Selle kasti sees oli imedemaa, tilluke käsitsi nikerdatud nukumööbel: kapid, voodid, peeglid, pliit, isegi WC-pott. Õrnad ja täiuslikud õdusa kodu asjad. Ka Merike ise ei olnud teadnud väga kaua, et tema isa, keda Eesti Vabariigi endise ohvitserina jälitati, oli olnud kümme aastat ühes Lõuna-Eesti talus peidus. Igatsusest oma tütre järele nikerdas ta selle nukumööbli, mis praegu asub Tartu mänguasjamuuseumis ja on jäädvustatud animafilmis. Merikesest sai mitmekordne aasta õpetaja ja fantastiliste õppemängude autor.

Ja siis oli meil kursusel Joosep. Pikk tumedapäine pisut poisilik, vaimuka kõnepruugiga, kohmetult nurgeline tütarlaps, kes suitsetas ohjeldamatult, sai läbi peaaegu kõigiga, valdas head seltskondlikku lõõpi, suhtles nii-öelda vaimude maailmaga ja luges ingliskeelseid kriminulle. Tema tegelik nimi oli Katrin Reemet, hüüdnimi Joosep tuli keskkoolist kaasa. Tema vanemad vahetasid Tallinnast Tartusse Tiigi tänavale korteri ja Joosep asus nende juurde elama. Tema väike tuba muutus meie kogunemiskohaks, kus lihtsalt olime, rääkisime ja keerutasime vahel hämaruses taldrikut, saamaks vaimudelt teada, kes kellega abiellub ja mis hindele keegi eksami teeb. Seal oli hea ja lahe olla ning kõik olid alati oodatud. Mul on meeles, kui kärsitult tõmbles taldrik

mu sõrmede all, kui Joosep vaime välja kutsus, kusjuures mind veendi, et keegi ei liigutanud seda. Vaim see ju oligi. Joosep oli meeldivalt seltskondlik, aga tema suhe kontmeeste ja muude allilimategelastega tundus pisut võõristav, isegi lapsik. Kolmandal kursusel spetsialiseerus ta soome-ugri keeltele. Joosepi tragöödia rullus lahti aastaid hiljem. Ühel novembrikuul hoidsin käes tema raamatut *Hingede aeg*. See on Tartu pimedade pika sügise romaan valulisest kustuvast armuloost vastutusvõimetu meesolendiga. Kirjanikusulele osutab peen kujundiloomine ja inimhinges toimuva analüüs, nii et lugedes tekkisid mu silma ette pildid, kuidas kõik juhtus ja milline oli Tartu. Oli omal moel vapustav erinevus päriselus lõõpiva Joosepi ja peene tundliku kannatava hinge vahel seal raamatus. *Hingede aeg* sai minule maagiliseks tunnustäheks millestki, milleni materialistlikud arusaamad ei ulatu. Joosep ise lahkus meie hulgast neljakümne ühe aastaseks. Viibisime kursusekaaslastega Joosepi muldasängitamise juures. Külma värinad käisid üle, kui haua kohal raagus puu otsa ilmus järsku must kass, kes kräunus südantlõhestavalt. Ma tunnen, Joosepi loosse ei tohi puutuda, see ei piirdu vaid siinpoolsega. Mingitel lahtistel lehtedel jäid mulle alles Joosepi luuletused: “Õhtuti langes alla / suuri ja ilusaid õisi, / jätta see kõik ja minna, / ütles, kuidas sa võisid? / Pikale kividest teele / kaasa viis kauguste uni. / Mustas jahedas peeglis / lumeräitsakaid suri.” Avaliku elu maskide paraadil saame oma kaasteelistest teada ikka imevähe.

Üks ilus episood mu ülikooliajas, millele siiani tänumeeles mõtlen, oli, kui Katrin Trummer, Maris Relvik ja Livia Viitol ühel koolivaheajal mu Tallinna-turneele kutsusid. Olin Tallinnas varem käinud vaid mõne korra, suur edev linn samastus mulle Viru varietee, kohvikute, elitaarsusega. Oli varatalv ja õrn lumekirme oli maas. Ööd olin Marise ja Livia juures, mind viidi vanalinna tänavatele, kohvikutesse, Schnelli parki ja kuhu kõik veel. Provintslasena vaatasin kõike hardusevärinaga. Õhtud möödusid pealinlaste peentes kodudes. Eriti sügava mulje jättis Livia pere kahekordne elamu Laagris, kus suures avatud elutoas olid palm ja tiibklaver. Käisin seal kikivarvul, kuigi Livia vanemad olid suhtlemises lihtsad, kodused ning lahked. Livia ema oli skulptor ja skulptuurid kaunistasid ka seda kodu. Sain kultuuripuudutuse, mis oli kui vihje millelegi kõrgemale, peenele, kutsuvale. Elasin

tagantjärele mitu päeva selles fluidumis. Ei osanud küll arvata, et mõne aasta pärast saab minustki tallinlane ja et ma siis Tartu vahet sõites bussiga Tallinnale lähenedes esitan enesele küsimuse: mida ma otsin selles külmas võõras kõledas linnas? Ühel hetkel olen harjunud ja avastan, kui ilus on Tallinn. See juhtub küll alles pärast seda, kui pääsesime Lasnamäelt ära, kust igatsesin minema iga hingetõmbega. Meie perel see õnnestus, aga lapsed olid siis juba suured. Õnneks ei möödunud nende lapsepõlvesuved ängistava betooni keskel, vaid ühes Eesti väikelinnas.

Tuli kogeda ka suhtevalu ja nõutust. Siis, kui kaasteelised, kelles olin väga kindel, mu tee äärde maha jätsid. Ühega neist olime kogu keskkooliaja olnud parimad sõbrannad. Ülikoolis lendas tema kiiresti kõrgemasse seltskonda ja mina olin nüüd talle ebapiisav ning kasutu. Algul vaevus ta kirjeldama, kellega suhtleb ja kuhu ligi pääseb ning mis võimalused talle avanevad, ent siis leidis enesele kaaslased nii-öelda oma seisuseklassist. Me ei suhelnud ülikooli lõpuni. Teine oli tore, sõbralik ja edasi pürgiv kaaslane. Õppisime palju koos, arutasime maailma asju, käisime hiljem läbi perekonniti. Jälgisin ja imetlesin tema töökust, julgust, andeid, otsustavust, kui ta jättis end ahistanud mehed ja kasvatas üksi kolme last, tehes samal ajal doktoridissertatsiooni, ning rajas enesele tee suurde teadusse. Temast kujunes võimas eesti naine, kes kindlal käel juhtis ise oma elu ja saavutas kõik, mida tahtis oskas. Mingil hetkel ei hoolinud ta minust enam, ei vastanud kirjadele, ei soovinud kokku saada. Elasin seda raskelt läbi. Mu ette asetusid mu enese ebapiisavus ja vähene elujulgus. Kaasteeliste hülgamisi on küllap paljud kogenud, see käib Eestis sujuvalt. Seda enam tuleb hinnata neid, kes on tulnud ja ei lähe ega reeda. Tajun, kuidas neil hetkedel meenub kirjakoht "Ära tee teisele seda, mida sa ei taha, et sulle tehakse". Kindlasti peaks kuuluma hariduse sisusse, kuidas tajuda teise valu ja mida teha suhete hoidmiseks. Seda tarkust on tänapäevani liiga vähe nii meie ühiskonnas, hariduses kui ka kultuuris. Suhetealase hariduse täiendõppe sain Soomes doktorantuuri päevil.

AJA VARI JA MEIE KULGEMISE RAJAD

See oli meie aeg — aeglaselt elumahlalt tühjaks voolav impeerium ja vaikselt omaette tiksuv Tartu kultuurielu. Aeg ja ruum polnud vaid taust, pigem kaasategijad meie ülikooliaastates. Aja värviks oli hall. Märtsikuus puhus tuul lendu hallid tolmupilved ja keskküttest lumele varisenud tahma. Kastikujulise kehaehitusega parteitegelased kõndisid ringi hallides ülikondades. Hallid ja tusased olid pikkades poesabades seisjate näod ja kaubamaja igavad riulid. Reedehommikune pikk *Sirbi ja Vasara* saba peahoone fuajees vihjas, mille järele on inimestel nälg. Viimased jäid ilma. Sügisel varisesid lehed mudasse. Ühel sügisel ei läinudki vahtra-lehed kirjuks, vaid kollaseks. Mu koloriitne tädi ütles: “No nüüd tulevadki hiinlased, märk on meile antud.” Aga kevad halliks ei värvunud, see oli lõhnav, erk, õitsev, elev, pungil ilusa sooja suve töotusest ja valgetest öödest. Ülikooli kohviku ees seisis hulgakesi kirjutes lehvivates kleitides naistudengid, peahoone eest kostis naerupahvakuid. Tartu kevade täitis noorus. Kevade varjutuseks olid piinarikkad sessid. Filosoofia ajalugu õppisin Kesa tänaval ihuüksi üheksa ööpäeva. Rääkisin Fichtest ja Schellingist meie pere hundikoerale. See üksinduses raskesse konspektiteksti süvenemine oli ilmutuslik. Ma sain täismõõdus vaimse naudingu, kui ühtäkki mõistsin Aristotelest, Kanti, Hegelit, meie kultuuriruumi suursugust mõttelugu. Puudus suhtlemine sirelite ja pojengidega, oli teistmoodi kevad, omapärane elamus kohtumisest suurte mõtetega ja omaenese mõistmise suutlikkusest. Tekkis ka küsimus, kas tõesti lõppes kogu filosoofia 19. sajandiga? Sest kaasaajani Tõnu Luik oma loengutes ei jõudnud. Alles hiljem sain aru, miks. Kaasaega jõudis Toomas Alatalu, kes teadusliku kommunismi kursuse piires ositi luges politoloogiat, ja ma kohtusin seliste nimedega nagu Herbert Marcuse ja Theodor Adorno. Adorno, olles kriitilise kasvatusteaduse alusepanijaid, on võimsalt mõjutanud valdkonda, millega mina jäin tegelema.

Omaette peatükk meie kursuse loos on kolhoosiaeg teise õpinguaasta sügisel. See oli vaat et kõige põnevam ja toredam stuudium, kogu inimese- ja suhteõpetus. Vabanes loovus ja huumor, sündis ideid ja laule ning irooniat kolhoositegelikkuse üle. Elasime mingis tühjaks jäänud majas ja magasime teisel korrusel

koti peal. Meist kui ühise saatuse jagajatest sai rõõmus kollektiiv. Käidi õunaraksus ja seenel, tehti laule mullasest kartulist, seisti õue peal puust kemmergu sabas. Süüa tuli teha ise. Livia ning Epp avasid võrratu restorani meile toodud söögikraami oma kokakunstiga õilistades. Meelde jäi, kuidas džinn pudelist lahti lasti, kui tegime üksteisele iseloomustuste kirjutamise õhtu. See võttis mõtlikuks ja tõsiseks. Nartsissistlik loomus, aga seda tihti ju selles vanuses ollakse, ei oska suurt midagi peale hakata, kui talle ei öeldagi, et ta on täiuslik, ilus ja tark, vaid midagi muud. Oma üliõpilassuvedes pääsesin kahel korral EÜEsse ning esimese kursuse järel matkaklubi kaudu Koola poolsaarele matkale. Füüsiline pingutus oli ränk, varustus algeline, ent elamused ürgsest põhjamaisest loodusest ja õhtune lõke parima huumori saatel kaalusid üles kõik raskused. Jäingi eluks ajaks igas suves otsima võimalust kuhugi minna ja ööbida telgis, et seista tsivilisatsioonivabas olekus vastamisi loodusega.

Tundub, et impeeriumi vaba vaimu rõhuv masendus ja kinni keeratud kruvid tollase tudengi elu väga palju ei mõjutanud. Olime oma õpingutega kui mingis turvaruumis. Kelluke tilises kõrvade vahel küll ja kutsus valvsusele, et mitte välja ütelda asju vales kohas. Kui palju me teadsimegi oma küüditatud sugulastest, pagulusse siirdunud eestlastest, Kawe keldrist, Tartu ja Tallinna pommitamisest, jälitamistest, lindpriiks mõistetud vabamõtlejatest, ülikoolist põgenenud või represseeritud õppejõududest? Meil ei lastud teada ka seda, mida meil ei ole, ning nii ei pidanud end tundma ilmajäetuna. Okupatsioon oli normaliseeritud ainumõeldavaks tegelikkuseks. Tegelikult oli see ju kultuurikatkestus. Ma ei usu, et minu kursusekaaslastegi hulgas keegi aimas või lootis, et Eestist võib saada taas vaba riik. Aga Eestit oli siiski küllaltki palju järel tema teatrikunstis, muusikas, kirjanduses, looduskaitseliikumises, ka inimeste ühesuguse mööbliga kodudes.

Enamik meie loenguid oli ülikooli peamajas, filoloogide päralt oli J. V. Veski auditoorium. Loenguvahe võis veeta seminarkas, Sophokleses või ülikooli kohvikus. Aastaid hiljem jäid peamajja vaid administreerijate kabinetid, akadeemilises lähetati moodsatesse õppehoonetesse. Tudengite käigurajad ulatusid mi-

nu õpingute ajal üle Toomemäe vana ja uue anatoomikumi ning zooloogiamuuseumini, sest neis olid suured auditooriumid, kuhu sai paljude erialade tudengid punaste ainete sisestamise tarbeks kokku panna. Paaril korral leidsin end auditooriumis üksi. Loeng oli lõppenud, teised läinud ja mina ärkasin kosutavast unest, pea laual. Rühkimine üle Toomemäe poolporist teed mööda võttis lõõtsutama, uues anatoomikumis võis kogemata sattuda laipade ruumi, kus meditsiinitudengid inimese kehaehitust tundma õppisid. Anatoomikumid lõhnasid formaliini järele. Mäe peal oleva raamatukogu tolmune kirbe lõhn tuli juba poolele teele vastu. Väärikad pikkades rivides kõited pelutasid mind, lootusetu tundus läbi lugeda seegi, mida lugemata jätta ei tohtinud. Aga rõõmu pakkus Toomemägi ise, kus olid toredad risti-rästi teerajad, elasid kolooniatena hakid, kevadel puhus soe tuul ja sügisel kohisesid suured puud. Joosep käis seal oma hundikoera jooksumas. Hillar Palamets oli oma fakultatiivses Eesti ajaloo kursuses rääkinud elavaks Toomemäe hooned ja sillad ning neilt avanevad vaated. Oli justkui kaks aastaaega: hele ja tume, kevad ja sügis koos talvega. Suvel oli Tartu pausi peal.

Hooned olid Tartus luitunud ja variseva krohviga, siin-seal majade vahel laiutasid sõja ajal puruks pommitatud majade umbrohtunud asemed. Masendavalt mõjusid ülikooli lähedal Jaani kiriku varemed, mille terrakotaskulptuuridest Palamets loengus rääkis. Nende varemete lähedal Väikses tänavas elas Valmar Adams, kes kord meie kursuse külla kutsus. Auditoorium, keda rääkida suikvele, tuli koju kätte ja rääkimisvajadus oli tal suur. Ei mäleta, kas ka meie hulgast keegi sõna sai. Ja ei mäleta, mida tarka Adamsilt kuulsin, aga tean, et huvitav oli. Üliõpilaste käiguradadele jäid ka üksikud lootust sisendavad kauplused, kust enamasti midagi ei leitud. Käidud sai pontšikubaaris ja piimasaalis jäätisekokteilid joomas. Ülikooli sööklas olid vabalt võtta tasuta leib, toorsalat ja mingi jook. Tudeng maksis ühiselamu eest üüri kaks rubla ja sai vastutasuks puhtad linad. Ülikoolil oli profülaktoorium, kus peamiselt sportlased, aga vahel ka teised võisid oma vaimu ja keha tasuta turgutada. Kui neist asjust rääkida praegustele üliõpilastele, kes üüri ning muude elamiskulude tõttu käivad õpingute kõrvalt tööl ning kellele sõna “stipp” mõjub ilmutuslikult, vaatavad nad mind kui tulnukat. Mõeldes, kui võimsalt tuli meil õppida,

ei kujuta mina ette, mis ajal ja kuidas nemad teadmisi omandavad, eriti kui magistriõppes on kontakttunde vaid kaks päeva nädalas. Ja loengutes enam ei konspekteerita, materjalid peavad olema Moodle'i keskkonnas või muudes digikeskkondades. Üliõpilane saab sõna, räägib oma kogemustest, arutleb, teeb miniuuringuid, kirjutab pikki esseesid, teeb häälestusharjutusi, mängib õpimänge ja väljendab nende kaudu oma maailmapilti. See, mida mina ülikooliõpingute ajal igatsesin, on osalt justkui teoks saanud, ent äraspidisel viisil. Loetakse imevähe ja põgusalt. Oma mõtteid keerulisemas sõnastuses väljendades vaatab õppejõud häbelikult maha, et vist läks liiale. Lugeda tuleb ositi inglise keeles ja kehtestatud on kohustuslikud ingliskeelsed ained. Suulised eksamid on peaaegu kadunud, sest tudengite hulgas vooruloengutes on suured. Tehakse teste, õpimappe ja interaktiivseid ülesandeid. Igal õppekaval on valikained ja on ka vabaaineid. On rohkesti ahvatlevaid paljutöötava pealkirjaga kursusi, Erasmuse stipendiumid, vahel käivad Eestis välisõppejõud.

Olen üsnagi veendunud, et samaväärseid teadmisi kui meie siis, praegused tudengid kõrgkoolist ei saa. Sest liiga paljust võib vahel järele jääda vähe. Uksed on pärani igauhele, vaimne võimekus on tabuteema. Õppejõuna küsin: kas ja mida üldse õpitakse? Tudengite kirjalike tööde keeleline pool küsib vahel kirjaoskamatuselike likvideerimise kursuse järele. Avalikkuses räägitakse kõrghariduse allakäigust. Ise olen kasvatusteadust õpetades siiski tunnistajaks olnud, kuidas 30. ja 40. eluaastates inimesed õpinguid tõsiselt võtavad ja häid uurimistöid kirjutavad. Ent ometi mäletavad vähesed midagi sellest, mis õpetatud. Ja kuidagi piinlik tundub neilt seda tahta.

Tartu on praegu imekaunis. Tühjad pommiasemed on täis ehitatud, Jaani kirik taastatud ja torni saanud, ülikoolihooneid on palju juurde ehitatud ja endisi remonditud. Raekoja plats paneb seisatuma, sest on nii kena ja kutsuv. Werneris pole küll vestlusesuminat, aga on suurepäraseid pagaritooted. Botaanikaaed on kauneim kõigist nähtutest. Jõulude aegu on peahoone lummas tuledes ning Raekoja platsil liuväli. Olen korduvalt rõõmustanud Tartu praeguse ilu üle, sest minu ajal oli tulevik lahtine ja Tartu taga Raadil koletu sõjalennuväli, mille tõttu oli Tartu kinnine linn.

Tartu on saanud parima loodetud tulevikest. Ülikool kehastab endiselt Tartu hinge ja vaimu. Ent endiselt jääb vaikuse müüri taha see, kui õnnelikud seal päriselt ollakse.

Minu põlvkond on läbi tulnud murrangulistest aegadest, ühiskondlikust ja kultuurilisest teisenemisest. Mida ikka me tegelikult õppisime? Laulva revolutsiooni rindel ja ühiskonda kriitiliselt analüüsimas meie omasid pole olnud (siiski, Mutt ja Rebane ehk). Teisalt jääb mõistatuseks, kuidas on ülikooli ajal õpitu aidanud toime tulla kogu pöörasusega, mida saatus minu põlvkonnale varunud. On vaja olnud õppida rohkesti uusi asju, harjuda senitundmatuga, siseneda digimaailma, veenda teisi oma väärtuslikkuses, teha professionaalina oma tööd. Usun, et ülikoolis kujunenud hoiakutel on olnud oluline osa selles, et koos õpingukaaslastega oleme kasutanud targalt oma mõistust. Ent säilitanud ka tublisti hirme, usaldamatust ja alalhoidlikkust. Meie seast ei sündinud tõrvikukandjaid, ühiskonna uuendajaid, vaid tublid kohanejad. Inimesed, kes suutsid sobitada etteantud sisu ja vormiga, rikastades seda oma eruditsiooniga. Ning samas pole kellelgi ka midagi häbeneda, on hoitud alal kultuurilist järjepidevust, mille kestmine praegustes oludes on kaotamas pinnast. Need viisid, kuidas kunagine vaimne kogemus saab eluhiakuks ning mõistmise ja toimimise võimekuseks, jäävadki salapäraseks alkeemiliseks protsessiks.

TIIU KUURME (1953) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna žurnalistika erialal 1976, pedagoogikamagister 1995 (TÜ), filosoofiadoktor pedagoogika alal 2004 (Oulu Ülikool). Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadur 1985–1990, Tallinna Pedagoogikaülikooli (Tallinna Ülikooli) arengu-uuringute labori teadur 1990–1995, kasvatusesõpetuse lektor 1995–2004, kasvatusesõpetuse teaduskonna dotsent 2004–2015, haridusteaduste instituudi dotsent a-st 2015. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kooli humaniseerimise dilemma” (1997, nr 6, lk 1261–1270), “Aja vaim ja reformpedagoogika” (1999, nr 11, lk 2381–2390) ning “Tõmbetuuled ja tõmbekeeled uues hariduses kõnelevas sõnavaras” (2020, nr 5, lk 799–825).

ARVUSTUS

KOGUMIK SILLAEHITAJA ELUTÖÖST

Hannu Remes. *Eesti silda ehitamas: Valik artikleid 1978–2021.* (Emakeele Seltsi toimetised nr 79.) Tõlkijad Väino Klaus, Piret Norvik ja Eva Velsker. Tallinn: Emakeele Selts, 2022. 282 lk.

Vahest olulisim mulje raamatust on see, kui tihedasti on põimunud Eesti ja Soome ühine kultuuriruum, eriti 19. sajandil ja 20. sajandi algupoolel. Vastastikusest keeleõppest, teise maa mõjutustest oma loomingus, ühistest hõimuettevõtmistest kuni lahenduse leidnud või pooleli jäänud sõprus-, armu- või abielusuheteni (Julius Krohn ja Oskar Kallas ning esimese tütar ja teise abikaasa Aino, Hella Murrik ja Sulo Wuolijoki, Saima Harmaja ja August Annist, Eeva Pedriks ja Martti Niinivaara jpt, ning muidugi Lydia Koidula ja Antti Almberg-Jalava).

Soome silda on Friedrich Reinhold Kreutzwaldist alates¹ ikka ja jälle mainitud, kui jutuks on kahe maa ja rahva ning nende keele ja kultuuri lähedus. Iseloomulikult on sellest rohkem kõneldud ja kirjutatud lahe lõunakaldal, ent kõnealust sümbolit on kasutanud ka soomlased, nagu näiteks Eino Leino 1917. aastal luuletuses “Vapaa Viro”: “Terve, Eesti, terve veljet, terve siskot Suomen sillan” (Remes, lk 259).² Põhjalikult on mõiste *Soome sild* teket, kasutamist ja sillal sõitmist kirjeldanud Seppo Zetterberg (2017). Seevastu *Eesti silla* kujundit pole seni silma hakanud ning üpris selge on ka selle põhjus: eestlastele on Soome olnud tähtsam kui Eesti soomlastele ning eestlaste kasutatuna oleks “Eesti sild” kahtlanegi: iseenese juurest iseenese juurde.

Nüüd on Hannu Remes (snd 1943) eesti ja soome keele- ja kultuuri-suhteid käsitleva tõlkeartiklite kogumiku pealkirjas selle mõiste kasutusele võtnud. Nagu pealkirigi ütleb, on raamatusse koondatud osa Remese 1978. aastast peale ilmunud artiklitest. Järgnevas üritangi eelkõige

¹Fr. R. Kreutzwaldi *Kalevipoja* kuuendas loos tehakse saarel sild suure tamme tüvest; silla harudest “Üks viis saarelt Viru randa, / Teine haaru Soome randa, / See’p see kuulus Soome silda”.

²“Tere, Eesti, tere, velled, tere Soome silla sõsarad” (tlk Eva Velsker).

tutvustada raamatu sisu, kuigi ilmumine rubriigis “Arvustused” eeldaks pigem hinnangute andmist ja diskuteerimist. Ei ole aga mõtet vaielda — kui see vajalikki peaks olema! — poole sajandi jooksul avaldatud seisukohtadega. Võimalikud küsitavused on ammu selgeks vaieldud ning sisulised ebatäpsused autori ja tõlkijate koostöös kõrvaldatud.

Emakeele Seltsi seisukohast pole oma teenekate liikmete artiklivalimike avaldamises midagi uut: varem on Enn Ernitsalt ilmunud kogumik *Sõna haaval: Emakeelest tehiskeelteni* (2017), Heli Laanekaselt *Eesti filoloog olla* (2019), Reet Kasikult *Elav ja muutuv keel: Valik artikleid 1999–2019* (2021) jt. Kunagi varem pole aga kogumik koosnenud läbinisti just selle jaoks tõlgitud artiklitest.

Hannu Remese kogumik hõlmab 26 artiklit autori mahukast loomingust ning on jagatud nelja ossa: “Soome ja eesti keelest kontrastiivselt” (11 artiklit), “Uurimise ja õpetamise eri ajajärkudest” (6), “Kaks Johannest” (3) ja “Kirjutisi keele- ja kultuurikontaktidest” (6). Pääaegu poole sajandi vältel kirjutatud artikleid ühendab asjaolu, et need on algselt kirjutatud soome keeles ning eesti keelde tõlgitud — või siis “tõlgitud” kaks korda, kui eestikeelses väljaandes ilmunud kirjutisi on kogumiku jaoks uuesti üle vaadatud. Artiklite kõige sagedasemateks ilmuniskohtadeks on olnud VIRSU-sarja (Viro ja suomi kohdekielinä / Eesti ja soome keel sihtkeeltena) väljaanne *Lähivertailuja* (8) ning Tuglase Seltsi kuukiri *Elo* (6), aga kirjutisi on ilmunud ka Turu Soome Keele Seltsi *Sõnajalas*, Emakeele Seltsi aastaraamatus, konverentsi “Emakeel ja teised keeled II” kogumikus, Oulu ülikooli toimetistes, *Keeles ja Kirjanduses*, Soome kirjandusuurijate väljaandes *Avain* ning Johannes Aaviku Seltsi sarjas *Artikleid ja arhivaale — Keeleuuenduse kirjatik* (B7). Teistest erinev lugu on artiklil “Ema või öde?: Kuidas suhtuti soome keelde ja soome sõnade laenamisse 19. sajandi Eestis?”, millisel teemal pidas Remes 12.–14. augustil 2008 toimunud seminaril soomekeelse ettekande ning mis nüüd oluliselt täiendatuna ja eesti keelde tõlgituna ilmub esimest korda.

Ligi pool kogumikku koondatud artiklitest ja mahult rohkemgi kui pooltes võrreldakse soome ja eesti keelt — hääldamiserinevusi kõrvalle jättes — ning need on seotud eesti keele õpetamisega soomlastele. Remes rõhutab korduvalt keelte võrdluse vajalikkust just õpetamise seisukohast: tõdedes keelte sagedasi ühisjooni, nendib ta ka olulisi erinevusi, millele “on näiteks keelte õpetamisel põhjust tähelepanu pöörata” (lk 45). Kuigi lähtekohaks on olnud eesti keele õpetamine soomlastele, on võrdlustulemusi võimalik kasutada ka vastupidises suunas.

Enim tähelepanu on Remes pööranud käänd- ja pöörd sõnade muutmisele, analüüsides põhjalikult kontraheerunud verbe ja soome laen-

sõnade morfoloogiat. Kuna soomlasele eesti keele nüansside kirjeldamiseks on Remes pidanud esitama kogu selle süsteemi koos soome vastetega, võib ka eestlane tõlgete abil oma emakeele käänamist-pööramist õppida, saades ühtlasi teadmisi eesti keele arengu ja soome keele kohta. Käsitletud on mõlema keele võrdlussuhteid, sh Johannes Aaviku poolt eesti keelde toodud *i*-superlatiivi sellise põhjalikkusega, et kogumikust neid keerulisi reegleid õppinu teadmistest jätkuks ülikooliski eesti filoloogiks pürgijale. Loomulikult vaadeldakse ka eesti astmevaheldust, mis on üks olulisi eesti ja soome keele erinevuste põhjusi.

Eesti ja soome tuletussüsteemide puhul (nii noomeni- kui ka adverbituloetuse ja tuletustüüpide kohta üldiselt) tõdetakse, et “ei soomlasest eesti keele õppija ega eestlasest soome keele õppija ei saa tuttavalt tunduvate tuletiste käänamisel-pööramisel sugugi mitte alati oma emakeelele tugineda” (lk 109).

Süntaksiküsimusi käsitleb artikkel “Pronoomenite kasutusest eesti relatiivlauseis”, mis lõpeb tulusa nõuandega: “*kes* ei ole relatiivsena soome keeles mitte *kuka*, vaid *joka*; *mis* on samuti sageli *joka* ning vaid mõnel juhul *mikä*” (lk 124).

Praktilisest keeleõppest küll kaugel, kuid kenasti ja nauditavalt selle tausta andev ning lugeja silmaringi laiendav on artikkel “Normeerimine ja sugulaskeelte erinevused”. Keelte pikaajse eraldi arenemise, sh eesti muutlõppude kulumise ja kadumise, isikukategooria taandumise, possessiivsufiksiste (omamist näitav liide) ärajäämise jm kõrval on oluline osa olnud eri suundades kulgenud keelearendustööl. Kuigi Arvid Genetz veel 19. sajandi lõpul soovitas “kahe Kalevala rahva” keeleerinevuste vähendamist, on soome ja eriti eesti keelearendajate ning normeerijate morfoloogia-alased otsused “oma loomult sellised, mis sugulaskeeli teineteisest eemaldavad” (lk 70). Skandinaavia maade tänapäevase tõhusa keelekoostöö taustal nendib Remes, et praegu ei ole eesti ja soome keele ühiste keelehooldeotsuste tegemine võimalik, küll aga võinuks sõnavara arendamisel püüda keelesilla võimalustki silmas pidada ja lihtsamini välditavatest takistustest mööda minna, ühtlustades nt *rahastama* tähenduse (sm *raha kasseerima*, *koguma*, eesti k *finantseerima*).

Raamat pakub rohkete, vahest liigagi rohkete üksikasjade kõrval üldisi suundumusi osutavaid, lugejat harivaid ning keele- ja kultuuriõppe konteksti loovaid teadmisi, sest autori põhieesmärgiks ei ole ettekannete pidamisel ega nende tõlkida laskmisel ja avaldamisel olnud mitte haruldaste üksikjuhtumite, vaid tüüpide esitamine. Sõnad *tüüp*, *tüüpiline* või *tüpoloogia* leiduvad koguni viie käsitluse pealkirjas. Kumagi keele õppijatel on hea mõista soome keele konservatiivsust ees-

ti uuenduslikkuse kõrval, astmevaheldusetuse levikut eesti keeles jpm. Kontraheerunud verbide puhul esitab Remes viis kriteeriumi kahe keele verbide vahele suhte loomiseks. Mitmes kohas aitavad kirjutatust arusaamisele kaasa teemat kokku võtvad ja üldistavad tabelid.

Kogumiku mahu poolest teine osa “Uurimise ja õpetamise eri ajajärgudest” koosneb kuuest artiklist, millest esimesed neli viivad meid kuni kakssada (taustaviiteis koguni poole rohkem) aastat tagasi alanud vaidluste ja tegevuse juurde. 19. sajandi keskpaiga aktiivsed arutelud teemal “Kas eesti keel on soome keele tütar või õde” toimusid eelkõige küsimust tähtsustavas ning oma identiteediotsinguist haaratud Eestis. Artiklis “Ema või õde?: Kuidas suhtuti soome keelde ja soome sõnade laenamise 19. sajandi Eestis” käsitleb Remes seda küsimust Heinrich Rosenplänerist alates kuni Karl August Hermannini ja teisteni välja. Juba August Wilhelm Hupelil esinenud arvamust eesti keele õestaatuses jagasid Tartu ülikooli eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson ning viimane suur sakslasest eesti keele uurija Ferdinand Johann Wiedemann; seevastu Rosenpläner, Heinrich von Jannau ja Eduard Ahrens olid seisukohal, et soome keel on ema ja eesti keel tütar. Oma joont ajas 19. sajandi keskpaiga olulisim eestlasest eesti keele uurija Friedrich Robert Faehmann, kelle arvates hoopis eesti keel oli soome keele ema. Hiljem ema-tütre suhte tähtsustamine vähenes ning hakati rõhutama soome keele oskuse vajalikkust: Kreutzwald, Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt, Ado Reinald, Ado Grenzstein, Mihkel Veske, Hermann. Sajandi lõpuks oli kinnistunud seisukoht eesti ja soome keele pärinemisest samast allikast; loomulikult tunnistati ühiskondlik-poliitilistest oludest tulenevat soome keele edumaad, nagu sellest kõnelevad ka selleks ajaks soome keelest eesti keelde laenatud rohkem kui 400 sõna, millest 50 ringis on tänapäevalgi kasutusel (Rätsep 2002: 231). Remes esitab ka seitse kohandamismeetodit, mida soome sõnade eestistamisel kasutati, ning on pikkinud artiklisse iseloomulikke seiku eesti kirjakeele arendamise kohta 19. sajandil. 1868. aasta 26. juuni *Perno Postimehest* (nr 23) on ta üles leidnud juhtkirja “Sõbra kirri”, milles eestlasi soome mõjuga hirmutati: “Some-keel, se wiiks meid metsa, / Wiimse Wennerigi otsa, / Wasto külma Lappimaad / Ilma kerra wiimsed raad”.

Soomes algas eesti keelega seoses teatud mõttes uus ajajärk 1844. aastal, kui suurt soome-rootsi sõnaraamatut koostav ning soome, eesti, saami ja vepsa võrdlevat grammatikat kavandav Elias Lönnrot tegi reisi Eestisse. Lönnroti Eesti-retkest on Heldur Niit (1986) jpt põhjalikult kirjutanud ning palju sellest kordub ka Remese artiklis “Elias Lönnroti mõtteid eesti keelest”. Autor lisab sellele Soome-poolset konteksti Lönnroti Eesti-huvi allikate kohta, k.a sõbra- ja kolleegisuhted Helsingi ülikoolis 1833/1834. õppeaastal eesti keelt õpetama hakanud Carl Nic-

las Keckmaniga. Selles ja järgmistes artiklites “Eesti keele õpetuse ja uurimise algusaegadest Soomes” ning “Eduard Ahrensi grammatika ja soomlased” on esitatud nii Lõnnroti seisukohad eesti keele kohta (mida kirjandusteadlasest Heldur Niidul kuigi palju polnud toodud) kui ka roll eesti keele tutvustamisel/õpetamisel Soomes. 1853. aastal soome keele professoriks saanud Lõnnrot õpetas ka eesti keelt ning avaldas oma võrdleva grammatika loengutes arvamusi sõsarkeele erinevuste kohta soome keelest: vokaalharmoonia ja possessiivsufiksiste puudumine, sisekadu, sage analüütiline väljendus soome sünteetilise asemel, verbivormide suhteline vähesus jm. Omapärane oli Lõnnroti seletus eesti keele lõpukao kohta (nt ee *jalg*, soome *jalka*): mitte eesti keelest pole täishäälik kadunud, vaid algupärasele konsonantlõpule on soome keeles vokaal hoopis lisandnud. Ta pooldas uut, Ahrensi lähtuvat eesti keele kirjaviisi ning arvas, et sakslased on eesti kirjakeele ära rikkunud.

Nii nagu Lõnnrot said olulise lisatõuke oma Eesti-huvile naabermaal reisimisest ka August Ahlqvist 1854. ja Julius Krohn 1867. aastal. Remes kirjeldab piisava põhjalikkusega nende retki ja retkede tulemusi. 1859. a soome keele dotsendiks (1863 Lõnnroti järel professoriks) nimetatud Ahlqvist õpetas Kreutzwaldi *Reinuvader Rebase* saksakeelse tõlke abil ühtlasi eesti keelt ning avaldas juba aasta pärast reisi näitetekstide kaudu ka eesti keele õppimist edendava soomekeelse uurimuse eesti kirjandusest *Wiron Nykyisemmästä Kirjallisuudesta* (Helsinki, 1855). Hiljem aitas ta kaasa Kreutzwaldi *Eesti rahva ennemuistsete jutude* väljaandmisele õppetöös kasutatava eesti keele lugemikuna (*Eesti-rahwa Ennemuistised jutud*; Helsingi, 1866) ning avaldas 1869. aastal õppeotstarbelise lugemiku *Suomalainen murteiskirja tahi lukemista vi-ron, karjalan, vatjan, vepsän ja liivin kielillä suomalaisten sanastojen kanssa* (Soome murderaamat ehk lugemist eesti, karjala, vadja, vepsa ja liivi keeles koos soomekeelsete sõnastikega). Muinasjutukogumiku juurde koostas eesti-soome sõnastiku Ahlqvisti õpilane Torsten G. Aminoff (*Wirolais-suomalainen sanakirja satukokoukseen*; Helsingi, 1869).

Ahlqvist mõistis soomekeelse eesti keele grammatika vajadust, kuid ise selle koostamiseni ei jõudnud. Vahest oli põhjuseks tema teravalt eitav suhtumine Ahrensi grammatikasse? Ahlqvistki süüdistas sakslasi eesti keele grammatika rikkumises, pidas vajalikuks, et soomlane eestlastele grammatika kirjutaks ning esitas ka mõtte eesti ja soome keele ühendamisest. Iseloomuliku rööpjoonena toob Remes esile, et 1906. aastal, kui Helsingis hakati asutama Soome-Eesti Liitu, sattusid sealsed ajalehed ärevusse ohu pärast, et hüljatakse läänelikud väärtused ja germaanlased ning et “eesti keel hakkab koolides tõrjuma rootsi keelt” (lk 258).

Järgmine Eestis käinud mees Julius Krohn, Helsingi ülikooli soome keele ja kirjanduse erakorraline professor 1885–1888, ei kirjutanud emakeelset eesti keele grammatikat siiski mitte eestlastele, vaid soomlastele — 1872. aastal ilmus tema 225-leheküljeline *Wiron Kielioppi Suomalaisille*. Rosenplänterile, Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatule ja Ahrensi grammatikale (seetõttu Ahlqvisti kriitika) toetuv teos oli aastakümneid tähtsaim eesti keele õppevahend Soomes. Mainitagu, et soomlased said emakeelse eesti keele grammatika enne seda, kui K. A. Hermann 1884. aastal eesti keeles selleni jõudis (*Eesti keele Grammatik: Koolide ja iseõppimise tarwis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahawad õppida* (Tartu)), ning et ka soome keele grammatika jõudis eestlasteni emakeelsena enne eesti keele oma — Mihkel Veske *Soome keele õpetus*. I: *Lühikene grammatik*. II: *Lugemise harjutused* (Viljandi, 1881; Tartu, 1883).

Nende käsitluste järel teeb Remes oma raamatu teemades rohkem kui saja-aastase pausi, jätkates eesti ja soome keele struktuuri võrdleva uurimise käsitlemisega 1980. aastatel. Loomulikult oleks olnud huvitav lugeda ka vahepealsetest aastatest — näiteks Lauri Kettuse tööde kohta, aga peab silmas pidama, et Remes ei kirjutanud artikleid mitte tõlgetena kogumikku koondamiseks, vaid oma kindlatest õppe- ja uurimiseesmärkidest lähtudes. Ettepanek kogumikku artiklitõlkeid pakkuda tuli Emakeele Seltsi juhatuse esimehelt Helle Metslangilt alles hiljem. Ja vahest on Kettuse-käsitluse aeg veel ees?

Kogumiku selle osa ülejäänud artiklid vaatlevad Eesti ja Soome kontrastiivsete keelealaste ühisprojektide VIRSU, REMU (Retseptiivne mitmekeelsus: lähisugulaskeelte vastastikune mõistmine) ja “Lähivõrdlused/Lähivertailuja” sündi, arengut ning võimalikku tulevikku, mis autorit kurvastavalt kõige roosilisemana ei paista: vastastikust keeleõpet kiputakse kokku tõmbama mõlemas riigis. Võrdlevate uuringute teema lugemise teeb rohkem infot pakkuvaks ja nauditavaks see, et autor saab toetuda isiklikule osavõtukogemusele sellest kogu projektide kestmise aja vältel.

Kogumiku kolmandas osas “Kaks Johannest” eemaldub Remes mõnevõrra keelest kui oma põhilisest käsitlusvaldkonnast ja siirdub kirjanduse alale. Hakatuseks esitab ta üksikasjaliku kirjelduse Juhani Aho teoste jõudmisest eesti lugejani — eelkõige Gustav Suitsu, Villem Grünthal-Ridala ja Johannes Aaviku, aga ka teiste eestindajate kaudu. Huvipakkuv kirjanduslik seik, mis ka eesti keeleuuendust on võinud tagant tõugata, on Aho mõju Johannes Aavikule algul prantsuskeelse “Ruthi” eesti keelde ümberkirjutamisel. Pole võimatu, et Remese ka-

heski artiklis korratud tähelepanek Aho romaani *Kevät ja takatalvi* (Kevad ja järeltalv) senise puudumise kohta eesti tõlkes ärgitab kedagi seda tööd ette võtma. Sama osa kolmandas artiklis jõuab Remes taas otsese keeleteema juurde, kirjeldades Aaviku poolt Marie Underile sünnipäevaks kingitud seitset lehekülge uudissõnu ja nende loomise meetodeid. Enamik neist oli siiski välja pakutud juba varem ning kasutusele on neist tulnud vähesed, kuigi väga paljud on olemas Paul F. Saagpaku koostatud *Eesti-inglise sõnaraamatus* (New Haven — London, 1982), millele muide on sissejuhatuse kirjutanud Johannes Aavik.

Kogumiku neljandas osas pakutavat infot on esimese kolmega võrreldes vähem mitmel põhjusel. Esiteks on selle aluseks olevad originaalartiklid kirjutatud populaarses vormis — Tuglase Seltsi ajakirja *Elo* lugejatele, üldjuhul seotuna kindlate tähtpäevadega. Teiseks on Elias Lönnroti ja Julius Krohni teemaliste kirjutiste sisu — ja üpris mitmed teisedki teemad — eespool juba olulisel määral esindatud ning needki oleks võinud ettepoole kogumiku teise ossa paigutada. Miski ei takistaks ka Saima Harmaja ja Eino Leino tõeliselt huvitavaid käsitlusi³ liitmast “Kahe Johannesega” — kui seda pealkirja veidi muuta. Kui Harmaja olulisus Soome kirjanduses pole vahest ülearu suur (?) ning tema mõju Eesti-Soome kultuurisuhetele on peaaegu olematu, siis Eino Leino on tõeline suurtegitaja, kes on Soome kirjanikest enim eesti kirjandust mõjutanud. Eesti on omakorda mõjutanud Leino emakeelset loomingu, milles on Eesti-ainelisi luuletusi (“Naissaari”, “Pohjan Pojat” — viimane pühendatud Eesti Vabadussõja Soome vabatahtlike juhile Hans Kalmule), eesti keelega ühiseid ja selliseidki sõnu, millel soome samatüveline vaste puudub.

Tõelised naaberriikide lähendajad on aga Martti Haavio ja Elsa Enäjärvi-Haavio, eriti viimane; neid käsitletakse artiklis “Martti ja Elsa — kaks kultuurisilla ehitajat”. Remes kirjeldab Marie Underi imetlejana tuntud Martti Haavio teed eesti keele ja kirjanduse juurde, sealhulgas esimest, 1921. aastal koos Aarni Penttiläga tehtud ja suurt osa Eestit hõlmanud reisi, samuti kohtumisi Eesti kultuuritegelastega. Haavio kuulus ka Eesti-Soome Üliõpilasklubi asutajate hulka Tartus 1920. aas-

³Eino Leinost juttu tehes oleks kas või märkuse korras võinud liisada tema 1921. aasta mais *Postimehes* avaldatud ettepaneku: “Kas see ei oleks õige “Soome sild?” Mis pikkadest kõnedest! Katsume igäiks omast kohast, kui elupäivi meile peaks veel antama, tegutseda nõnda, et igaühes Eesti ja Soome koolis üks emakeele õpetund nädalas on üksteise emakeelele pühendatud” (Leino 1921).

tal, millest 1923. aastal kasvas välja Akadeemiline Hõimuklubi. Tallinnast Pikalt tänavalt leidis Martti endale kirjanikunime P. Mustapää ning Tartus üliõpilaste ühiselamus kohtus — mitte küll esimest korda — Elsaga, kellest 1929. a sai Enäjärvi-Haavio. Ka tema oli kohal üliõpilasklubi asutamisel ning suhtles nagu hilisem abikaasagi selliste eesti teadus- ja kultuuritegelastega nagu Paul Ariste, Julius Mägist, Harri Moora ja Oskar Loorits. Elsa Enäjärvi-Haavio oli viljakas toimetaja, kelle toel ilmusid eesti novelli valikkogu *Ihmisen varjo* (Porvoo, 1924) ja eesti luule antoloogia *Eestin runotar: Virolaisen lyriikan antologia* (Porvoo—Helsinki, 1940). Viimasesse kirjutas ta ka põhjaliku sissejuhatuse “Eesti kaasaegne luule”. Ta tõlkis ja kirjutas ka ise: tõlkeid soome keelde Helsingi Akadeemilise Hõimuklubi teosesse *Eesti-raamat: Maa, rahvas ja kultuur* (Viron-kirja: Maa, kansa ja kulttuuri; Helsinki, 1926), esseid eesti kirjandusest (Albert Kivikas, Johannes Barbarus, Henrik Visnapuu, Marie Under), lühülevaate “Neljäsatua vuotta Eestin kirjallista elämää” (*Heimotyö* IV; Helsinki, 1941). Mainimisväärseks on tema 1941. aasta augustis paljudes Soome ajalehtedes ilmunud selge seisukohavõtuga artikkel “Viron kohtalo” (Eesti saatus) ning tõlge August Annisti käsikirjalisest *Kalevala*-käsitlusest *Kalevala taideteoksena* (Porvoo—Helsinki, 1944).⁴ Kui suurepärase Haavioteetvustuse lõpuks veidi kriitiline olla, siis kirjanduse loetelu soomekeelsete allikate hulgas (mida eestlasest lugejal niikuinii esimeses järjekorras vaja ei lähe) oleks võinud olla viide ka tekstis jutuks olnud Ly Seppeli ja Andres Ehini tõlgitud P. Mustapää luulevalikule *Linnupüüdjä* (Tallinn, 1999), milles peale 54 eestindatud luuletuse leidub ka Ehini kirjutatud järelsõna P. Mustapää / Martti Haavio Eesti-suhetest.

Kokkuvõttes võibki ilma igasuguse kahtluseta soovitada Hannu Remese pool sajandit kestnud töö eesti keelde tõlgitud vilja kõigil lugeda. Kui raamatu esimese osa eesti ja soome keele süvavõrdlused võiksid ehk mittespetsialistist lugejat kas ära tüüdata või ehmatada, siis sellele järgnev pakub ka lingvistiliste eelteadmisteta inimesele silmaringi tõeliselt laiendavat infot nii eesti-soome keelesuhete kohta kui ka kummagi keele kohta eraldi. Kogumiku silmapaistvust lisab sellesse koondatud artiklite põhjalikkus igas mõttes. Allikmaterjal hõlmab mõlema maa arhiive ja sajanditevanuseid trükiseid; artiklite kirjutamisel on kasutatud käsitletud teemadel kirjutanud tippautorite kirjatöid.

⁴August Annisti *Kalevala kui kunstiteos* pidi eesti keeles ilmuma 1944. aastal Tartu Eesti Kirjastuse väljaandel, kuid selle raamatu trükilaost jõuti teha vaid mõni tõmmis, mis on õnneks ka säilinud; 1969. aastal kirjastuselt Eesti Raamat ilmunud teos on ideoloogiliselt tsenseeritud.

Märgiksin siiski mõnda asja, mis vahest oleksid toredat ja sisurikast teost veel paremaks muutnud. Tiitellehe pöördel on tõlkijate nimed kenasti kirjas, aga vaevalt nad kõiki artikleid koos soome keelest eesti keelde panid. Pakuks küll huvi teada, kes mingi artikli tõlkis. Mõne *Keeles ja Kirjanduses* varem ilmunud artikli eestindaja nimi on küll teada — Väino Klaus, Heldur Niit —, ja küllap oleks Niidu nimigi võinud teiste tõlkijate hulgas tiitellehe pöördel olla. Kahtlemata on kogumiku kõrgele sisulisele tasemele kaasa aidanud eestindajate pädevus ja tõlkimist suurel määral soodustanud Remese täiuslik eesti keele oskus, ainult Saima Harmaja kohta käivas artiklis tundub autori koostöö tõlkijaga olevat veidi kõikumale löönud.

Veidi kahtlema paneb kohatise detailirohkuse vajalikkus ülipõhjlikes keelekirjeldustes (nt kahesilbiliste esmaväteliste klusiiliga verbide tabelid ja statistika). Osa materjali eespool juba mainitud kordamine eri artiklites, mille pärast autor on küll ka ise vabandanud, on ühelt poolt paratamatu, sest keeleseminaridel ja -konverentsidel spetsialistidele esitatud ja raamatus eestindatud ettekanded on käsitlenud ühe ja sama teema eri tahke, mille tõttu polnud neid kokku pannes kordamist võimalik vältida. Teisalt juhivad kordused ka lugejat terviklikuma üldpildi poole. Kogumik annab arvestatava ülevaate Hannu Remese pikast teekonnast koos eesti keele ja kultuuriga, ent vahest oleks see ülevaade olnud veelgi täielikum, kui sellele oleks olnud lisatud mõni väike osa Remese kirjutatud grammatikast *Viron kielioppi* (Porvoo jt, 1983; 2015. a ilmus Helsingis uus, põhjalikult ümber töötatud ja täiendatud trükk), mis tõstab selle autori teenekate õpikukirjutajate Julius Krohni ja Lauri Kettuse kõrvale. Võib-olla aitaks materjali kasutamisele kaasa isikunimedete register?

Loomulikult räägib Hannu Remese eest eelkõige tema töö, aga esitagem ka mõned tema isikuandmed koos väikeste täiendustega sellele, mis ta kogumiku eessõnas ise on enda kohta öelnud. Hannu Remes ja Eesti mahuvad ühe teema piiresse juba kuuskümmend aastat, alates sellest, kui ta sai 1962. a Helsingi ülikoolis professor Lauri Posti õpilaseks. 1971. aastal võttis ta vastu kutse minna Joensuu ülikooli soome keele lektoriks. Tema ülesannete hulka kuulus ka eesti keele õpetamine, mida Remes Soome ülikoolide ainsa soomlasest eesti keele lektorina nelikümmend aastat väga kohusetundlikult tegi. Kui siia lisada Eesti ja Soome ning Tartu ja Joensuu ülikooli teaduskoostöö arendamine, eesti keele õpiku ja paljude eesti/Eesti-teemaliste artiklite kirjutamine ning tõeliselt innukas tegutsemine hõimusiil põhjapoolse otsa ehitamisel, siis on igati mõistetav, et Eesti Vabariigi president hindas 2003. aastal tema tööd Maarjamaa Risti IV järguga. Hannu Remese formaalse aktiivse karjääri lõpuaastail kaitses ta Oulu ülikoolis väitekirja *Muodot*

kontrastissa: Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorfologiaa (Vormid kontrastis: Soome ja eesti keele võrdlevast muutemorfoloogiast; Oulu, 2009). Hannu Remes on 2021. aastast Emakeele Seltsi ja Johannes Aaviku Seltsi auliige.

Lõpetuseks tuleb tänada Emakeele Seltsi, kes leidis võimaluse selle huvitava ja vajaliku teose väljaandmiseks.

Jüri Valge

Kirjandus

- Leino, Eino 1921. Fluctuat nec mergitur: Avalik kiri Vaba Eesti suu-
rele eesvõitlejale Jaan Tõnissonile. — *Postimees*, nr 111, 23. V, lk 1
Niit, Heldur 1986. Lisaandmeid Elias Lönnroti Eestis käigu kohta. —
Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 321–329; nr 7, lk 403–411
Rätsep, Huno 2002. *Sõnaloo raamat*. Tartu: Ilmamaa
Zetterberg, Seppo 2017. *Rändajad Soome sillal: Kontaktid üle
Soome lahe 19. sajandil*. Tlk Sirje Olesk. Tallinn: Varrak

JÜRI VALGE (1948) lõpetas 1972. aastal Tartu (Riikliku) Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna eesti filoloogia osakonna, filoloogiakandidaati 1981 (kinnitatud 1982). TÜ kriminoloogilaboratooriumi nooremteadur 1972–1976, eesti keele kateedri õpetaja 1979–1983, vanemõpetaja 1983–1986, dotsent 1986–1989, praktilise eesti keele kateedri juhataja ja dotsent 1989–1992, eesti keele (võõrkeelena) õppetooli professori kt 1992–1998, emeriitdotsent a-st 2011, Haridus- ja Teadusministeeriumi keelepoliitika nõunik 1998–2015, Tartu keelehooldekeskuse projektijuht 2015–2018, ühtlasi TÜ filoloogiateaduskonna dekaan 1990–1991 ja Turu Ülikooli eesti keele lektor 1984–1988, ajakirja *Oma Keel* toimetuskolleegiumi liige 2000–2020, Emakeele Seltsi juhatuse abiesimees 2013–2021, Eesti keelenõukogu esimees 2002–2005. *Akadeemias* on temalt ilmunud Lauri Kettuse mälestuste tõlked: “Esimene Liivi-retk: 1920” (1994, nr 12, lk 2611–2642), “Minu esimene Eesti-retk: Suvi 1908” (2005, nr 9, lk 1925–1949), “Teine Eesti-retk: Sügissuvi 1909” (2005, nr 10, lk 2195–2208), “Kolmas Eesti-retk: 1910” (2005, nr 11, lk 2385–2399; nr 12, lk 2666–2706), “Neljas Eesti-retk: 1911” (2006, nr 2, lk 369–397), “Tagasi mere taha (1911)” (2011, nr 2, lk 299–325), “Vadja-retked” (2020, nr 3, lk 443–480; nr 4, lk 713–731) ja “Esimene Vepsa-retk: 1917–1918” (2022, nr 8, lk 1417–1461; nr 9, lk 1576–1618; nr 10, lk 1791–1835).

ABSTRACTS

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL. **Preface to *Elements of the Philosophy of Right***

JOONAS HELLERMA. **The take-off of the owl of Minerva: Preface in Hegel's *Elements of the Philosophy of Right***

“Preface” has played a significant role in the interpretation of Hegel’s philosophy of right and, more broadly, his whole philosophy. On the one hand, this text is a letter of dispute in which Hegel polemises with his contemporary intellectual and social trends; on the other hand, he briefly presents his view of the tasks and role of philosophy here in a half-figurative form. This primarily consists in interpretation of his contemporary world in a philosophically satisfactory form. Hegel criticises the subjectivist attitudes according to which the general truths of organisation of state, right and ethics cannot be perceived or known; the most one can do is only to approach such truths or to grasp them half-way. Additionally, such subjectivism creates pietist trends according to which the criterion of the truth is the human’s intuition and personal conviction in the rightness of his feelings. Such attitudes create a contradictory and fragmented public sphere where sophist principles of persuasion become the criterion of truth, and the possibility of the more general, wholesome truth is denied.

In counterbalance, Hegel presents his conception of philosophy which must proceed from the actuality of its era and, first of all, strive for the understanding of this actuality. This is also the origin of Hegel’s well-known dictum: “What is rational is actual; and what is actual is rational.” This implies that the relation of philosophy to actuality needs re-interpretation. While the subjectivist attitude tries to develop a theory of the state which would teach what the state should be like, Hegel finds that philosophy cannot be moralising and normative in such a way. According to Hegel’s prerequisite,

we should first turn to the existing historical experience and study the experience and practice of state-building of the past. Through this, it is also possible to learn the realistic possibilities of building a rational state.

Translator Joonas Hellerma's afterword discloses briefly the context in which the "Preface" was written and sketches the sources of political and social tensions amidst which Hegel published his Elements of the Philosophy of Right. "Preface" became essential for the later reception of Hegel. Relying on it, Hegel has also been considered a conservative and reactionary Prussian "state philosopher" who supported the status quo of the existing state. Such reputation has been somewhat undeserved, as Hegel's philosophy of right and his account of the state also relies on liberal principles of freedom of will and people's equality, which have not always been sufficiently emphasised in the reception of Hegel's philosophy of right. In addition to this, further explanations have been provided about Hegel's conception of the relation between actuality and rationality based on the notes of listeners to his lectures of philosophy of right, and the translator ponders on the meaning of the metaphor of the owl of Minerva within Hegel's philosophy in general. (Transl.)

REIN EINASTO. Let's protect the special in humans and nature, even in stony nature

The author defines protection as an activity to ensure continuity both in nature and in the society. He treats it at six essentially different levels of cognitive space and living environment: protection of nature as a self-regulating system — caring safeguarding of non-interference; self-protection of humans as a species, particularly the protection of special spirituality and the consequence of its functioning — culture — along with protection of the environment necessary for life; protection of humans as a nation, the largest social object, independent statehood and local spirit; protection of humans as a community — protection of the bottom-up governance of the home, family and home village, homeland; ensuring the protection of the human as a personality in the extrapersonal

living environment; self-protection of the human as spirituality — remaining true to oneself, preservation of the internal spiritual world, balance between thoughts and feelings.

Finally, he singles out the protection of nature hidden in stone, which includes the preservation of all fossil biodiversity. For that, conditions should be created for viewing of geological layers. This would include exhibiting of different types of rock and fossils on special walls at the museums of nature, mining and local history. (Auth.)

GILLES DELEUZE. **Immanence: a life**

“Immanence: a life” is Gilles Deleuze’s final essay, written before his death in 1995. It can be considered as a sort of philosophical testament, containing the most crucial concepts of his thought. Opposing a philosophy centring around identity and selfhood, the essay advances an impersonal and pre-individual philosophy decentring in differential multiplicities. Instead of the self, life is determined by the indefinite article “a”: a life. A life does not have characteristics, but instead is constructed in events: a smile, a grimace. These events are generated in the differential transcendental field and determined on the plane of immanence. In other words, the genesis of life takes place in the interplay of virtuality and intensity. What we call the ‘self’ and its ‘identity’ are only the surface effects of ‘a life’ — the indefinite article being an index of multiplicity, pre-individuality, impersonality. (Transl.)

ANDREAS JOHANDI. **“I could not sleep my fill in the tender lap of the night”: Insomnia in the mythology of ancient Mesopotamia**

The purpose of the article is to study the motifs related to insomnia that circulated in the Near-East region before the current era. The main source materials for the study are the cuneiform documents from ancient Mesopotamia written in the Sumerian and Akkadian languages. In addition, some parallels from other sources and cultures (e.g., the Old Testament) are presented for a comparative view. In places where

it seems appropriate, the descriptions of insomnia in ancient cuneiform sources are treated in the light of studies and conclusions published in the field of modern (sleep-)medicine.

The passages of ancient texts presented in the article and the discussion related to them make it clear that insomnia was an important and salient mythological motif that was widely used in ancient myths, epics, hymns, prayers, and other types of texts. For example, the probably very widely known motif of the sleep deprivation of deities caused by noise was time and time again used by ancient writers and editors who adapted it according to their purposes.

As in modern times, insomnia in ancient times was in most cases considered to be a negative phenomenon (expressed, for example, in the deities' rage caused by sleep deprivation, the depressive insomnia of the hero Gilgameš, the threatening sleeplessness of demons and ghosts, etc.). In some cases, however, insomnia was also considered to be positive. The latter is true, for instance, for sleepless deities who guard the well-being of humans, or, who run to the aid of their human worshippers when awoken from slumber with prayers and laments. The so-called "pious insomnia" practiced by several ancient Mesopotamian kings can also be considered a positive phenomenon. This practice has its similarities to the later Christian asceticism, as the representatives of both traditions tried through insomnia to reach the altered states of consciousness that were thought to be useful in communication with the divine.

The parallels between ancient mythological data and positions of modern (sleep-)medicine and psychiatry demonstrated in the article lead to the conclusion that ancient humans were attentive observers of phenomena related to sleep and sleeplessness. As ancient Mesopotamian deities were in most cases depicted humanlike, the observations made about insomnia based on everyday life are in many cases also detectable in ancient mythology. (Auth.)

STEFAN MARKOVSKI. Poetry

ERNEST WILLIAM HOBSON. Mathematics, from the points of view of the mathematician and the physicist

In the address delivered to the Mathematical and Physical Society of University College, London, in 1912, Hobson explains how the nature and functions of mathematics are regarded and should be regarded by the mathematician proper and by the physicist. In former times, the mathematician and the physicist were usually one and the same person. Now, however, the typical pure mathematician is quite satisfied with a result which is expressed with the requisite precision by the employment of an apparatus of symbols each of which has been properly defined. To the typical physicist, on the other hand, a formula seems often to have very little meaning unless he can interpret it in some intuitional manner that gives it a meaning which in its purely abstract form it does not possess for him. His real object is to classify facts in such a way as to refer them to general laws which are of a more or less abstract character, and which involve concepts of schematic representations that require, for the fixing of their exact denotation, the aid of the mathematician.

*The history of science includes many cases in which the tendency of mathematics to express itself in the most abstract forms has proved to be of ultimate service in the physical order of ideas. For example, the schemes of abstract dynamics developed upon the basis of Lagrange's *Mécanique analytique*, published in 1788, have been of immense value in theoretical physics, and particularly in statistical mechanics, which has become a subject of enormous importance. Instructive examples that help to understand how empirical observations of the physical world launch a process that results in the natural growth of mathematical theories can be found in the research area that is grouped under the name of geometry. During the 19th century, the failure to prove the truth of Euclid's axiom within the rational scheme led to the investigation of different postulations, and at least two systems, that of Bolyai-Lobachewsky, and that of Riemann, were invented. In this connection, Hobson refers to a most important fact, namely that the mode in which the data of the senses can be*

idealised and completed leaves a latitude in which there is a large element of free choice left to the mind. In the case of geometry, this element of free choice has been exercised in the construction of various types of geometry, all of which are logically possible, and several of which are equally applicable for the representation of our actual spatial experience. (Edit.)

TIIU KUURME. There was such a time

In her memories from the University of Tartu in 1971–1976, the author describes the atmosphere at the university under the Soviet occupation — the lecturers, the content of the curriculum and the personalities of young students of Estonian philology many of whom later became representatives of the Estonian intellectual elite.

In those years, the university was a gateway to a better, more meaningful and spiritual life against the background of the shabby environment and meagre opportunities of everyday reality. The university was desirable, and that time's young generation could already afford to choose the speciality according to their interests, not only considering the prospects for earning a living. Studying Estonian philology was prestigious, and despite the great volume of courses promoting Soviet ideology, the students could attend courses of literature, philosophy and the Estonian language delivered by erudite lecturers at an outstanding level. The author describes the student life of the period, its limitations and opportunities. Young people were oriented to joyous, meaningful and witty student life; they were interested in one another's personalities and talents, expressed their spontaneous creativity and managed to bear the great load of studies. In summers they participated in students' building teams and did traineeship in their specialities. The colourful personalities of several lecturers and their message inspired awe to knowledge and spirituality. The mercantile world did not have a great significance in those times. Nonetheless, there was some stratification, as some had better access to benefits. The signs of the Soviet occupation were revealed in forbidden themes, the past

that was hushed up and the cautiousness to express one's attitudes too openly. Students felt internal contempt and disdain for the authorities, but great fears and persecution were not directly experienced. The student life of those years was like a half-closed oasis, free from the sorrowful everyday life, and a minimum living standard was granted by the state stipend and subsidies. Nonetheless, this talented company did not become the standard-bearers of social changes but rather erudites who adjusted to the circumstances, found their place in the new structures and were able to quickly acquire the necessary new skills. (Auth.)

Review

JÜRI VALGE. **Collection of a bridge builder's lifework**

Hannu Remes. Eesti silda ehitamas: Valik artikleid 1978–2021. [Building the Estonian Bridge: Selected articles from 1978–2021.] (Emakeele Seltsi toimetised 79.) Transl. Väino Klaus, Piret Norvik and Eva Velsker. Tallinn: Emakeele Selts, 2022. 282 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

GILLES DELEUZE (1925–1995), French philosopher

REIN EINASTO PhD (1934), Estonian geologist

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL (1770–1831),
German philosopher

JOONAS HELLERMA MA (1984), Estonian television journalist

ERNEST WILLIAM HOBSON (1856–1933), English mathematician

ANDREAS JOHANDI PhD (1983), research fellow in Near Eastern religions at the University of Tartu

TIIU KUURME PhD (1953), associate professor at the School of Educational Sciences, Tallinn University

HELEN LOIT MA (1991), Estonian artist

STEFAN MARKOVSKI (1990), North-Macedonian writer

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

JÜRI VALGE PhD (1948), Estonian philologist, associate professor emeritus of the University of Tartu

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LIII

26. märts [1950].²³⁸⁶ Eesti NSV 10. aastapäevale pühendatud, 25. märtsist kuni 2. aprillini päevlev III üliõpilaste teaduslik konverents.²³⁸⁷

On algamas arstiteaduse sektsiooni esimene koosolek.

Uue Anatoomikumi suur auditoorium on pidulikult kaunistatud Lenini ja Stalini kullatud raamides piltidega ja laiavõraliste loorberipuudega.

Punase kaleviga kaetud presiidiumilaua kohal ripuvad loosungina I. P. Pavlovi sõnad: "Teadusel — aju produktisioonil — on kõik võimalused, et teha inimkond terveks, vabaks ja õnnelikuks, kogu küsimus on vaid elu- ja kasvatustingimusi."

Presiidiumi valitakse üliõpilase G. Arro ettepanekul professorid V. Vadi, A. Valdes, V. Hiie, dots. K. Kõrge — Tartu Riikliku Ülikooli Üliõpilaste Teadusliku Ühingu arstiteaduse sektsiooni teaduslik juhendaja, dots. R. Roots, raviosakonna üliõpilane Tatjana Ždanko — ühingu arstiteaduskonna osakonna nõukogu esimees, üliõpilased Ela Kogerman, Ülo Arend,²³⁸⁸ stomatoloogid.

²³⁸⁶Sissekande ees on eraldi lehtedel kaks motot: "Teistkordselt elama nüüd vanas eas, / mu minevik mul silmade eest möödub..." (Pimen). A. Puškin: "Boris Godunov"; "Neil tundidel, mis jäävad sulle vabaks, / sa tõetruult, lihtsal viisil kirjelda / neid asju, mille tunnistajaks oled..." (Pimen). A. Puškin: "Boris Godunov".

²³⁸⁷Vt ka L. Päi, "Hoogustada ettevalmistustöid ÜTÜ III teaduslikuks sessiooniks". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 4, 10. II 1950, lk 3; T. Ždanko, "ÜTÜ arstiteaduse osakond III teadusliku konverentsi eel". — *Samas*, nr 7, 3. III 1950, lk 3; L. Päi, "Ettevalmistustööd ÜTÜ teaduslikuks konverentsiks on lõppemas". — *Samas*, nr 9, 17. III 1950, lk 1.

²³⁸⁸Ülo Arend (Ülo-Hillar A.; Andresson; 1928 – 16. XII 1991 Tartu) hakkas õppima TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti keelt ja kirjan-

giaosakonna üliõpilane Tamara Rekk²³⁸⁹ ja Läti Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaste esindaja Vladimir Larionov.²³⁹⁰

Koosoleku avab T. Ždanko. Siis tervitab Tartu arstiteaduskonna üliõpilasi V. Larionov. Järgneb Ü. Arendi ja E. Kogermani ühine ettekanne “Primaarne kopsukartsinoom kliinilis-anatoomiliselt seisukohalt” (juhendaja patoloogilise anatoomia kateedri juhataja A. Valdes). Kuna ettekannet illustreerivad valguspildid ja ekraan asub presiidiumilaua taga, peab presiidium oma kohtadelt lahkuma. Valdes vaatab mulle naeratades otsa ja sosistab kõrva Krõlovi²³⁹¹ sõnu: “А вы, друзья, как ни садитесь. . .”

dust 1946, läks aga samal aastal üle arstiteaduskonna raviosakonda ning lõpetas selle 1952, meditsiinikandidaat 1956, meditsiinidoktor 1969. TRÜ patoloogilise anatoomia kateedri aspirant ja assistent 1952–1955, assistent 1955–1957, histoloogia kateedri assistent 1957–1959, dotsendi kt 1959–1960, vanemõpetaja 1960–1961, dotsent 1961, kateedri juhataja ja dotsent 1961–1962, vanem teaduslik töötaja 1962–1964, histoloogia kateedri juhataja kt ja dotsent 1964, anatoomia ja histoloogia kateedri juhataja ja dotsent 1964–1966, dotsent 1966–1971, professor 1971–1991, kateedri juhataja 1969–1989; olnud ka arstiteaduskonna õppeprodekaan.

²³⁸⁹Tamara Rekk (Rekk-Räkk; 1926 – 5. VI 2014 Elva) lõpetas TRÜ arstiteaduskonna stomatoloogiaosakonna 1950. Töötas 1950–1956 Kuressaares (Kingissepas), olles Kuressaare Linnahaigla (Kingissepa Rajoonihaigla) hambaarst, Kingissepa rajooni TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna juhataja kt ja juhataja, rajooni peastomatoloog; ENSV Tervishoiuministeeriumi Ravi- ja Profülaktilise Abi Valitsuse inspektor ja vaneminspektor, hambaproteesiosakonna juhataja jm Tallinnas 1956–1985, ühtlasi ENSV Tervishoiuministeeriumi IV Valitsuse Vabariikliku Haigla hambaarst, hambaproteesiosakonna ning ortopeedia- ja stomatoloogiaosakonna juhataja a-ni 1985; ENSV Tervishoiuministeeriumi vanemspetsialist stomatoloogia alal a-st 1974; sanatooriumi Tervis hambaarst Pärnus 1985–1987, TRÜ arstiteaduskonna stomatoloogia kateedri õppeülesandetäitja 1976–1978, Stomatoloogia Keskinstituudi aspirant Moskvas; hambaarst Tallinnas.

²³⁹⁰Isikuandmed teadmata.

²³⁹¹Ivan Krõlov (1769–1844), vene kirjanik.

– “В президиум все же не ходите,”²³⁹² — kohandan tema eest lause lõpu.

Ettekandest selgub, et 50% haigusjuhtudest jääb kliiniliselt diagnoosimata. Etioloogiliselt süüdistatakse suitsetamist, mis leiab vastuvaidlemist prof. G. Kingisepp’a poolt. Arutus muutub elavaks, kahjuks võtavad sellest osa vaid õppejõud.

Järgneb V. Larionovi külalisettekanne “Kolloidoklaasiline kriis maksa funktsionaalse seisundi määramisel mitmesuguste sisehaiguste puhul”. Ettekandjale vaidleb energiliselt vastu dots. Ilo Sibul.

– Volitame Kingiseppa ka sõna võtma, — sosistavad Valdes ja Hiie. Kingisepp küsib samuti sosinal: “Milleks?” Ja lõpetab Mephistophelese sõnadega “Faustist”:

“Um es am Ende gehn zu lassen,
Wie’s Gott gefällt.”²³⁹³

Viimasena kõneleb stomatoloogiaosakonna üliõpilane Tamar Rekk teemal “Suuõõne vähktõve varajane diagnostika” (juhendaja kirurgilise stomatoloogia kateedri juhataja V. Hiie). Ettekanne, mida selgitavad arvukad diapositiivid, jätab nii sisult kui ka ülesehituselt soliidse ja väga meeldiva mulje. Teeme Hiiele sellekohase komplimendi.

²³⁹²Värsiread Ivan Krõlovi valmist “Kvartett”: “Kuid teie, istuge kas nii või naa, / teist mängumehi ikkagi ei saa” (tlk Johannes Semper; vt I. Krõlov. *Valitud valmid*. Tallinn: Eesti Raamat, 1969, lk 90), mille teise rea “всѣ в музыканты не ходите” on Herbert Normann ümber öelnud sõnadega “presiidiumi te ikkagi ei kõlba”.

²³⁹³Värsiread Johann Wolfgang von Goethe *Fausti* I osa peatükist “Töötuba”: “Sel teadusel on kerge leida juurt. / Maailma uurite, nii väikest kui ka suurt, et näha siis — kõik nõnda jääma peab, kuis jumal seab” (tlk August Sang; J. W. Goethe. *Faust*. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 100); “On väga kerge mõista meditsiin! / Kui suur ja väike ilm kord uurit siin, / lõöd lõppeks käega — las ta ise räsib / kuis Issand käsib” (tlk Ants Oras; J. W. von Goethe. *Faust*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk 83–84). Vrd “Der Geist der Medizin ist leicht zu fassen, / Ihr durchstudiert die groß’ und kleine Welt, / Um es am Ende gehn zu lassen, / Wie’s Gott gefällt”.

Arutlus venib...

– On kaks võimalust, — sosistab Kingisepp kõrva, — palju mõelda ja vähe rääkida — ja palju rääkida ning vähe mõelda. Meil valitakse viimane.

Kuid lõpevad ka vaidlused ja osavõtjad valguvad rahuldatult laiali.

*

Mõnetunnilise vaheaja järel toimub arstiteaduse sektsiooni teine koosolek, mille päevakorras on ettekanded:

1) J. Maran,²³⁹⁴ E. Nikolajeva,²³⁹⁵ R. Vodja²³⁹⁶ ja

²³⁹⁴Juta Maran (Eenok; 1924 – 4. VI 2003 Tallinn) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1944–1950, mil selle lõpetas. Sotsiaal- ja Kodundus-instituudi sotsiaalklassi õpilane Tallinnas 1943–1944, Emmaste jaoskonnaarst 1950–1951; kõrva-nina-kurguarst Riias; Tallinna Vabariikliku Haigla polikliiniku jaoskonnaarst 1952–1953, Tallinna Vabariikliku Haigla neurokirurgia osakonna arst-ordinaator 1953–1981, Tallinna Kiirabihaigla (Mustamäe Haigla) I neurokirurgiaosakonna arst-ordinaator 1981–1996.

²³⁹⁵Elena Tulmin (Nikolaev; Nikolajev(a); Helena N.; 1926 – 17. XI 1992 Tartu) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1944–1950, mil selle lõpetas. Kiitsi raudteejaama telegrafist 1944; TRÜ anatoomia kateedri laborant 1946–1948, neuroloogia (neuroloogia ja sisehaiguste propedeutika; neuroloogia ja neurokirurgia) kateedri assistent 1950–1975, olnud hiljem samas ajuti õppeülesandetäitja; ühtlasi Tartu Vabariikliku Närvikliiniku (Tartu Vabariikliku Kliinilise Haigla närviosakonna) ordinaatori kt 1949, meditsiiniõe kt 1949–1950 ja raviarst a-ni 1975, seejärel samas neuroloog; olnud ka Tartu Linna Polikliiniku konsultant-neuroloog ja 1982–1983 Tartu linna silmahaiguste arstliku tööekspertiisi komisjoni ekspert.

²³⁹⁶Raul Vodja (1925 – 19. VIII 1998 Pärnu) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1945–1951, meditsiiniakadeemia D. I. Ivanovski nimeline Viroloogia Instituut Moskvas). Saksa okupatsiooni ajal põgenes Soome, kus teenis 1943. a augustist Soome armees, rindel Rajajoel III/JR47-s, väljaõppel Huuhanmäel 14./JR200-s, võttis osa lahinguist Viiburi lähel ja Vuoksel, naasis koos teiste soomepoistega Eestisse 19. VIII 1944, viibis Kehra õppe-laagris, osales Otto Tiefi valitsuse liikmete evakueerimisel Tallinnast 1944. a septembris; ENSV Punalipulise Balti Laevastiku Hüdrometeo-

A. Pürge:²³⁹⁷ "Perifeerse närvisüsteemi haigestumiste analüüs Vabariikliku Tartu Närvikliiniku 1945.–1949. a. haigusmaterjali põhjal" (juhendaja neuroloogia kateedri juhataja vanemõpetaja E. Raudam), ja 2) E. Hansson:²³⁹⁸ "Eritusorganite innervatsioon

roloogiateenistuse Valitsuse kursant Tallinnas 1944, HMTV Türi hüdro-meteoroloogijaama vaatleja 1944–1945, HMTV Virtsu hüdrometeoroloogijaama ülem 1945; Vabariikliku Pasteuri Jaama arsti kt 1949, Tartu Linna Sanitaar-Epidemioloogia Jaama arsti kt 1949–1950, Tartu Lastenõuandla arsti kt 1950, Tartu Linna Kliinilise Lastehaigla arsti kt 1950–1951, Tartu Meditsiinilise Keskkooli õpetaja 1951; Pühajärve Kopsutuberkuloosi Sanatooriumi arst 1951–1957, Otepää Rajoonihaigla arst ja lasteosakonna juhataja 1957–1960, ühtlasi olnud rajoonipediaater ja Otepää Linna Lastesõime arst, Otepää Internaatkooli arst; Otepää Linnahaigla peaarst ja pediaater 1960–1961; ENSV Tervishoiu-ministeeriumi Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni Teadusliku Uurimise Instituudi noorem teaduslik töötaja Tallinnas 1961–1962, gripi ja adenoviiruste laboratooriumi juhataja 1962–1968, Pärnu Linna Sanitaar-Epidemioloogia Jaama bakterioloog 1968–1969, viroloog 1969–1975, peaarst 1975–1984, sanatooriumi Tervis arst Pärnus 1984–1992; Soome Sõjaveteranide Eesti Ühenduse Pärnu piirkonna vanem; avaldanud koos Paul Alvrega sõnaraamatu *Pulma poikineen: Virolais-suomalainen vertailusanakirja* (3. tr Porvoo—Tallinn, 1995).

²³⁹⁷ Aino Pürge (Bürger; 1925 – 29. X 1998 Tallinn) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1944–1950, meditsiinkandidaat 1975. Niguliste apteeği praktikant Tallinnas 1943, Majanduskoja praktikant Tallinnas 1944, Tartu Vabariikliku Närvikliiniku laborant 1949, meditsiiniõde 1949–1950, Pärnu-Jaagupi Rajoonihaigla terapeut ja seejärel neuropatoloog 1950–1954, ühtlasi Libatse Kopsutuberkuloosi Haigla arst 1951–1954, ka haigla juhataja kt ja günekoloog 1951, Pärnu-Jaagupi rajooni TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna juhataja 1951–1952, Pärnu-Jaagupi Rajooni Sanitaar-Epidemioloogia Jaama laborant-bakterioloog 1953; Tallinna Vabariikliku Haigla neurokirurgia osakonna kliiniline ordinaator neuropatoloogia erialal 1954–1956, neurokirurg 1956–1980, Tallinna Kiirabihaigla I neurokirurgiaosakonna arst a-st 1980.

²³⁹⁸ Enno Hansson (1929 – 22. V 1993 Tartu) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1947–1953, mil selle lõpetas. Tartu Linna Kliinilise Lastehaigla jaoskonnaarst 1952; TRÜ füsioloogiakateedri assistent 1952–1957, 1960, 1961–1967, loenguassistent 1957–1960, vanemõpetaja 1967–1988, kehalise kasvatuse ja sporditeooria kateedri vanemteadur 1960–1961.

Nõukogude Liidu teadlaste uurimuste andmeil” (juhendaja anatoomia kateedri juhataja vanemõpetaja V. Pärtelpoeg).

Kuid kes jõuab kõikidel koosolekuil istuda ja kõiki ettekan-deid kuulata...

27. märts. Kateedrijuhatajate järjekordne informatsioonikoosolek ülikooli õpetatud nõukogu saalis.

Dekaan E. Karu teeb teatavaks, et Kõrgema Hariduse Minis-teeriumi juures asuv Kõrgem Atestatsiooni Komisjon oma otsu-sega 28. jaan. 1950 on kinnitanud Tartu Riikliku Ülikooli arstitea-duskonna oftalmoloogiakateedri juhataja Valentin Savi dotsen-di teaduslikus kutses erialal “silmahaigused”. Väljavõttele vas-tavast protokollist on alla kirjutanud Kõrgema Atestatsiooni Ko-misjoni esimehe asetäitja A. Toptsijev²³⁹⁹ ja õpetatud sekretär I. Gorškov.²⁴⁰⁰

Edasi teatab dekaan, et Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poolt on ülikoolile lubatud tellida 20 välismaa raamatut. Neist võib arstiteaduskond omale saada 4–6 raamatut. Tiitlid vastavast nimestikust jäävad valida kateedrijuhatajail.

On taas kerkinud arstiteaduskonna eraldamise küsimus Tar-tu Riiklikust Ülikoolist ja ümberkujundamine meditsiiniliseks instituudiks.

Seoses V. Hioni ettekandega Liidu Tervishoiuministeeriumi kolleegiumis Eesti NSV tervishoiulisest seisundist,²⁴⁰¹ milles leiti arvukalt puudusi arstiabi kindlustamises elanikkonnale, on eral-damise küsimus mainitud kolleegiumis juba otsustatud. Küsi-mus saadetakse Liidu tervishoiuministri J. Smirnovi poolt lõp-likuks otsustamiseks Liidu Ministrite Nõukogule. Instituut allu-tatakse Liidu Tervishoiuministeeriumile.

Tartus on moodustatud V. Hioni nõudel komisjon koosseisus dekaan E. Karu, prof. V. Vadi, prof. A. Linkberg ja tervishoiu-osakonna juhataja A. Räni ülesandega selgitada, milliseid baase

²³⁹⁹Isikuandmed teadmata.

²⁴⁰⁰Isikuandmed teadmata.

²⁴⁰¹““Медитсински работник” 1950, nr. 9 (873) — 2. märtsist, lk. 4: “В Министерстве Здравоохранения СССР”.” *Herbert Normanni märkus.*

Tartu Riiklikust Ülikoolist meditsiinilisele instituudile eraldada, ja kaaluda nende sobivust instituudi tarvis.

*

Üliõpilaste teadusliku konverentsi arstiteaduse sektsiooni viimane koosolek.

Presiidiumis istuvad prof. E. Karu, prof. V. Hiie, prof. A. Linkberg, vanemõpetaja H. Petlem ja teaduskonnakirurgia kateedri assistendid G. Bogdanov ja A. Seppo.²⁴⁰² Koosolekut juhatab T. Ždanko.

Päevakorras on üliõpilase Ü. Valvere²⁴⁰³ ettekanne "Kude-teraapia Vabariikliku Tartu I Haavakliiniku materjali põhjal

²⁴⁰² Arnold Seppo (1917 – 19. IV 1980 Tallinn) lõpetas Leningradi I Meditsiiniinstituudi 1941, meditsiini kandidaat 1950 (TRÜ, kinnitati 1951). Teise maailmasõja ajal töötas Leningradi I Meditsiiniinstituudis 1941–1942, Punaarmee a-st 1942, Eesti Laskurkorpuse 7. eesti laskurdiviisi tagavarapolgu (1. eesti tagavaralaskurpolgu) arst 1942, 7. diviisi 86. sanitaarpataljoni kirurgiaosakonna ülem 1942–1945, 118. laskurdiviisi 86. sanitaarpataljoni komandör 1945–1946, sõjaväehospitali nr 13 ordinaator Tallinnas 1946–1947; Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi noorem teaduslik töötaja 1947–1949, ühtlasi Tallinna Keskhaigla kirurg, ENSV Punase Risti Seltsi Tallinna komitee meditsiiniõdede kursuse kirurgiaõpetaja; TRÜ teaduskonnakirurgia kateedri assistent 1949–1950, kateedri juhataja ja vanemõpetaja 1950–1952, dotsent 1952, üldkirurgia kateedri juhataja ja dotsent 1953–1956, olnud ühtlasi Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla arst ja haavaosakonna juhataja; Tallinna II Haigla (Tallinna Tõnismäe Haigla) traumatoloogiaosakonna juhataja 1957–1977, ühtlasi ENSV Teaduste Akadeemia Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni Teadusliku Uurimise Instituudi teaduslik töötaja 1958–1959, ENSV Tervishoiuministeeriumi Metallosteosünteesi Teadusliku Uurimise Labori ja Kliiniku direktor 1977–1980, olnud Tallinna peatraumatoloog; NSVLi riikliku preemia laureaat 1983.

²⁴⁰³ Ülo Valvere (Walfisch; Valfisch; 1925 – 12. IX 2008 Kuressaare) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1945–1951, meditsiini kandidaat (1965, ENSV Teaduste Akadeemia). Kiviõli Kutselise Tuletõrje teenistuses 1943–1944; Tallinna Vabariikliku Kehakultuuridispanseri arst 1951, Kingissepa Rajoonihaigla (Kuressaare Haigla) kirurg 1951–1953, kirurgia osakonna juhataja ja onkoloog 1953–1959, ENSV TA Ekspe-

1949. aastal" (juhendaja G. Bogdanov) ja üliõpilase J. Seederi²⁴⁰⁴ ettekanne "Naha transplantatsiooniks granulatsioonide pinnase optimaalse faasi määramisest tsütobakterioskoopiliste preparaatide abil" (juhendaja A. Seppo).

Ettekanded on hästi läbi töötatud, kuid kuulajaskond tundub väsinuna, ükskõiksena. Sõna võtavad vaid õppejõud.

Lahkun enne lõppu...

29. märts. Tervishoiuministri korraldusel Tartu linna peaterapeudi dots. K. Kõrge organiseeritud helmintoloogiakonverents Tartus töötavaile arstidele Uues Anatoomikumis.

Päevakorras on neli ettekannet:

1. prof. H. Normann: Helmintooside kliinilistest nähtudest;
2. dr. M. Šamardin: Ussnugiliste avastamise laboratoorsest tehnikast;
3. dots. R. Roots: Helmintooside epidemioloogiast ja profülaktikast, ja
4. dots. K. Kõrge: Helmintooside ravist.

Osavõtjaid arste on vähe, puudub isegi tervishoiuosakonna juhataja A. Räni.

rimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi aspirant suunamisega NSVLi Meditsiiniakadeemia Onkoloogiainstituuti Leningradis 1959–1962, Kingissepa Rajooni Keskhaigla peaarsti asetäitja ravi alal ja onkoloog 1962–1975, Vabariikliku Tallinna Sadama Haigla laevaarst 1975–1980, Tallinna Vabariikliku Onkoloogia Dispanseri peaarst 1980–1985, ühtlasi ENSV peakonkoloog; Kingissepa (Kuressaare) Polikliniku onkoloog 1985–1992; Eesti Piirivalve Saaremaa piirkonna meditsiini-teenistuse ülem 1992–1994, OÜ Luukas onkoloog 1994–1995.

²⁴⁰⁴Jaan-Heljut Seeder (Jaan S.; 1928 – 13. II 2017 Tabasalu) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1946–1952, meditsiinkandidaat 1971. TRÜ teaduskonnakirurgia kateedri assistent 1952–1953, üldkirurgia kateedri assistent 1953–1972, spordimeditsiini ja ravikehakultuuri kateedri ning üldkirurgia kateedri assistent ja dotsent 1972–1976, spordimeditsiini ja ravikehakultuuri kateedri dotsent 1976–1992, ühtlasi Tartu Kliinilise Haigla traumatoloogiaosakonna juhataja 1979–1983, TÜ traumatoloogia ja ortopeedia kliiniku dotsent 1992–1993, TÜ emeriitdotsent.

Ettekanded pole pikad, arutlus ei veni. Mis aga kõige olulisem — täidetud on plaan. Nagu tähendab sanitaar-epidemioloogiajaama juhataja dr. M. Šamardin, pidi konverents toimuma aasta esimesel kvartalil ja toimuski... kaks päeva enne kvartali lõppu.

3. aprill. Rektorile on saabunud teade, et Liidu kõrgema hariduse ministri käskkirjaga 22. märtsist 1950 on meditsiiniliste teaduste doktor prof. Elmar Karu kinnitatud Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna dekaaniks, vabastades samalt kohalt prof. A. Valdese tema enese palvel. Teatele on alla kirjutanud kõrgema hariduse ministri asetäitja A. Samarin.

5. aprill. Taas on alanud poliitiline õppus, sel poolaastal suure hiline misega. Täna luges V. Matin "Ühiskondliku kapitali taastootmisest ja majanduskriisidest".

Loeng oli hästi koostatud, kuid tundus sisuliselt väga keerukana, mis raskendas jälgimist. Pealegi toimus ettekandmine liigselt kiiresti, ilma tähtsamate põhialuste kordamiseta, nagu seda tavatses Antons.

Kuulu järgi lugenud möödunud nädalal Antons "Maarendist ja kapitalismi arenemisest põllumajanduses". Kuulajaid olnud vähe, sest loengu toimumisest enamik õppejõude midagi ei teadnud.

7. aprill. Tartut üllatas täna teade, et senine Eesti NSV tervishoiu-minister V. Hion on eilsest päevast alates vabastatud ametist. Tema järglaseks saavat dr. Pavel Kalju. Tervishoiuorganisatsiooni hakkab ülikoolis lugema P. Kalju asemel tervishoiuosakonna juhataja A. Räni.

Uueks kiinikute valitsuse direktoriks kinnitatakse lähemal ajal Pavel Kalju vend dr. Aleksander Kalju, kes praegu teotseb Tartu Laste Luu-liigese Tuberkuloosi Sanatooriumi peaarstina.

(Järgneb)

HELEN LOIT. Tṣakrasamvara (2022)